

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 13.18.573 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК:37:371.3:177.7

СОДИКОВ НОЗИМДЖОН МАХМАДАМИНОВИЧ 48

**МЕВЛАНА ЖЕЛАЛЕДДИН РУМИНИН МУРАСТАРЫНДАГЫ
ПЕДАГОГИКАЛЫК ИДЕЯЛАР ЖАНА АЛАРДЫ АЗЫРКЫ МЕКТЕП
ОКУУЧУЛАРЫН ТАРБИЯЛООДО КОЛДОНУУ
МҮМКҮНЧҮЛҮКТӨРҮ**

**13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн
тарыхы**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ**

**Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Муратов А.Ж.**

Бишкек – 2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....3

БИРИНЧИ ГЛАВА. МЕВЛАНА ЖЕЛАЛЕДДИН РУМИНИН ДҮЙНӨЛҮК МАДАНИЯТТАГЫ ААЛЫМДЫК ЖАНА АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН РОЛУ

1.1. Мевлананын аалым жана агартуучу катары калыптанышы.....12

1.2. Желаледдин Руминин дүйнөлүк педагогикалык маданияттагы орду.....27

Биринчи глава боюнча корутунду.....45

ЭКИНЧИ ГЛАВА. МЕВЛАНА ЖЕЛАЛЕДДИН РУМИНИН ТААЛИМ-ТАРБИЯ ЖӨНҮНДӨГҮ ИДЕЯЛАРЫНЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

2.1. Мевлананын мурастарындагы суфизм педагогикасынын негизделиши.....48

2.2. Руминин инсанды ар тараптуу тарбиялоо жана өнүктүрүү идеяларынын негизги багыттары.....71

Экинчи глава боюнча корутунду.....86

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА. ЖАШТАРГА БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨ МЕВЛАНАНЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУН ПАЙДАЛАНУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

3.1. Мевлана Желаледдин Руминин мурастарын азыркы муунду тарбиялоодо колдонуунун психологиялык-педагогикалык өбөлгөлөрү.....88

3.2. Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык идеяларын мектеп окуучуларын тарбиялоодо пайдалануунун жолдору.....120

Үчүнчү глава боюнча корутунду.....138

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР.....142

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....146

ТИРКЕМЕ

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Ааламдашуу процесси өтө тездик менен жүрүп, анын натыйжасында элдердин ортосундагы экономикалык, саясий, маданий интеграциялар мурда болуп көрбөгөндөй активдешүүдө. XX кылымдын соңунда жетимиш жылдан ашык өкүм сүрүп келген дүйнөдөгү эң ири держава болгон СССРдин кулашы менен кыргыз элинин маданияты постсоветтик өлкөлөрдүн маданияты менен гана байланышпай, эл аралык алкакта Батыш-Чыгыш мамлекеттери менен кенири интеграцияланууга өттү. Бул бардык тармактар сыяктуу эле билим берүү тармагында да көрүнүп, азыркы учурда эл аралык стандарттарга жакындоо, окутуу жана тарбиялоонун мазмунун жана формаларын тандоодо дүйнөлүк алдыңкы өлкөлөрдүн тажрыйбаларына таянуу процесстери активдүү жүрүп жатат.

Советтик учурда азыркы постсоветтик мамлекеттер советтик педагогикага негизденишип, бир идеологиянын тутумунда болуп, коммунизмди куруу ниетинде окшош коомдук уюмдардын таасиринде тарбияланган. Он беш союздук республика тең эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин алардын идеологиясында кандайдыр бир боштук орун алды, мурдагы идеалдар жаңы коомдо идеал болууга жарабай калды. Борбор Азиядагы мындай баш аламандыктар тууралуу дүйнөлүк басма сөз ар түрдүү ойлорду жазып чыкты. Алардын ою боюнча эгемендүүлүктүн жыйырма жылында, мисалы, Өзбекстан мамлекети тимурлар империясынын негиздөөчүсү Эмир Темирди (Темирлан), кыргыздар элдик эпостун каарманы Манас баатырды, тажиктер Исмаил Сомони негиздеген Саманид империясын, казактар көчмөндөр маданиятын, түркмөндөр Махтымгулини туу тутуп, ошолордон идеология издешти [117]. Мына ушундай процессте руханий маданияттагы изденүүлөр мурда аттары аталганы менен чыгармалары, мурастары калың элге белгисиз болгон ысымдарды алып чыкты, мисалы, казактарда Ахмет Ясави, Ал-Фараби, өзбектерде Навои, Чолпон, Фитрат, тажиктерде

Фирдоуси, Рудаки, кыргыздарда Ж. Баласагын, М. Кашгари, Калыгул, Арстанбек, Казыбек жана башкалар башкача аспектиден изилденип, алардагы саясатташпаган идеялар элге алынып чыкты. Жогорудагыдай руханий баалуулуктар бир элдин, белгилүү гана тарыхый доордун, жалгыз маданияттын гана энчиси болбой, жалпы адамзаттын байлыгы экендиги түшүнүлө баштап, алардын чыгармалары маданияттар диалогунда кеңири сөз болууга арзды. Мына ушул процессте Мевлана Желаледдин Руминин да өз орду бар. Анын педагогикалык түшүнүктөргө бай чыгармалары, этикалык темадагы насыяттары, өрнөктүү өмүр баяны азыркы доордун жаштарын окутууда жана тарбиялоодо таасирдүү булактардын бири болуп эсептелет. Бул багытта Батышта бир катар гуманитардык илимдердин румиология, же румитаануу тармагы пайда болуп, калыптанган (А.Дж. Арберри, Х. Бюр-гель, В. Дюрант, Р. Никольсон, Е. Мейерович, Дж.С. Трименгем, У.К. Читгик, А.М. Шиммель, М. Фахри, К. Хахим, К. Эрнст ж.б.). Румитаанууда иран аалымдары (С. Нафиси, З. Сафо, М. Икбала, Р. Шафак, М. Махджуба, Р. Хцдоята, К. Гани, М. Мунаввара, А. Дашти, А. Зарринкуба, М. Шарифа, Б. Фурузонфара, М. Мутаххари, А.М. Бахриёри, К. Замони, А. Тадайюна, М. Муваххада ж.б.) жана түркиялык окумуштуулар (А. Гюль-пинарли, Ш. Озлук, А. Кабаклы, М. Ондер ж.б.) өзгөчө эмгек сиңиргендерин белгилей кетүүгө тийишпиз.

Орусияда Руминин чыгармаларын которуу жана изилдөө XIX кылымда чыгыш таануучулар тарабынан башталган (М.Ф. Ахундов, В.В. Бартольд, Е. Бергельс, И. Брагинский, В. Гордлевский, В.А. Жуковский, А. Крымский ж.б.), документалдык эссе жазылган (Р. Фиш). Илимдин бул агымынын Тажикстанда өнүгүшүнө А.М. Богоутдинов, М.Т. Махмаджонова чоң салым киргизди.

Желаледдин Руминин мурастарынын дээрлик баарында педагогикалык идеялар камтылган, анын башкы негизин инсанды ар тараптуу тарбиялоо жана толук жетилдирүү, гуманизм тууралуу ойлор түзөт. Агартуучунун

чыгармаларындагы педагогикалык идеялар да дүйнөлүк окумуштууларды кызыктырып келет.

Иран аалымы Т.Д. Мохтар «Педагогические идеи Джалаладдина Руми в системе современных общеобразовательных школ Ирана» деген темада педагогика илимдери боюнча кандидаттык диссертациясын коргогон [68]. Анда Руминин педагогикалык идеяларынын калыптануусунун тарыхый жана социалдык-маданий өбөлгөлөрү, ал идеялардын кийинки кылымдардын педагогикалык ойлорунун тарыхына жана тарбиялоого тийгизген оң таасири, Руминин моралдык-этикалык доктриналарынын маңызы, анын педагогикалык идеяларынын мазмуну жана каражаттары көрсөтүлүү менен ошол ойлордун бүгүнкү жаштардын адептик сапаттарын калыптоого тийгизүүчү таасири аныкталат. Муну ал Иран мамлекетиндеги билим берүү уюмдарынын мисалында чагылдырат.

Дж.Х. Файзалиевдин «Педагогические взгляды таджикско-персидских мыслителей XII-XIII вв. на формирование «совершенного человека» деген диссертациясынын [93] 1-главасында XII-XIII кылымдагы Орто Азиянын жана Ирандын коомдук-саясий абалына баа берилип, аймактагы элдин маданий-этикалык жашоосуна суфизмдин таасири көрсөтүлөт, монгол оккупациясынын негативдүү ролу белгиленүү менен жетилген адамды тарбиялоодо суфизмдин руханий-педагогикалык доктринасынын маңызы ачып берилет. Андан ары исламдагы философиялык-этикалык агым катары суфизм педагогикасынын прогрессивдүү жактары талдоого алынат.

Ш.Б. Мухаммад Махдинин диссертациялык эмгеги «Педагогические взгляды Джалолиддина Руми и Абрахама Маслоу относительно проблемы совершенного человека» деп аталат жана анда Руминин ар тараптан жетилген адамды тарбиялоого багытталган эмгектери талдоого алынат [74].

Тажик аалымдары Х.С. Афзалов, К. Кодиров, Г.Н. Нуриддинов, Н.Ф. Одилов, Б. Рахимова, С. Сулаймонов Орто кылымдагы Чыгыш энциклопедист окумуштууларынын, анын ичинде Ж. Руминин педагогикалык ойлорун изилдеген. Тажик педагогикасынын тарыхы боюнча

М. Ариповдун эки бөлүктөн турган «Из истории педагогической мысли таджикского народа» [6; 7], М.Т. Мухаммаджонованын «Этические взгляды Джалолуддина Руми» [57], А. Мухаммедходжаевдин «Гносеология суфизма» [77] деген эмгектери, «Очерки истории школы и педагогической мысли древнего и средневекового Востока» [83] деген илимий эмгектердин жыйнагы Желаледдин Руминин этикалык көз караштарын суфизм педагогикасынын контексттинде изилдөө, анын ойлорун жалпы эле орто кылымдагы чыгыш энциклопедист ааламдарынын мурастары менен салыштырып талдоо боюнча чоң эмгектер болуп саналат. Өзбек педагог-окумуштуусу Х.Х. Тллашев «Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья» деген эмгегинде Ж. Руминин мурастарындагы дидактикалык идеяларды таап, аларды башка окумуштуулардын ойлору менен салыштырып чыгат [92]. Ушул эле багытта америкалык окумуштуу С.Ф. Старр көлөмдүү китеп жазган, анын эмгеги көптөгөн тилдерге которулган, анын ичинен кыргызча котормосу «Жоготулган агартуу. Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин» деген ат менен жарык көрдү [91].

Желаледдин Руминин мурастарындагы педагогикалык ойлор тууралуу кыргыз илимпоздору А. Алимбеков «Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар» [5], Н. Асипова «Билим философиясы жана тарыхы» [8], А.М. Эшиев «Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор» [105], А. Муратов менен Б. Зулуев «Алтын доордун агартуучулары» деген эмгектеринде талдоо берип өтүшкөн [73].

Кыргыздар арасына жана Кыргызстанга Желаледдин Руминин чыгармаларынын жана ал чыгармалардагы идеялардын тарашынын негизги беш жолун көрсөтүүгө болот: биринчиси, акын жашаган доордон тартып эле ал жазган чыгармалар фарси, араб тилдерин билген адамдар тарабынан кыргыздарга синдирилген жана алар оозеки формада эл арасында жашаган; экинчиси, ислам динин таратуучулар тарабынан диний билимдер катары

өткөн; үчүнчүсү, коңшу жашаган фарси, тажик, өзбек, казак тилдери аркылуу кабыл алынган; төртүнчүсү, негизинен советтик учурда орус тилине которулган чыгармалары ошол тил аркылуу кыргыздарга тараган; бешинчиси, эгемендүүлүк жылдары Түркия түрктөрүнүн тилдерин билген жаштардын көбөйүшүнөн улам түрк тили аркылуу Мевлананын идеялары калк арасына тарап жатат.

Ал эми анын педагогикалык идеяларын изилдөөдө 2007-жыл ЮНЕСКО тарабынан «Мевлана Желалиддин Руми жылы» деп таанылгандыгы, ошого карата Кыргыз Республикасынын Маданият жана маалымат министрлиги, «ДА» («Диалог Авразия») коомдук фонду жана эл аралык «Zaman Кыргызстан» газетасы Румиге байланышкан макалаларга, радио, теле берүүлөргө конкурс жарыялагандыгы, анын жыйынтыгы чыгарылып Улуттук филармониянын имаратында «Жусуп Баласагындын Мевланага карай толеранттуулук жана диалог» аттуу темада иш чара өткөндүгү өзгөчө мааниге ээ болгон. Кыргыз тилине Руминин чыгармалары совет учурунда орус тили аркылуу ар кайсыл жылдарда бир нече акындар (Э. Турсунов, Э. Эрматов, К. Урмамбетов, К. Белеков ж.б.) тарабынан которулуп келсе, 2000-жылы К. Басылбеков тарабынан орусчадан которулган чыгармалары алгачкы жолу өзүнчө китеп болуп чыккан [10]. 2006-жылы Э. Эрматов түзгөн жана которгон «Чыгыш эл адабияты» деген жогорку окуу жайлары үчүн хрестоматияга [103] анын беш ыры киргизилген. К. Басылбековдун котормолору 2010-жылы «Акыл кенчи» деген ат менен чыккан иран акындарынын тандалган чыгармаларынын арасында анын «Месневилеринен» көлөмдүү үзүндүлөрү жарык көргөн. 2012-жылы ойчул акындын месневилери түрк тилинен которулуп, «Мевлана Желаледдин Руминин Месневиси» деген китеп [42] чыкса, 2013-жылы «Мевлана Желаледдин Руми жана дүйнөлүк цивилизация» аттуу макалалар топтому [60] жарык көрдү. Ал китепте кыргыз окумуштуулары Э. Мамбетакунов, А. Муратов, А. Ормушев, У. Ботобеков, А. Исмаилов ж.б. кыргыз румитаануусуна негиз салышып, мындан 800 жыл мурда жашаган чыгыш акын-философу, педагогу жана анын

идеяларынын бүгүнкү күн менен байланышы тууралуу ойлорун жазышты. Анын «Масневилерин» илимий комментарийден өткөргөн Осман Нури Топбаштын китеби кыргыз тилине которулуп басылган [82].

Демек, Желаледдин Руминин чыгармаларын кыргызчага которуу ишинин башталгандыгы, бирок анын педагогикалык идеяларынын жеткиликтүү изилденбегендиги, дүйнөлүк маданиятта олуттуу орду бар орто кылым ойчулунун чыгармаларына сегиз кылымдан бери кызыгуунун басаңдабай, кайра улам жогорулап жатышы, ал эми кыргыз илиминде ал феномендин таанылбай жана изилденбей келиши, педагогикалык идеялары аалам кезген ойчул менен кыргыз этнопедагогдорунун идеяларынын жакындыктары талдоого алынбай жатышы, Руминин таалим-тарбия тууралуу кылымдардын сыноосунан өткөн насааттарынын бүгүнкү Кыргызстандын билим берүү мейкиндигинде колдонулбай келиши, айрым педагогдор тарабынан системасыз колдонулуп жатса да, алардын илимий иликтөөгө алынбагандыгы, жогорку окуу жайларындагы «Чыгыш адабияты» курсунда анын чыгармачылыгы тууралуу маалыматтар берилсе да, анын педагогикалык ойлорунун дүйнөлүк масштаб менен интеграцияланып кыргыз илиминде тарыхый педагогикалык аспектиден Кыргыз Республикасынын мисалында баа берилбегендиги биз изилдөө үчүн тандап алган теманын актуалдуулугун тастыктайт.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын 2012-2015-жылдардагы илимий изилдөө иштери менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн объектиси: Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык мурастары.

Изилдөөнүн предмети: Мевлана Желаледдин Руминин мурастарында колдонулган таалим-тарбия берүүчү идеялар жана аларды азыркы жаштарды тарбиялоого колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты: Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык ойлорун изилдеп, аларды мектептердин окуу-тарбия процессинде колдонуунун педагогикалык негиздерин иштеп чыгуу.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

1. Мевлана Желаледдин Руминин дүйнөлүк маданияттагы аалымдык жана агартуучулук ролун ачып көрсөтүү.

2. Мевлана Желаледдин Руминин мурастарындагы педагогикалык идеялардын табиятын жана негизги багыттарын аныктоо.

3. Мевлана Желаледдин Руминин мурастарын азыркы муунду тарбиялоодо колдонуунун теориялык негиздерин аныктоо.

4. Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык идеяларын мектептерде пайдалануунун натыйжалуу жолдорун иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу: кыргыз педагогикасында алгачкы жолу дүйнөлүк ири педагог-ойчул, гуманист, акын Мевлана Желаледдин Руминин дүйнөлүк маданияттагы аалымдык жана агартуучулук ролу, азыркы замандын талабына ылайык жаштарды тарбиялоо тууралуу ойлорунун актуалдуулугу, негизги багыттары, Кыргызстандын шартында пайдалануунун жолдорунун аныкталышында; Мевлананын чыгармаларынын педагогикалык баалуулуктарын дидактикалык негиздерин колдонуу жолдорунун изилденгендикте; кыргыз элдик педагогикасынын салттары, улуттук педагогикалык маданият менен Мевлананын педагогикалык ойлору типологиялык жактан байланыштырылгандыкта; Мевлананын педагогикалык ойлору жалпы адамзаттык педагогика менен салыштырылып, дүйнө жүзүндө анын пикирлеринин кабыл алынышы аныкталып, талданып, анын прогрессивдүү жактарын Кыргыз Республикасынын билим берүү уюмдарына сунушталгандыгында.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Изилдөөбүздөн келип чыккан ойлор, тыянактар, сунуштар жалпы билим берүүчү мектептерде дүйнөлүк педагог-философдордун идеяларынын

негизинде окутуу-тарбиялоо проблемасын өркүндөтүүгө, өрнөктүү адамдардын идеалы менен жаштарды тарбиялоого салым кошот. Изилдөө ишинин материалдары жалпы билим берүүчү орто мектептерде, гимназияларда, лицейлерде, колледждерде, жогорку окуу жайларында, тарбиячыларды жана мугалимдерди кайра даярдоо, алардын адистигин жогорулатуу тармактарында окутулуучу курстардын, дарстардын, семинарлардын сапатын өркүндөтүүдө, кошумча тарбиялык сааттарда дидактикалык булак катары колдонууга жана жалпы эле тарбиялоо тармагын жакшыртууда көмөк көрсөтөт.

Коргоого коюлган негизги жоболор:

1. Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык идеяларынын актуалдуулугу, заманбаптыгы, ал идеялардын жаралышынын жана дүйнөгө таралышынын коомдук, социалдык, тарыхый кырдаалдары.

2. Желаледдин Руминин педагогикалык мурастарын азыркы Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде колдонуунун негизги багыттары, ал идеяларды ишке ашыруунун дүйнөлүк тажрыйбасын пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрү.

3. Мевлананын педагогикалык ойлорунун кыргыз эл педагогикасы менен байланышкан учурлары жана аларды айкалыштырып колдонуунун технологиялары.

4. Ойчулдун мурастарында камтылган таалим-тарбия тууралуу идеяларды учурдагы билим берүү мекемелеринде пайдаланууну мындан ары өкүндөтүүнүн жолдору жана проблемалары.

Издөнүүчүнүн илимге кошкон жеке салымы: алгачкы жолу Чыгыш акыны, ойчулу Руминин педагогикалык идеялары кыргыз эл педагогикасы менен бирдикте аныкталып, ал идеяларды Кыргызстандын билим берүү тармактарында колдонуунун педагогикалык шарттары иштелип чыгып, ал теориялык жоболор өлкөнүн билим берүү тармагында эмгектенип жаткан адистерге сунушталды.

Изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо):

Диссертациялык иштин жүрүшү жана жыйынтыктары И. Арабаев атындагы КМУнун педагогика кафедрасынын кеңешмесинде, мектептердин усулдук кеңешмелеринде, илимий-практикалык, илимий-методикалык конференцияларда (АКШ, Түркия, Кыргызстан), семинарларда талкууланды.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын жарыяланган эмгектер аркылуу чагылдыруунун толуктугу: Изилдөөнүн негизги идеяларын чагылдыруу үчүн изденүүчү 1 китеп, 11 макала жарыялаган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Иш изилдөөнүн илимий негизи тууралуу түшүнүк берген киришүүдөн, үч главадан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан, пайдаланган адабияттардын тизмесинен (161), тиркемелерден (2) турат. Таблицалар – 3, сүрөт – 1. Баары – 164 бет.

БИРИНЧИ ГЛАВА. МЕВЛАНА ЖЕЛАЛЕДДИН РУМИНИН ДҮЙНӨЛҮК МАДАНИЯТТАГЫ ААЛЫМДЫК ЖАНА АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН РОЛУ

1.1. Мевлананын аалым жана агартуучу катары калыптанышы

Адамзатка гуманисттик рух, жарык чачкан Мевлана Желаледдин Руминин өз ысымы – Мухаммед Желаледдин. Мевлана жана Руми деген ысымдар ага кийинчерээк, башкалар тарабынан ыйгарылган. «Кожоюнубуз» деген маанини туюнткан Мевлана ысымы менен жаш кезинде Коньяда дарс бере баштаганда аталган. Бул ысымды Шемседдин Тебризи жана Султан Веледен баштап Мевлананы сүйгөндөр колдонушкан. Рум болсо Анадолу дегенди билдирет. Мевлананын Руми деген ысым менен таанылышы өткөн кылымдардагы Рум аймагында (Дияр-ы Рум), азыркы Анадолу жергесинде, тагыраак айтканда, Конья шаарында көп убакыт жашашы, өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгүнүн ошол жерде өтүшү жана акырында күмбөзүнүн да ошол жерде жайгашына байланыштуу.

Мевлана бүгүнкү Афганистан аймагындагы байыркы түрк маданиятынын борбору деп эсептелинген Балык (Белх) шаарында 1207-жылы 30-сентябрда төрөлгөн. Анын ата энеси тектүү үй-бүлөдөн болгон. Мевлананын энеси – Белх шаарынын амири Рукнеддиндин кызы Мумине айым, атасы – Султанул Улема (Аалымдардын султаны) наамы менен таанылган Мухаммед Бахаеддин Велед. Чоң атасы – Ахмет Хатибдин уулу Хусейин Хатиб. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, Хусейин Хатиб терең илими бар аалым болгон.

Желаледдин Руминин ойчул жана таалимчи катары калыптануусу бала кезинен башталат. Атасы Бахаэддин Велед өз доорунун аалымдар султаны деп таанылып келген. Чоң атасы дин илимдеринин устаты деген мааниде «Хусейин Хатиби», чоң энеси Меликеи Жихан аттуу ханыша болгон. 5-6 жашына чейин жашаган Балх шаары ал учурда «Өрөөндөрдүн энеси» деп илим жана билим шаары катары алыс-жакынга таанылган. Мевлана жарык

дүйнөгө келгенде эле ушундай чөйрөгө жана ата-энеге туш келиши анын калыптануусуна күчтүү таасир эткен. Адегенде өз атасынан кат сабатын жоюп, 24 жашка келгенде атасы каза болгондон кийин, 1232-жылы атасынын досу Сейид Бурханеддин деген кишиге шакирттикке өткөн. Ал кишиден тогуз жылдай билим алган соң устатынан уруксат сурап, билимин андан ары көтөрүү үчүн Халепке келет. Бул жерден Халавийе медресесинде атактуу аалым Кемалеттин бин Адимден сабак алат. Андан кийин Дамаскка барат. Бул жерде атактуу аалымдар менен жолугуп, алар менен ар түрдүү темаларда сужаттарга катышат. Халеп жана Дамаск шаарларында жети жылдай илим-билим алган, ошол кезде ислам илимине кызыгат. Андан соң Желаледдин Конья шаарына кайтып келет жана ал жерде ислам дининин суфизм багытындагы үгүттөө иштерин жүргүзүп, балдарга билим берүү менен алектенген. Ошол эле кезде Желаледдин аалымдарга барып, өзүнүн билимин өркүндөтөт. Ага ошол кезде Саадеттин Эл-Хамеви, Эвахаддуддин Ки рмани, Садреддин Коневе, Ибн-и Араби, Сенаи, Феридуддин Аттар, Сади жана Мухаммед чоң таасир тийгизген. Өзгөчө румитаануу илиминде Желаледдинди Мевлана кылган Шемси Тебризи деген устаттын ролу өзгөчө белгиленип келет.

Желаледдин Руми «Чыгыштын жана батыштын муфтийи», «Даанышмандардын башчысы» деген аталыштарда кабыл алынып, диний илимдерди өтө терең өздөштүргөн. Ал Галилео Галилейден мурун эле Жер планетасынын тоголок формасын, И. Ньютондон башта эле магнетика тууралуу ойлорун айткан. Анын «Бир тууган, сен азыр ойдон гана турасың, калган бөлүгүң бир аз эт, бир аз сөөк, бир аз чач» деген сөздөрү менен Декартка дагы идея берген деп айтууга болот.

Бахаеддин Велед үй-бүлөсү, жакын санаалаш достору менен алгач ажылык сапарга жолго чыгышып, Нишапур шаарына токтошот. Ал жерде Феридуддин-и Аттар аттуу аалым менен жолугушуп баарлашат. Феридуддин-и Аттар Мевланага ага «Эсрар наама» («Сырлар наама») аттуу чыгармасын белек кылат да, беш-алты жаштагы баланын атасына кайрылып:

«Көп өтпөй уулуң ааламдагы жүрөгү өрттөнгөндөрдүн жүрөгүнө от таштайт», – дейт. Ал жерден соода кербенине кошулуп Багдадга барышат. Ушул жерде булардын кайсыл коомдон болушканын жана кайсыл жактан кай тарапка баратышканын сурашканда Бахаеддин Велед төмөнкүдөй жообун берет: «Алла Тааладан келдик, Алла Таалага баратабыз. Алла Тааладан башка эч кимде күч-кубат жок», Бул жооп дароо жергиликтүү аалым Шехабеддин-и Сухревердиге (1145-1235-жж.) жеткенде, ал: «Бул сөздү белхтик Бахаеддин Веледен башка эч ким таап айтпайт», – дейт да, бейтааныштарды чын дилден, сый-урмат менен тосуп алууга жөнөйт. Бул жолугушууда Сухреверди Бахаеддин Веледге терең урмат көрсөтөт. Бахаеддин Велед азыркы Ирактын Куфа аймагы аркылуу Мекке шаарына карай жолун улантат. Ажылык сапарынан кайтып келатып Шам шаарына токтойт. Ал жерде улуу аалым Мухйиддин Ибнул-Араби (1165-1240-жж.) менен жолугушат. Мухйиддин Ибнул-Араби Аалымдардын Султаны Бахаеддин Веледин артында бараткан Мевлананы көрүп, андагы улуулуку байкап, таң калып: «Субхан Алла, бир океан бир деңиздин артынан баратат», – деп айткан экен [111].

Бахаеддин Велед жакындары менен биргеликте Шамдан Малатияга, Эрзинжан аркылуу Караманга келишет. Караманда бир канча убакыт турушкан соң акырында Коньяга келип жайгашат.

Мевлана 1225-жылы 18 жашында атасынын сунушу менен кадыр-барктуу, тектүү самарканддык Шерафеддин Лаланын кулк-мүнөзү жакшы, ай жүздүү кызы Гевхер Бану менен турмуш курат. Мевлана Коньяга жайгашкандыгы тууралуу төмөнкүдөй пикирин айткан: «Эң жакшы өлкө – Анадолу өлкөсү. Бирок өлкөнүн адамдары мал-мүлктүн ээси болгон Алла Тааланын ашыктык ааламынан жана руханий бейпилчиликтен кабарсыз жашашууда. Себептердин акыйкат жаратуучусу болгон Алла Таала абдан жакшы жардам берди. Себепсиздик ааламынан бир себеп жаратуу менен бизди Хорасан аймагынан Анадолу жергесине алып келди. Тукумубузга мына ушул таза топурактан конуш тартуулады. Алла Тааланын илимине

жана сырларына таандык касиетибизди алардын жабыр тарткан жан дүйнөсүнө чачалы. Ошондо алар туура көз караш менен кишини руханий жактан байытып, бышып жетилтип, руханий ааламдын купуя сырына, бул дүйнөдөгү ойчулдардын демине дем кошушсун» [160].

Желаледдин Руминин аалым жана агартуучу катары калыптануусуна ошол учурда жашаган белгилүү аалымдар таасир эткен.

Бахаеддин Велед – Мевлананын атасы жана алгачкы жол көрсөтүүчүсү. Ошол кездеги бүткүл ислам ааламында жогорку кадыр-баркка жана сыймыкка ээ болгон Бахаеддин Велед сельжуктардын султаны Алааддин Кейкубаттын (Түрк Селжук мамлекетин 1219-1236-жылдары башкарып турган) урмат-сыйына ээ болот. 1228-жылдын 3-майында Алааддин Кейкубатт өз сарайында Бахаеддин Веледдин урматына чоң жыйын өткөрөт жана бардык диний аалымдар менен биргеликте анын руханий тарбиясынан өтүшөт [113].

Бахаеддин Велед 1231-жылы каза болгон. Артына Мухаммед Желаледдин Румидей мыкты уулу менен «Маариф» сыяктуу бир чыгарма калтырат. Бахаеддин Велед жөн гана сезимдерин, ой-пикирин баяндап, атак-даңктын артынан жүрбөдү. Айланасындагыларды тарбиялап, аларды дайыма туура жолго салууга аракет кылды. Бахаеддин Велед дүйнөдөн кайткан кезде Желаледдин 24 жашта эле. Атасынын керээзи, досторунун жана бүткүл калктын суранычы менен атасынын ордун басып, анын макамына өтөт.

Сейид Бурханеддин – Желаледдин атасы каза болгон соң табышкан устаты. 1232-жылы Сейид Бурханеддин Коньяга келет. Мевлана анын руханий тарбиясын ала баштайт. Сейид Бурханеддин өтө мартабалуу улуу жол башчы эле. Жүрөктөгү купуя сырларды билгендиги үчүн аны Сейид Сырдан дешер эле. Сейид Бурханеддин балалык кезинен баштап эле кадыр-баркка жеткен Мевланага мындай деген: «Билиминде теңдешин жок, тандалган адамсың. Бирок атаң абал ээси болчу, сен дагы аны изде. Анын айткандарын толук өзүңө сиңиргенсиң. Бирок мен сыяктуу анын абалы менен мас бол. Мына ушундайча ага толук мурасчы бол. Ааламга жарык чачууда

кадимки Күнгө окшош бол. Сен атаңдын мурасчысысың. Бирок өзөктү мен алган экенмин. Бул досуңа кара, мага баш ий» [150]. Мевлана Бурханеддинден ушуларды уккандан кийин чын дилден анын тарбиясын алат. Аны чын көңүлдөн атасынын ордуна коюп, чыныгы жол баштоочу муршид катары кабылдап, толук тогуз жыл ага кызмат кылат. Ошол убакыт ичинде муршиддин даанышмандыгы менен эмгектенип, напси менен күрөшүп, улуу аалымдын касиеттүү сужбаттарын эске алуу менен көптөгөн ийгиликке жетишкен.

Мевлана илимин өркүндөтүү үчүн Халепке жана Шамга сапар тартып, жети жылдан кийин кайра Коньяга кайтып келип, Сейид Бурханеддиндин сунушу менен үч жолу чилде өткөрөт. Тагыраак айтканда, үч жолу кырк күндөн аз тамактанып, аз ичип, аз уктап, убактысынын көпчүлүк бөлүгүн ибадат кылуу менен напсисин кирден арылтат. Үчүнчү чилденин соңунда Сейид Бурханеддин Мевлананы куттуктап: «Бүткүл илимдерде теңдешсиз бир адам, пайгамбарлар жана олуялар колу менен көрсөтчү киши болупсуң. Эми «бисмиллах» деп алдыга кадам ташта, адамдардын рухун таза жашоого жана өлчөөгө мүмкүн болбогон ырайымга бөлө. Бул ааламдын жансыз адамдарын өзүңдүн маани-маңызың жана сүйүүң менен тирилт», – дейт. Ошентип, аны туура жолго баштоочу кылып милдеттендирет. Андан кийин Сейид Бурханеддин Мевланадан уруксат алып Кайсериге барат да, ошол жерде дүйнөдөн кайтат (1241-1242-жж.). Анын күмбөзү Кайсериде жайгашкан.

Халавийе медресесинде фыких, тавсир жана усул илимдеринде чоң аалым болгон *Адим уулу Кемаледдинден* дарс алат. Мевлана Халепте билим алгандан кийин Шамга барат. Ал жерде илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн төрт жыл жашайт. Ошол убакта Шамдагы аалымдар менен таанышып, алар менен түрдүү темаларда сужбат курат.

Желаледдин Руминин аалым катары калыптанышына анын устаты *Шемси Тебризинин* ролу чоң болгон [111; 116; 119]. Анын өз аты – Шемседдин Мухаммед. Ал 1186-жылы төрөлгөн. Шемси Тебризи окуусун

аяктаган соң ошол замандын атактуу аалымы болгон Текбирзи Абу Бакир Селлебафтын таалим-тарбиясын алып жетилген. Шемси Тебризи өзү багындырган руханий макамга канааттанбай, андан да жогорку даражадагы жол көрсөткүчтөрдү табуу үчүн жолго чыгат. Бир канча жыл алдан-күчтөн тайгыча дүйнө жүзүн кыдырып, ошол мезгилдин бүткүл аалымдары менен жолугушуп чыгат. Ошол замандын аалымдары ага руханий ааламдагы даражасын кыйыр мааниде туюнткан Шемс Перенде деген ысымды беришкен. Шемс бала чагынан тартып руханий жана ой жүгүртүү жагынан эркин дербиш, өзүн жоготконго чейин Алла Тааланын сүйүүсү менен жашаган адам болгон. Шемс өзүн руханий жактан канааттандыра алган деңгээлдеги жана дайыма өз деңгээлинде сукбат курган жолдош издеген улуу олуя эле.

Мевлана Шемс менен Коньяда жолукканда толугу менен улуулука жеткен адам эле. Шемс Мевланага күзгү болду деп айтылат. Бул тууралуу Руми: «чийки элем, быштым, күйдүм» деп айткан. Ошол кезде жаш Желаледдин жүз жыйырма күн напсини тарбиялаган процесстен өтөт, аны көрүп Шемси Тебризи «Сен эми бүткүл илимдерде кайталангыс инсан, олуялар жана урпактар кол менен көрсөткөн адам болуптурсуң» деп баалап, башкаларды окутууга, өзү эми шакирттиктен устаттыкка өтүүгө уруксат берет. Мевлана Шемстен Алла Тааланын чагылышуусун көрө алган. Мевлана тегинен улуу адам болсо дагы, Шемс ага багыт көрсөткөн.

Дагы бир устат *Селахеддиндин* Мевлана менен таанышуусу тээ Сейид Бурханеддинден руханий таалим ала баштаган убактан башталат. Бирок бардык жакшы көргөн нерселеринен баш тартып, Мевланага руханий жактан байлануусуна жана убактысын анын сукбаттарына берүүсүнө себеп төмөнкү окуя болот: Мевлана күндөрдүн биринде Селахеддиндин зергерчилер базарындагы дүкөнүнүн алдынан өтүп калат. Дүкөндүн ичинде алтынды калыпка салып жаткан зергерчи Селахеддиндин жана шакирттеринин токмогунан чыккан дабышка көңүлү бурулган Мевлана бул жагымдуу дабыштарга көңүл бурат да, ордунда тегерене баштайт. Мевлана Алла

Тааланын сыпаттарын жакындан аңдап, руханий ааламда жашагандыктан, шакирттери менен толук кандуу алек боло алган эмес. Ошондуктан бул вазийпага Селахеддинди алгачкылардан болуп дайындаган. Мевлана менен Селахеддин дээрлик он жыл бирге болушуп, сукбат курушат. Акырында Селахеддин ооруп, о дүйнөгө сапар тартат (1259-ж.).

Руминин чыгармачылыгынатаасир эткен аалымдардын бири **Челеби Хусамеддин** болгон. Ал 1225-жылы Коньяда төрөлгөн жана тектүү үй-бүлөдөн чыккан. Ал. Ага Челеби ылакабын Мевлана берген. Жаштайынан атасынан ажыраган Челеби Хусамеддин ошол замандын эң улуу аалымдарынан таалим алганына карабастан, бардык кызматчылары менен биргеликте Мевланага кызмат кылууга киришкен. Ошентип, Мевлананын таалими менен жетилип, улуу адамга айланган. Афлаки «Месневинин» жазылып бүткөндүгүн айткан бөлүмдө мындай деген: «Мевлана тектүү адамдардын султаны Челеби Хусамеддиндин тартуу күчү менен толкунданып тегеренип, кайсы жерде болбосун дайыма Месневи тууралуу айтып жүргөн. Кээде күүгүм киргенден тартып таң агарганга чейин Месневинин тексттерин биринин артынан бирин айтып жаздырчу. Челеби Хусамеддин анын айткандарын калтырбай кагазга түшүрүп, андан соң кайрадан үн чыгарып Мевланага окуп берчү. Томдук бүткөн соң Челеби Хусамеддин бейттерди кайрадан көздөн өткөрүп, оңдоп-түзөгөндөн кийин кайра окучу» [119]. Мына ушундайча өтө дыкаттык менен болжолу 1259-1261-жылдар аралыгында жазыла баштаган Руминин атактуу чыгармасы «Месневи» болжолу 1264-1268-жылдардын биринде жазылып бүткөн. Мевлана Челеби Хусамеддин менен толук 15 жыл иштешкен.

Жогорудагы аты аталган аалымдар жана жөнөкөй бир адамдар Руминин аалым жана адам катары калыптануусунда өз таасирин тийгизген: алардын биринен илим үйрөндү, биринен диний ибадаттарды үйрөндү, биринен адамдарга кандай мамиле кылуу керектигин үйрөндү, ошол адамдарды өзүнө күзгү катары карады.

Мевлана төмөнкүдөй керээзин калтырган: «Менин силерге айтарым: Алла Тааладан корккула, аз жегиле, аз уктагыла, аз сүйлөгүлө. Күнөө иштерден алыс болгула. Намаз окуп, орозо кармагыла. Дайыма азгырыктардан алыс болуп, кыйынчылыктарга чыдагыла. Бузукулар менен бирге болбогула. Улуу аалымдар менен чогуу болгула. Силердин эң жакшыңар – башкаларга пайдалуу болгонуңар. Сөздүн пайдалуусу болсо кыска жана нуска болгону. Мактоо бир гана Алла Таалага тиешелүү. Аны жалгыз деп билгендерге тынччылык болсун!» [118].

Мевлана 1273-жылы 17-декабрда каза болгон. Анын жолун жолдогондор ал түндү «Шеб-и Арус» дешет. Ал сөздүн түз мааниси «той кечеси», «салтанат түнү» дегенди билдирет. Бирок тасаввуф илиминде «Мевлана дүйнө салган түн» деген маанини билдирген термин катары колдонулуп келет. Андыктан Мевлана: «Мен өлгөн күнү майрамдагыла, сүйүнгүлө» деген. Ошол себептен ал күн Шеб-и Арус аталып калган [130].

Желалиддин Руми чыгарма жаратууда ыр саптарын кыргыздын ак таңдай акындарындай төккөн. Күргүчтөгөн улуу илхам келип, кыялдануусу буркан-шаркан түшүп, тоо суусундай шыдыр төгүлгөн маалдарда, кудум кыргыздын манасчыларындай күнү бою токтолбой ырдап, аны досу Челеби Хусамеддин жазууга араң үлгүрүп турчу экен. Ошондуктан чыгармачылыгын отуз тогуз жашында баштаса да, абдан бай руханий адабий мурас – жетимиш миңден ашуун ыр саптарын калтырган.

Азыр бүт дүйнөгө белгилүү сема бийи бар. Ал «Дербиштердин ааламды айланткан бийинин» философиялык мааниси терең. Коньядагы Мевлананын күмбөзү жайгашкан кең сахнага исламияттын суфий агымына кирген Мевлеви жамаатынын дербиштери чыгып, добулбас менен сыбызгыган чоордун коштоосунда тегерене бийлей баштайт. Дербиштер тегеренген сайын кооз чапандарынын этектери барпиректей айланат. Дербиштердин оң колу жогору көтөрүлүп, ал эми сол колу төмөн түшүп турат. Анын мааниси мындай: жогору көтөрүлгөн оң колу аркылуу көктөгү Жараткандан бата алуу, ал эми сол колу аркылуу ал батаны жерге, бүт

ааламга таратуу. Тегеренген дербиштердин баштары Жер шары сыяктуу 23 градуска оң ийинине жатып турат. Дербиштер терең транска кирип, бир орунда жети күн бою тегеренип бийлегенин айтышат. Көрөрмандарга дербиштер тегеренбей эле, Жер шары алардын таманы астында тегеренип жаткандай сезим калтырат. Мевлана тегеренген ритмикалык кыймыл менен курандын сүрөөлөрүн айкалыштыруу аркалуу Кудай сүйгөн акыйкатка жетүүгө болот деп эсептеген. Өз огунда айланган Жер сымал дербиштер да Жараткан менен жалгашып, мындай «сыйынуу» учурунда алардын акыл-сезими реалдуу дүйнөдөн түбөлүктүү түшүнүктөргө жетеленип кетет.

Мевлананын сөөгү Конья шаарында Султан Кейкубат тарабынан атасы Бахаеддин Веледге тартууланган Гүл бакча деп аталган жерге атасынын жанына коюлган. Куббейи Хадра (Жашыл күмбөз) деп аталган күмбөз 1274-жылы тургузулган. Азыр Конья шаарынын борбордук бөлүгүндө жайгашкан ал жерде Мевланага арналган музей да орун алган. Ал музейге жыл сайын 2 миллионго жакын кишилер зыяратка келет, алардын 15-25%ын чет өлкөлүктөр түзөт. Алар төмөнкү өлкөлөрдүн жарандары: Иран, Англия, Франция, Германия, Италия, АКШ, Испания, Япония, Түштүк Корея, Чехия, Греция, Россия ж.б.

Мевлананын күмбөзүнө жана музейине келүүчүлөрдүн жыл сайын өсүп жаткандыгы төмөндө көрсөтүлөт.

Таблица 1.1. – Конья шаарындагы Мевланага арналган музейге жана анын күмбөзүнө келген зыяратчылардын саны

Жылдар	Зыяратчылардын саны
1927	25710
1950	53000
1972	500000
2000	1059000
2008	1537000
2010	1803000

Бул цифралар Желаледдин Руминин мурастарынын жалпы дүйнөдө жыл өткөн сайын кадыр-баркынын жогорулап жаткандыгын, гуманисттик руху күчтүү акын жана ойчул азыркы ааламдашуу доорунда актыкты, тазалыкты, ыймандуулукту издеген адамзаты үчүн зарыл болуп жаткандыгын тастыктоочу фактылар.

Буга анын чыгармалары кайра-кайра басылып, улам жыл өткөн сайын талаптын өсүп жаткандыгы күбө болот. Анын чыгармачылыгы бай жана көп кырдуу. Ааламга ачылган ойлорунун негизинде Анатолия жергесинин тынчтыкта жана биримдикте жашоосуна чоң салым кошкон Мевлана фарси адабиятынын өкүлү гана болбостон түрк адабиятынын калыптануусунда да өзгөчө ролду ойногон. Желаледдин Руминин көзү өткөн соң Хусамеддин Челеби анын уулу Султан Веледге атасынын ордуна өтүү сунушун киргизет, бирок баласы Хусамеддинди өзүнүн эле бул макамда калуусун каалаган. Хусамеддин Челеби 1284-жылы каза болгондо гана анын ордуна Мевлананын уулу Султан Велед келген.

Желаледдин Руминин уулу көп жылдар бул макамда мыкты эмгектенип *мевлевилик* системасын бир тарикат деңгелине алып келген. Ал 1312-жылы дүйнөдөн кайтып ордун баласы Ариф Челеби уланткан. Андан соң тарыкаттын эрежелерин андан ары байытып, өнүктүргөн Пир Адил Челеби болгон. Султан Веледден тартып мевлевилик дайыма Мевлананын урпактарынан келген Челеби деген фамилиядагылар тарабынан улантылган. Мевлевилик тарикаты бул Мевлана Желаледдин Руминин идеяларынын алкагында анын жолун жолдоочулары тарабынан түзүлгөн бир жамаат же агым десек болот. Ал эми бул агымдын ичиндегилерге мевлевилер деп аташат.

Алгач Конья шаарынын тегерегинде, андан соң башка шаарларга тараган мевлевилик агымы жогорку маданияттуулукка ээ болгондуктан Осмон империясынын султандары тарабынан сый-урмат көрүп, империянын доорунда Египеттен Венгрияга чейин жалпысынан үч материкке таркап, жылуу кабыл алынган. Мевлевилердин борборлору шаар чекелеринде

жайгашып, кенен бакчалардын ичинде орун алат. Ал жерлердин түзүмү: дербиштер борборлору, китепкана, башкаруу бөлмөлөрү, Сема ритуалдык бийи өтүүчү чоң бөлмө болгон. Дербиш болом дегендер талапкер катары жактырылса, руханий тарбиядан өтүү үчүн 1001 күндүк сыноо таалиминде жүргөн жана ал учурда адабият, искусство жана кол өнөрчүлүк үйрөтүлгөн. Буга кошумча катары Жаратканды сүйүү, илим жана адамзатка кызмат кылуу тарбиясы берилген.

Мевлевиликте руханий таалимдин негиздери төмөнкүлөрдөн турган:

1. Диний, суфийлик, башталгыч билим.
2. Диний буйруктарга, тыюу салууларга, пайгамбардын сүннөт жолуна баш ийүү.
3. Тартипти жана кызмат өтөөнү үйрөнүү.
4. Тарикаттын эрежелерин, жылуу мамиле жасоону, маектешүүнү жана сабак алуу тартибин үйрөнүү.
5. «Месневи», «Минхажул Фукара», «Менакыб» сыяктуу тарикаттын негизги китеп булактарын талкуулап, өзүн руханий жактан бышыруу.
6. Аз тамактануу, аз уктоо, аз жана орундуу сүйлөө ж.б.у.с. напсини тарбиялоо, көңүлдү таза кармоо, позитивдүү ойлоно билүүнү үйрөнүү.
7. Жаратканга зикир чалуу жана диний булактарды окуу.
8. Руханий даражасы бийик адамдардан пайдалануу.
9. Жалпы жогорудагыларды колдонуу аркылуу жүрөктө мээрим, сүйүү сезимин орнотуу [141].

Улуу устаттын эл арасында кеңири тараган 5 чыгармасы өзгөчө белгиленип келет. Алар тууралуу өз-өзүнчө сөз кылуу зарыл.

«Дивани Кебир» («Улуу жыйнак»). Газелдерден жана рубаилерден турган бул көлөмдүү чыгарма тасаввуфта даанышмандыктын, акылмандыктын жана улуулуктун күзгүсү катары бааланат. Мында Шамсинин акыл-насааттарынын таасири менен жаралган ырлары басымдуу болгондуктан, газалдарын «Дивани-Шамс», «Дивани Шамси Табризи» деп да атап келишет. «Дивани Кебир» 25 миң сап газалдан жана 7000 миң саптан

турган эки миңге жакын рубаилерден түзүлгөнү айтылат. Бирок, ар башка булакта ар башка маалымат берилет. Бул болсо китепке башка ырлар да кошулуп кеткендигинен улам деген пикирлер бар. Мисалы, Конья музейиндеги №72 каттоодогу Хасан Фехми Деде тарабынан 1271-жылы «Сер-Тарыйк» деген булакка негизделип жазылган эмгекте «Дивани Кебирдеги» газалдар өз аттары менен жазылып, жалпы саны 21366 саптан турган 2073 газал белгиленген. Акыркы учурда ал эмгек толукталып, Акаа-йы Алий-и Дешти тарабынан, сунуш жазуусу жана устат Бедиузамаман Фирузан-фердин Мевлана жөнүндө кыскача аныктамалары менен бир китеп басылып чыкты. Бул эмгек 1995-1996-жылдан бери түркчөгө которулуп, 1-4-томдору жарыяланды.

«Маснави». Месневи – уйкаш эки (кош) саптардан (Чыгыш поэзиясындагы бейт формасы) куралган чыгарма. Дин тууралуу бардык маселелерди өз ичине камтыган ислам маданиятындагы кайталангыс эмгектердин бири болгон «Маснавини» Мевлана «Курандын ачыктамасы», «Залкар түшүнүк» деп да атаган. Бул эмгектин башталышы да өзгөчө. Мевлананын эң жакшы көргөн шакирттеринин бири Хусамеддин Челеби (Челеби – Бекташи, Мевлеви пирлеринин башчыларына берилүүчү наам) бир күнү ага кайрылып: «Эл азыр Санаи, Аттардын жазгандарын окуп жатат. Сиз дагы ошондой эмгек жаратсаңыз, жакындарыңыз, шакирттериңиз баары сиздин китебиңизди окуйт эле!» – деп айтканда, Мевлана селдесинде кыстарылган бир бүктөм кагазды алып чыгып берет. Анда өз колу менен жазылган, Маснавинин өзөгүн түзгөн 18 бейт ыр жазылуу эле. Мевлана шакиртинин бул сунушуна сүйүнүп: «Мен айтайын, сен жазгын», дейт. Ошентип, бир канча жылдын ичинде 26660 бейттен турган 6 томдук зор эмгек жаралган. Мечиттерде, медреселерде (ошол убактарда медреселерде фарсча окууга каршы болгонуна карабай) «Курандын ички жүзү» катары сыпатталган «Маснави» көп окулган куттуу китептердин бирине айланган. Ал эми ичиндеги тамсилдер, кыскача турмуштук күлкүлүү аңгемелер туурасында «Маснавиде»: «Менин бейттерим өзүнчө өлкө, ал эми шакабам

мыскыл эмес, бир нерсе үйрөтүү. Себеби, тамаша менен айтылган сын пикир бир нерсени тез өздөштүрүүгө түрткү берет» деп түшүндүрөт [82]. Мына ошондой аңгемелер, тамсилдер, макалдар, акыл-насаат сөздөрү, хадистер жана аяттардан турган бул эмгек адамдын жан дүйнөсүн, рухун ойготуп, тарбиялап, бүгүнкү күнгө чейин акыйкатка жол көрсөткөн улуу эмгектеринин бири болуп келет. Бул китептин алты томунун баары Велед Челеби Уздурак тарабынан которулуп, Түркиянын Билим берүү башкармалыгы жана Чыгыш-Ислам классиктери тарабынан эң мыкты чыгарма катары бааланган. 2002-жылы Швецияда Нобель институтунда өткөн чогулушта бүткүл адамзат коомдогу эң мыкты китептер белгиленип жатканда «Месневиге» алдыңкы орун берилген [152].

«Фихи Ма-фих» («Ичиндегилер ичинде» маанисинде). Бул эмгек Мевлананын атасы Бахаеддин Веледдин «Маариф» (тарбия, билим берүү) жана Шамси Табризинин «Макалат» (айтылган сөздөр) аттуу эмгектери сыяктуу эле үйдө, жыйналыштарда, мечитте достору, шакирттери менен отурганда айткан ар кандай үгүт-насаат сөздөрү, ой-пикири, көз караштары, суроого берген жоопторунан түзүлгөн китеп болуп эсептелет. Мевлана менен дайым ээрчишип бирге жүргөн шакирттери жана баласы Султан Велед тарабынан жазылып алынган сөздөрү өзү өлгөндөн кийин китеп болуп басылып чыккан. Айрым гана бөлүмдөрү арапча болбосо, көбү дээрлик фарсча, жөнөкөй тил менен жазылган, ошол доордогу жалпы коомдун ой-пикирин, маданиятын, дүйнө таанымын, көз карашын чагылдырган, бул китеп тарыхый жактан да зор мааниге ээ. Бул эмгек Мелиха Үлкер Амбаржыоглу тарабынан которулуп, Түркиянын Билим берүү башкармалыгы тарабынан басылып чыккан. Ал эми Ахмет Авни Конуктун басылып чыга элек котормосу Конья музейинин китепканасына коюлган.

«Межалиси Себа» («Жети Насаат»). Мевлананын бул китеби көбүнчө анын мечиттерде айтылган диний үгүт-насааттарынан топтолгон терең диний мазмундуу эмгек болуп эсептелет. Аят жана хадистерге таянып адамзаттын турмушундагы жана бири-бири менен болгон мамилесиндеги

өзүн алып жүрүү, баарына бирдей мамиле кылуу, адилет болуу ж.б. эң негизги эрежелер, сабак болуучу турмуштук кыска аңгемелер менен бирге мурунку китептеринен да айрым аңгемелер, ырлар берилген. Мындан тышкары Мевлана бул эмгегинде Ибн Синанын, өзгөчө өзү жогору баалаган Феруддин Аттар жана Санаинин ырларына да орун берген жана аларга өзүнүн сөзү, көз карашы менен кеңири түшүндүрмө айткан. Мындай кара сөз менен да, ыр саптары менен да жазылган бул китеп түрк тилине бир канча ирет которулган. Мисалы, түп нускасы жана Феруддин Нафиз Узлуктун котормосу «Бозкурт» басылмасынан басылып чыккан.

Коньядагы Мевлананын музейинде эң эски нускасынын (1352-жыл) негизинде кайрадан басылып чыккан **«Китабы Тевфик Субхани»** китеби бар. Бул чыгармасы башкаларыга салыштырмалуу көлөмү чакан, жалпы коомчулуктун угуусунда түрдүү темаларды талкуулоолордон жаралган ойлор топтоштурулган. Жыйырма жашынан башталган устаттын угуучулары менен маектеринен келип чыккан, суфийлик мазмунду камтыган, Шемси Тебризи менен маектешүүлөрүнө барып бириккен чыгарма [29].

«Мектубат» («Каттар»). Мектубат Мевлананын балдарына, шакирттерине, жакындарына жана жогорку жактагыларга муктаж болгон адамдардын муктаждыктарын билдирүү иретинде жазган каттарынын жыйындысынан түзүлгөн китеп. Негизинен китеп 147 каттан турат жана мындагы каттардын мазмуну да мурунку эмгектериндей эле, акыл-насаат, сунуш же бирөөнө жакшылык каалоо максатында жазылган. Бул китеп да китепканаларда табылган алты нускасынын негизинде Абдулбаки Гөлпынарлы тарабынан түркчөгө которулган.

Азыркы күндө Мевлана жана анын чыгармалары чексиз океан сыңары адамзаттын руханий азыгы катары кызмат кылып келет. Анын өмүр таржымалын, чыгармачылыгын, эмгектерин жана алардын мазмунун изилдөөгө арналган эмгектер том-том болуп чыгууда. Ошентсе да Курандын аяттарына жана пайгамбарыбыздын сүннөттөрүнө таянып, акылмандык менен жазылган бул эмгектер кайсы доордо болбосун өз ордун таап, руханий

азык катары кызмат кылышы дагы далай жүз жылдарды багынтарына кепилдик берип тургандай [25]. Ошентип, бул бөлүмдү жыйынтыктай келгенде, Желаледдин Руминин инсан катары, аалым жана акын катары жаралышына, калыптанышына таасир эткен бир нече жагдайларды аныктадык. Алар:

1. Борбордук Азияда, Кавказда, Орто жана Жакынкы Чыгышта X-XII кылымдарда илимге өзгөчө маани бирилиши, ислам маданиятынын өнүгүшү жана мусулман ойчулдарынын чоң тобунун (Аль-Хорезми, Аль-Фараби, Ахмед Ясави, Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари-Барскани, Мухаммед Желаледдин Руми ж.б.) дүйнөлүк илим-билимди, маданиятты жаңы нукка бурушу.

2. Ошол учурдун даанышман адамдарынын үч тилди (араб, фарси, түрк) бирдей билиши, үч тилдеги адабияттарды окуй алышы жана үч тилде жаза алышы.

3. Чыңгыз хандын Борбор Азияга жасаган чабуулуна улам жалпы адамзатты согуш коркунучунун басышы, тарыхый кырдаалдын өзгөрүшү, согуш алааматынын алдын алуу үчүн адамдардын ички дүйнөсүнө гуманисттик идеяларды, боорукердикти киргизүүнүн зарылдыгын илимпоздордун, дин аалымдарынын, сөз зергерлеринин түшүнүү даражасынан жогорулашы.

4. Жалаледдин Руми төрөлгөн Балык (Балх) шаарынын ошол кезде илимий жана маданий борбор болгондугу, ал шаардын Индия, Кытай, Иран, Мавереннахр мамлекеттеринин ири шаарлары менен байланышкан кербен жолунун түйүнүндө жайгашкандагы жана ал учурда түрдүү маданияттардын кошундусунда орун алган Хорезм шахы Алааддин Мухаммаддын карамагында болгондугу.

5. Багдаддын халифи менен Хорезм шахтын ортосунда келишпестиктен ар кандай куугун, көрө албастык күчөп, саясый олку-солкулуктар да адамдарды башкача ойлонууга түрткөндүгү.

6. Акындын атасы Мухаммад ибн Хусейн ал-Хатиби ал-Балхи (1148-1231) болгондугу. Ал тарыхта Бахаеддин Валед деген аты менен белгилүү болуп, өз заманындагы эң белгилүү, чечен, куранды жатка билген жана түшүндүргөн, Мухаммед пайгамбардын хадистерин мыкты айта алган, сопулукка берилген, мусулман дининдеги мистикалык агымды колдогон, ири сопу Ахмад ал-Газалини өзүнүн диний устаты деп, замандашы сопу Нажмаддин Кубранын идеяларын жактоочу болгон. Диний аалым жана устат катары мечиттерде окуган хутба (баян) айткан шарияттарын бир жыйнакка чогултуп, аны «ал-Ма ариф» («Билим алуу») деп атаган өз кезегинин таанымал инсаны экендиги жана ошол илим-билимин, адептик сапаттарын баласына өткөрүп бергендиги.

7. Мухаммад Жалаледдин жаш чагында жана жигиттик курагында ислам дүйнөсүнүн маданий-руханий борборлору болгон Нишапур, Багдад, Мекке, Медина ж.б. чоң шаарларды кыдырып, кандайдыр бир даражада дервиштик жашоодо күн кечириши, ошол шаарлардагы белгилүү аалымдардан сабак алышы.

8. Анын бир кыйла туруктуу жашап калган жери селжуктардын борбору Конья шаары, андагы чөйрө жана анын таасири.

9. Он сегиз жашында 1225-жылы самарканддык Кожо Шерафеддин Лаланын кызы Гевхер Бануга баш кошушу жана анын көз жумушу, ошол трагедияны баш-оту менен сезиши, ортодо эки баланын энесиз калышы ж.б.

Жогорудагыдай тарыхый, социалдык, маданий шарт-кырдаалдар Мухаммад Жалаледдин ойчулдун Мевлана (араб тилинен алынган бул сөз «эгебиз», «кожоюнубуз» дегенди билдирет) деген атакка жетишине алып келди.

1.2. Желаледдин Руминин дүйнөлүк педагогикалык маданияттагы орду

Желаледдин Руми өзү жашаган мезгилден тартып эле анын эмгектерин, анын ичинде ошол эмгектериндеги таалим-тарбия тууралуу ойлорду

түшүндүрүү, жайылтуу жумуштары башталган. Анын башталган «Маснависин» чечмелөө боюнча (Яькуб Чархи, Абдуррахман Жами, Муллохусайн Ко-шифи, Вали Мухаммад Акбарабади, Камолиддин Хусайн Хоразми, Рейнольд Никольсон, Исмоил Анкарави, Ходжа Муллоходи Сабзавори, Бадеуззамон Фурузонфара, Осман Нури Топбаш ж.б.) адистердин эмгектери белгилүү.

Желаледдин Руминин өмүрүн жана чыгармачылыгын изилдөөчүлөрдү шарттуу түрдө экиге бөлүүгө болот: биричилери – орто кылымдагы антология түзүүчүлөр, алар Мевлананын жана атасынын биографиясын, кимдер менен байланыш-катышта болгондугун изилдешкен жана чыгармаларын таап, толуктап бастырышкан; экинчи топтогулар адабият таануу, философия, дин таануу, мистика, этика ж.б. илим тармактарынан Желаледдин Руминин көз карашын жана ал көз карашты изилдөөчүлөрдүн ар кимисинин өз заманы, өз эли менен байланышын иликтөөчүлөр.

Анын чыгармалары адегенде Батышта XIX кылымдан тартып которулат, алар котормочулар: Францияда – И. Хаммер, Германияда – Ф. Рюккерт, Розенцвейг-Шванау, А.Г. Розен. Андан соң которуу жумуштары өөрчүп бул ишке көптөгөн адистер тартылат: С. Оусли, Г. Эте, Ж. Ред-хауз, Е. Патмер, Ч. Рио, С. Хьюар, Вильсон, Винфельд, А. Арберри, Е. Вигрей-Мейерович, А.М. Шиммель ж.б. Масневилер жана газелдер боюнча Ричард Никольсондун котормолору жана түшүндүрмөлөрү жалпы европалыктар тарабынан жогору бааланат. Англис тилиндеги адабияттарда [25; 138; 141; 143; 144] Мевланын этикалык ойлору ислам түшүнүктөрү менен бирге каралып, диндин адамдардын руханий-этикалык дүйнөсүн көтөрүүдөгү мааниси өзгөчө белгиленет.

Тажикстандын президенти Э. Рахмонов 2006-жылы 20-январда Конья шаарында өткөн Мевлана Желаледдин Румиге арналган жыйындагы сөзүндө Желаледдин Руми учурдагы Тажик Республикасынын аймагынын чыгыш жагында туулуп, балалык чагы Ооганстандын тоолуу Балх деген жеринде өткөндүгүн айтты. Бул айтылышка дагы бир негиз – азыркы Тажик

Республикасында румитаануу илиминин өзгөчө бийиктиги. Бул өлкөдө Мевлананын китептери көп жолу басылды [100]. Ал тууралуу тажик аалымдары Х.М. Зиёевдин [33], Н. Одиловдун [80]. М.Т. Мухаммаджонованын [59], тажик-иран окумуштуусу Б. Фурузонфардун [96] монографиялары жарыяланды.

Советтик чыгыш таануучулар Е.Э. Бертельстин [14], И.С. Брагинскийдин [20], А.М. Богоутдиновдун [16] эмгектери, Р. Фиштин көркөм-документалдык чыгармасы [94] Руминин чыгармаларын өздөштүрүүгө кошулган ири салымдар болуп саналат.

Мевлана исламдын рухунда болгон акыйкатты түшүнүктүү мисалдар менен баяндап берет, анын жазгандары ар бир адамга жакын. Азирети Мевлана тууралуу сөз кылганда анын түрк, араб же башка экендигин сөз кылуунун кажети жок. Анын бүткүл чыгармалары фарси тилинде жазылгандыгы жана бул тилди анын өтө жакшы өздөштүргөндүгүн тилчилер маалымдашат. Азыркы Иран ар түрдүү доорлордо чоң чыгармачыл адамдарды өстүргөн. Бирок бир канчасын гана аздектеп тарыхта калтыра алган. Алар: Энвери, «Шахнаманын» автору Фирдоуси, «Махсенинин» сырдуу ээси Низами, Саади, Хафызы Ширази. Булардын эң алдында Желаледдин Руми турат. «Алардын айткандарынын арасында ушундай ысымдар бар, мен алардын арасында өзүмдү акын деп аташтан уяламын», – деген Гёте.

Мевлананын адабий жагы да, суфистик жагы да, таалим-тарбия жагы да укмуштай. XIX кылымдын аягы менен XX кылымдын башында Индиянын руханий башатчыларынан Пакистандын моралдык негиздөөчүсү доктор Мухаммед Икбал да Мевлананын таасиринде тарбияланган. «Месневи», «Фихи ма фи», «Дивани кебирлерди» окуп, жазган «Зебуру ажем», «Эсрари Худи», «Румузиби Худи», «Жавиднаме» сыяктуу чыгармаларын толугу менен Мевлананын таасиринде экендиги белгилүү. Мевлана таасири күчтүү, ой толгоосу алдыга карай багытталган, сөз байлыгы, көз карашы ар тараптуу. Бирок ар бир доордо ар нерсе бузулуп, бурмаланган сымал бир учурда анын

сөздөрү, түшүндүрмөлөрү, китептери да ар кандай сындарга, бурмалоолорго дуушар болду.

Үнү, салымы, толкуну жана адамзатка тартуулагандары менен доорлорду багынткан ушундай турпаттар бар, үстүнөн кылымдар өтсө да алар дайыма жашап келет, мезгил аларды эскиртпейт. Болуп өткөн окуялар алардын үнүн өчүрө албайт жана терс соккон шамал аларды эч качан кулата албайт. Алар жүздөгөн, миңдеген жыл мурун жашагандыктарына карабай, ар дайым жапжаны ойлору, баамдоолору, сөздөрү, жан дүйнөбүзгө тартуулаган пикирлери жана социалдык проблемаларга каршы алпурушкан кошумча чечимдери жана сунуштары менен баалуу болуп эсептелишет. Мевлана Руми да бул толкундардын бири болуп эсептелет. Кылымдар өткөндүгүнө карабастан ал бүгүн да бизди угуп, сезимдирибизди бөлүшүп жана көйгөйлөрүбүзгө чечүү жолдорун көрсөтүп турган бир толкундун үнү сымал сезилет. Ал жети кылым мурда жашаган бирөө, бирок жети кылым өткөнүнө карабай тирүү сыяктанат.

Эми Мевлана Желаледдин Руминин Батыш педагогикасындагы ордуна, Батышта кабыл алыныша көңүл буралы.

XVIII кылымдын аягына чейин Европада Мевлана жана мевлевилик тууралуу көп нерсе белгисиз болгон [142]. Ал эми Мевланага болгон батыштагы кызыгууларды Желал Чайыр жана Байрам Кахраман төмөнкүдөй факторлор менен түшүндүрөт:

- Батыштын мистикалык жашоого болгон кызыгуусу;
- адамдардын жашоонун маани-маңызын издөөсү;
- окурмандардын Мевлананын чыгармаларынан өзүн таанып, таба билүүсү;
- Мевланадагы музыка жана Сема бийинин маани-маңызынын жогорулугу;
- Мевлананын ашыктык менен сүйүүгө өзгөчө басым жасашы [108].

Анын Батыштагы таасирин өлкөлөргө карата төмөндөгүдөй анализдөөгө болот.

Улуу Британия. 28 тил билген чыгыш таануучу жана юрист *Сер Виллиам Жонс*: «Месневи» сыяктуу өзгөчөлөнгөн бир китеп балким буга чейин кайсыл бир адам тарабынан жазылбаган сыяктанат. Ал кооздуктары жана кемчиликтери менен көзгө урунган, адамга катуу тийген одонолугу, таза ыймандуу темалары менен ырдын сүзүлгөн мукамы жана жаш баланын тазалыгы, азил-тамаша жана көркөмү менен кишини суктантат. Баш айланткан тамаша-азил аралаш кол тийбеген кооз бир өлкөнүн чөйрөсүндө айбанаттардын жыты менен аралаш жандуу, кооз гүлдөрдүн жыты аңкыган ажайып кооз табияттын өзүнө окшош. Мен Шекспир же Каузерден башка Мевлана менен салыштырууга мүмкүн болгон башка бир да жазуучу тааныбайм» деп айткан [141].

Англиялык чыгыш таануучу *Е.Г. Браун* да (1862-1926) фарси адабияты боюнча китебинде Желаледдин Руминин чыгармачылыгынын дүйнөлүк маданияттагы ордун жогору баалайт. Дагы бир улуу британиялык чыгыш таануучу *Рейнолд Аллейн Николсон* (1868-1945) жаш чагынан эле (30 жашында) Мевлананын чыгармаларын которуу менен алектенип, англис тилинде «Диван-и Шамс-и Табризиден» тандалган ырларды чыгарган, кийин «Месневи», «Диван» жана «Фихи Ма Фихтен» 119 ыр («Дивандан» – 7, «Фихи Ма Фих'тен» – 2, «Месневиден» – 110) ичине камтылган китебин 1950-жылы бастырган. «Месневиден» 51 аңгеменин мазмунун чагылдырган мистикалык маанидеги жомокторун да жарыялаган. Англияда Сема бийи (Сема көрсөтүүсү) биринчи жолу 1971-жылы Лондондо өткөрүлгөн.

Айрыкча, ошол убакта жазылган бир канча чыгармалар Мевлананын чыгарма жазуу ыкмасына окшоп кетет. Демек, Мевлананын таасири аркылуу англичандар көптөгөн чыгармаларды жаратышкан. Себеби, ошол убакта Европа өлкөлөрүндө мындай нурдуу жана аң-сезимди ойготкон, так, таамай, бирок жөнөкөй жазылган чыгарма жаратуунун башатына муктаждык бар болчу. XIX кылымдын орто ченинен тартып батыш өлкөлөрү фарс тилиндеги бул улуу чыгарманы Хафыздын «Диваны» жана Саадинин «Гүлистан» китеби менен тең окуй баштаган. Мына ушундай таасирлердин

натыйжасында Эдверд Биллс Коувел жана Эдверд Фитз Гералд сыяктуу атактуу Анлия жазуучулары да фарси тилин үйрөнгөн. Айрыкча, Эдверд бул чыгармадан көптөгөн таасирлер алгандыгын баса белгилеп айткан. Анын бул суктануусу Мевлананын «Маснави» китебиндеги бардык жагынан төп келишкен, бүткүл адамзатын аруулукка чакырган, таасир берүүчү жана суктандыруучу сөздөрдү камтыган ырлары аркылуу болгон. Натыйжада, бул чыгармага болгон сүйүүсү арткан. Коувел муну менен гана чектелбестен, Кембридж аймагында санскрит тилдери боюнча профессор болуп дайындалып, өз шакирттерине сынактарда «Маснавиден» бөлүмдөрдү берип, суроо сурачу болгон. Ал гана эмес, Индия армиясынын биринчи генералы болгон У.В.Хоклей да фарси тилин үйрөнүүгө бардык иш-аракетин сарптаганы айкын. Бүгүнкү күндө Бровнинин бул чыгармасы англис тилиндеги эң жакшы фарси маданияты тарыхындагы салымы чоң деген түшүнүктүн ээси болгон.

Ал 1905-1914-жылдары эң ири тасавуф классиктери болгон Феруддин Аттардын, Хужвиринин, Ибн Арабинин жана Сарраждын чыгармаларын которгон жана Мевланага болгон чексиз сүйүүсүнөн улам «Диван-и Шамс-и Табризиден тандалган ырлар» аттуу чыгармасын жарыкка чыгарган. 1924-жылы бул темага байланыштуу алгачкы макаласы жарыяланган. Ошентип, Мевлананын «Фихи-Мафих» чыгармасынын Батыш өлкөлөрүнө алгачкы таанытылуусу Николсондун эмгеги менен жүзөгө ашкан [138]. Николсондун бардык иш-аракеттеринин жемиши, суфий-мистика маданиятына кошкон чоң салымы катары эч шек-күмөнсүз чыгыштын улуу акыны Мевлананын «Маснави» китебин которгону болуп эсептелет. Ал муну менен эле чектелбестен, бир топ аныктоолорду киргизген. Жадакалса ал Мевлана чыгармаларынын адиси катары таанымал болгон. Бул эмгектери аркылуу ислам дүйнөсүндө да ага маани берилип, объективдүү көз караштагы аалым экендиги белгилүү эле. Айрыкча, «Маснави» нускаларына номердик система киргизип, дүйнөгө таанылган.

Мындан тышкары Жеймс Редхаустун «Мухаммед Желаледдин Руми Мевлананын Маснависи» (The Mesnevî of Mevlânâ Jelalu'd-din Muahmmmed er-Rûmî) аттуу эмгеги, Е. Уинфелддин Маснавинин алты томдугунан тандалып алынып жалпы саны 3500 бейттен турган «Мевлана Желаледдин Руминин Диний ыр саптары» (The Spiritual Couplets of Maulana Jalalud-din Muhammadi Rûmî) аттуу эмгеги, Е. Уилсондун «Маснави» (The Masnavî) аттуу котормосу, Г. Гуптанын «Мевлана Руминин Маснависи» (Maulana Rûmî's Masnawî) аттуу чыгармасын ж.б. көптөгөн эмгектерди айтууга болот. Бул болсо Мевлананын чыгармаларынын батыш өлкөлөрүндө канчалык денгээлде баалуулукка ээ экендигинин ачык айкын далили.

Франция. Батышта алгачкы жолу Дж.де Валленбург Франциянын элчиси катары фарси тилин өздөштүрүп «Месневини» бир кыйла толугураак түрдө француз тилине которууга аракеттенген. Тилекке каршы, 1799-жылы өрт чыгып, анын котормосу толук күйүп кеткен. Француз жазуучусу жана акыны Виктор Гюго (1802-1885) Мевладан таасирленип бир нече терең маанилүү чыгармаларды жазган. Буларга кошумча катары Франция академиясынын мүчөсү жазуучу Морис Баррес (1862-1923) «Une Enqueteaux Paysdu Levant» (Чыгыш өлкөлөрүнө бир анкета, Париж – 1923) аттуу макаласында 1919-жылы Коньяга келип Мевлананын күмбөзүнө зыярат кылгандан кийинки өзүндө калтырган уникалдуу таасирлерин жазган. Француз өлкөсүндө Мевлана тууралуу эң орчундуу эмгекти профессор, доктор Ева де Витрай Мейерович, мусулманча аты Хавва (1999-ж.) жазган. Анын изилдөөсү боюнча Мевлана XIII кылымда бир атом бөлүгүнүн ичинде бир ядро жана анын айланасында айланган планеталар бар экендигин айтып келген. Ал атомдун ичиндеги эбегейсиз энергиядан кабардар жана жалпы дүйнөнү күлгө айлантарлык кагылышууга себеп бербөө үчүн өтө сак болуш керек экендигин белгилеп келген. Бул тууралуу малыматты Месневинин VI томунун 36-41-кош саптарынан табууга болот.

Француздардын асман менен атомдун ортосундагы байланышты табуулары 1970-жылдарда башталган. Бул тууралуу «Le Figaro» газетасында

мындай маалымат берилген: «Семазендердин айланышында атомдун структурасы тууралуу сезүү аркылуу үйрөнүлгөн маалыматты көрүп отурабыз». Францияда алгачкы Сема көрсөтүүсү 1966-жылы Парижде өткөрүлгөн. Сорбон университетинде адабият тармагында билим алган, 1954-жылы СССРдин Илимдер академиясында илим доктору наамын алган Франция коммунисттик партиясында таасирдүү орунду ээлеп туруп ал жерден Франция парламентинин депутаты жана Сенатор болгон философия илимдеринин профессору, ойчул жазуучу Роджер Грауди 1981-жылы мусулманчылыкты кабыл алган. Тарыхта аз кездешүүчү ойчул катары баалаган Мевлананы өтө кадырлагандыгын жана «Месневини» казып окугандыгын жана ошонун таасиринин ушундай чечим кылгандыгын белгилеген. Р.Граудинин ою боюнча Мевлана – бардык доорлорго үн салган, эң чоң сопу акыны жана таң каларлык адам деп баа берген.

Барцелеми д' Хабелаттундун «Чыгыш таануучулардын китепканасы» аттуу 8600 пункттан турган энциклопедиясынын ысымы «Мевлеви» темасы менен жазылгандыгы белгилүү. Хабелаттун мында Мевлананы өзүнчө алып карабагандыгы, музыка, «сема» бийи менен алек болгон мевлевилердин тарыхы менен бирге алгандыгы, «Маснави» китебин окугандыгы жана анын автору «Жемаледди аль-Белх» болгондугу тууралуу да сөз болгон. Бул французча алгачкы котормо болгондуктан, кемчиликтер да болбой койгон эмес.

Австрия-Германия. Мевлананы немис тилдүү өлкөлөргө алгачкы тааныткан чыгыш таануучу, австриялык барон, дипломат жана котормочу Хаммер (Жозеф Фрайхерр фон Хаммер-Пургшталь) (1774-1856) болуп эсептелет. 1818-жылы жарыялаган «Geschichteder Schonen Redekunste Persiens» («Персиянын көркөм сүйлөө өнөрүнүн тарыхы») аттуу эмгегинде Мевлананын чыгармаларына кеңири токтолгон. Атактуу немис акыны Фридрих Руккерт (1788-1866) жогорудагы Хаммерден фарсча үйрөнүп «Диван-и Кебирден» 44 газелди немисчеге которуп, 1820-жылы «Ghaselen» («Газелдер») аттуу китебин чыгарган. Эки жылдан соң «Ostliche Rosen»

(«Чыгыш Гүлдөрү») аттуу ыр китебинде Мевланага арнап мистикалык ыр менен ага таң калуусун билдирген. Философ В.Ф.Гегель аны «Ажайып Мевлана» деп жогору баа берген. Желаледдин Руми немистин улуу акыны Гётеге кандай таасир эткени тууралуу адабиятчы, саясий илимдердин кандидаты У. Ботобеков кенен баяндама жазган [19]. Гете өзүнүн белгилүү «Западно-восточный Диван» аттуу ырлар жыйнагын 1813-1819-жылдары Ыйык Куранга, суфий акындар Мевлана менен Шамс ад-Дин Мухаммад Хафиздин чыгармаларына таасирленип жазганын Адель Шопенгауэр аттуу замандашына жолдогон «Письмо к Адель Шопенгауэр» аттуу катында билдирген.

Гётенин Куранга жана Мухаммад Пайгамбарга болгон кызыгуусу, эң оболу Мевлананын исламий темадагы ырлары, Ыйык Курандын аяттарын чечмелеген чыгармалары аркылуу жаралганы адабий изилдөөлөрдөн улам белгилүү. Маселен, 1995-жылы Веймар шаарында ислам дүйнөсүнө кеңири белгилүү шейх Абдулкадыр аль-Мурабит баштаган теолог изилдөөчүлөр Гётенин чыгармаларын жана жакын санаалаш достору Томас Карлай менен Шиллерге жазган каттарын тыкыр изилдеп чыгып, улуу акын чыныгы мусулман болгон деген аныктама (фетф) чыгарган. Шейх Абдулкадыр аль-мурабит мындай деп жазат: «Гёте старательно изучал книги стихов. Оригинальные рукописи Джалал ад-Дин Руми (Мевлана), Джами, Хафиза, Саади, тафсиры Священного Корана, тексты, посвященные вопросам фикха, книги о Пророке Мухаммаде».

Мевлананын Ыйык Курандын сүрөөлөрүн ырга айланткан поэтикалык сыйкыр саптары Гётенин ислам дүйнөсүнө көңүл бөлүүсүнө негиз болуп берген. Буларды жолдоп Германиядан адабиятчы, тарыхчы Йоханнес Шерр, акын Ханнс Майнке, чыгыш тануучу профессор Геллмут Риттер, Мевланага арналган эң көп чыгарма жана макалалардын авторлорунун бири Гарвард университетинен профессор, доктор Аннемарие Шиммель, доктор Мишела Михрибан Озелсел аттуу ысымдардын Мевлана тууралуу изилдөөлөрүн кошууга болот.

Өзгөчө Хелмут Риттердин (1892-1971) эмгеги аркылуу Мевлананын жашоосун, дүйнөгө болгон көз карашын, ой-пикирин чагылдырган эмгектер жана анын чыгармалары Европа тилдерине которулуп, алардын көз караштарына төп келген. Бул Мевлананын чыгармаларынын башка өлкөлөргө да жайылуусуна шарт түзгөн. Батышта Хелмут Риттердин эмгегинде чагылдырылгандай эле, Мевлананын жашоосу, дүйнөгө болгон көз карашы, пикирлери жана чыгармалары бир топ Европа тилдерине которулган. Бул котормолордон таасирленгендер көптөгөн изилдөөлөрүн жасашкан.

Италия: Бул көрүнүштү Италия үчүн да айтууга мүмкүн. 1958-жылы Рим Папасы XXIII Жан Ронсалли Анжело Жузеппе тарабынан Коньяга барып: «Бүткүл католиктердин атынан азирети Мевлананын алдында таазим этип башымды ийемин», – деп айткан Рим университетинин адабият жана философия факультетинин деканы, түрколог, академик Анна Масала, Милан университетинин ректору, психолог, керамика скульптору, акын, профессор Габриел Мандел Хан, маданиятчылар союзу долбоорунун негиздөөчүлөрүнүн бири Брессия университетинен профессору Анжело Сантагостино сыяктуу атактуу адамдар Мевлана тууралуу жогору бааларын берген.

Европананын башка өлкөлөрүнөн *Данияда* жазуучу Ханс Кристиан Андерсен, *Венгрияда* акын жана котормочу Ишван Вас, түрколог доктор Едит Таснади, *Югославия жана Босня Герцоговинада* адабиячы Искендер Музбек Шефикоглу, *македониялык* Авни Енгуллу, Зейнел Бексач, Фейзуллах Хажы Байрич, *Грецияда* жазуучу И.М. Панайотопулос ж.б. илим, маданият өкүлдөрү Мевлана жана мевлевилик тууралуу чыгармаларды, изилдөөлөрдү жазган, анын мурастарын өз тилдерине которгон.

Орусия. Адабиятчы, жазуучу Радий Фиш (1924-2000) 1972-жылы Москвада жарыялаган биографиялык романынын жазган. Мында ал жалпы Советтер Союзуна Мевлананы таанытуу менен Мевлана жана «Месневи» тууралуу мындай дейт: «Көз уялткан ыр мурасын калтырган акын»,

«Месневи дүйнө адабиятында теңдешсиз», «Батыштын Грециясынан Чыгыштын Иранына жана Индиясына чейин эбегейсиз аймакты ээлеген түрдүү түстүү ой дүйнөсүн жараткан жана аларды диалектикалык түрдө кабылдаган улуу чыгыш даанышманы».

Радий Фиш досу Назым Хикмет тууралуу: «Белгилүү түрк акыны жана коммунист Назым Хикмет да абакта алгачкы эки кош сабын Желаледдинден алган жана аягында эки кош сап менен жооп берген бир рубаи жазган. Романынын бир канча жеринде «Месневинин башталыш саптарын алып колдонгон», – деген учурлары кездешет.

Америка континенти. АКШлык жазуучу Марк Твендин белгилүү «Том Сойердун жоруктары» (Tom Sawyer Abroad (New York 1894) аттуу чыгармасынын каарманы Хак Финни, Том Сойер жана Жим учкан машинага түшүп Атлантика океаны жана Сахара чөлүнөн өтүшүп, Нилге чейин баргандыгы тууралуу аңгемедө Мевлевилерди көргөндүктөрү жана алардын башкалардан айырмаланган дербиштер, мусулмандар экендиги, Сема бийинин кооздугуна суктанып мас болгондуктары тууралуу баяндалат.

Психиатр, социолог Ерик Фром, психолог, профессор Абдул Рыза Арастех, Джордж Таун университетинен ислам изилдөө борборунан профессор Сейид Хусейин Наср, Нью-Йорк стейт университетинен профессор Виллиам С. Читтик, Америка трансперсоналдык институтунун уюштуруучусу профессор Роберт Фрагер, котормочу Виллиам Гамард, Жоржия университетинин профессору, акын Колеман Баркс, Кабир Едмурд Хелминский сыяктуу ысымдар чыгармачылыгын Мевлана менен тыгыз байланыштуу жүргүзгөн.

Түштүк Америкада, бразилиялык дүйнөгө таанымал жазуучу Пауло Коелхонун (1947) дүйнөнүн эң мыкты китеби тизмесинен айлап түшпөгөн португаль тилиндеги «O Alquimista» («Альхимик») аттуу романынын жазылышына шыктандырган Месневинин VI томунун 4206-саптарында баяндалган «Египеттеги Казына» аттуу аңгеме экендигин Коелхо Иран зыяратында өз сөзүндө баяндады.

Чыгыш элдеринде. Батыштыктар Мевлананы жаңыдан таануучулар катары таасирленүүлөрү башкача болсо, чыгыш өкүлдөрүнүкү анын жашоо жана ой жүгүртүү философиясын терең түшүнүшкөндүктөн дагы да терең деп айтууга толук негиз бар. Алсак фарс дүйнөсүндө белгилүү суфист Феридуддин Аттардан Мевлана алкыш алып, Аттар ага өз колуна «Эсрарнаме» аттуу чыгармасын тартуулаган. «Бустон» жана «Гүлистон» чыгармаларынын автору Саади Ширази Мевлананын бир газелин окуган соң бул жытты издеп 1258-жылы Коньяга келип Мевланага жолуккан. Лирик акын Хафиз Ширази, аалым, суфист жана акын молла Абдурахман Жами, астроном жана математик суфист Бахаеддин Амили, философ молла Садра, Тегеран университетинин теология факультетинин мурдагы деканы профессор Бедиуззаман Фурузанфер, ирандык философ Али Шериати, профессор Желаледдин Хумаи ж.б. чыгыш элдеринин өкүлдөрү Мевлана менен байланыштуу көптөгөн ойлорду айтып, татыктуу эмгектерин калтырган.

Индия-Пакистан: Панипатиялык акын олуя Бу Али Календер, Бабур Императору Экбер Шах, шейх Абдуллах Дехлеви, индиялык аалым Шибли Нумани жана Мевлананы доорубуздагы эң чоң түшүндүрүүчү, бул кылымдын Мевланасы аталган Пакистандын руханий атасы ойчул, акын доктор Мухаммед Икбал аттуу ысымдарды Мевлана менен байланыштурууга болот. Анна Шиммел «Мевлана Индияда» аттуу эмгегинде XV кылымда бенгалдык бир тарыхчы ыйык Брахман «Месневини» окуп ой жүгүртүп жаткандыгын жазган.

Эң кызыктуу маалымат Индиянын элдик жана диний лидери Махатма Ганди ар дайым Мевлананын «Месневисинен» төмөндөгү кош сапты оозунан түшүрбөй жүрчү экен.

Түп нускасы: Мо барои васл кардан омадем,

На барои фасл кардан омадем.

Котормосу: Биз бириктирүү үчүн келдик,

Ажыратып бөлүүгө келбедик.

Мындан бир өлкөдөн экиге бөлүнүп жаткан Индия менен Пакистан Гандиге кандай оор таасир калтыргандыгын көрүүгө болот.

Ооган-тажик чегарасында орун алган Белх шаарынан Мевлананын жердеши акын Мирза Абдулкадир Бедил, акын Халилуллах Халили, Өзбекстандан Алишер Навои, «Месневи» жана рубаилерден тандалмаларды өзбек тилине которгон акын жазуучу Жемал Кемаловдун Мевлана тууралуу эмгектери жарыяланган.

Борбордук Чыгышта Сириядан эң көп Ислам ааламында китеп жазган (180дин тегерегинде) аалым Абдулгани эн Наблууси, Сирия Дамаск университетинин профессору М. Саид Рамазан эл-Бути, Халеп университетинен Арап тили жана адабияты кафедрасынын башчысы, доктор Иса Али эл-Акуб, Египеттен Каир университетинин адабият факультетинин фарс тили окутуучусу Мухаммед Абдуселам Кефафи сыяктуу илимпоздор Мевлананы терең изилдешкен.

Түркияда Мевлана Желаледдин Руми жердеген Анадолу аймагында курулган Селчук, Осмон империялары жана азыркы Түркия улуу устаттан дээрлик чоң таасир алып, маданиятына сиңип бир бүтүнгө айланган десек жаңылышпайбыз. Мевланадан дем алган, анын чыгармаларын түркчөгө которуп, алар тууралуу ой жоругандар Деде Омер Рушени, Ибрахим Гулшени, Исмаил Хакки Бурсеви, Исмаил Акарави, Ибрахим Хакки Эрзуруми, Ахмед Куддуси жана Алварлы Эфе Мухаммед Лутфи сыяктуу түрдүү тарикаттардын өкүлдөрүн айтууга болот. Ал тургай империялардын жетекчиликтеринен Осмон өлкөсүнүн биринчи шейхул ислам наамын алган Молла Фенари, император Фатих Султан Мехмет (Азирети Мевлананын 7-урпактан небереси), Кануни Султан Сулейман, суфизмди сүйгөн ыр жазууну жактырган Султан III Мурат Мевланага болгон сүйүүсүн Диванин да ыр менен жазган. Султан I Ахмед Мевланага арнап мактоо ырын жазганы маалым. Диван адабиятынын устаты Нефи Түрк адабиятынын XVII кылымдагы газел жаатынын туу чокусу Набилер Мевланага суктанууларын билдиришкен. Бул тизмеге өткөн кылымдын өкүлдөрү Мехмет Акиф Эрсой,

Решат Нури Гултекин, Яхя Кемал Бейатли, Бедиуззаман Саид Нурси, Хамди Танпынар, Назым Хикмет Ран, Ариф Нихат Асия, Шефик Жандарды кошууга болот. Учурда акын жазуучу Сезайи Каракоч, улуу ойчул, таалимчи М. Фетхуллах Гулен сыяктуу интеллектуалдар ал тууралуу өз сөздөрүндө жана чыгармаларында баса белгилеп келишет.

Жыйынтыктап айтсак, жалган дүйнөдөгү убактылуу убаракерчиликке көз жумуп, руханий баалуулукту жогору коюп, бардык көңүлүн Жараткан Аллага жана анын элчиси Мухаммед пайгамбарга арнаган Мевлана Желаледдин Руми адамзаты үчүн кайталангыс баалуу эмгектерди жараткан. Анын ар бир сабы адамзатты достукка, биримдикке, ынтымакка үндөгөн жана чыгыш, батыш дебей, бүткүл адамзатына түгөнбөгөн руханий гүлазык болуп каларын мезгил өзү көрсөтүп жатат [137].

Кыргызстанда. Эгер кыргыз элине Желаледдин Руминин чыгармалары XX кылымга чейин оозеки формада же Чыгыш адабиятынын таасири, диний китептер аркылуу жайылып келсе, соңку кылымда анын чыгармалары орус адабияты аркылуу жыйылып, кыргыз педагогдору анын чыгармаларындагы идеяларды ошол булактар аркылуу изилдей баштады.

Профессор Э. Мамбетакунов Мевлана Жалаледдин Руми өзүнүн артына, көпчүлүк изилдөөчүлөр белгилегендей, баалуу поэтикалык мурастарды эле эмес, адамзаттын өсүп-өнүгүшү, алардын өз ара мамилелери жөнүндөгү баа жеткис, методологиялык, философиялык жана педагогикалык мурастарын да калтыргандыгын, алар Мевлананын бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон бир нече китептеринде чагылдырылгандыгын, мисалы, 31 миң ыр саптарын камтыган («Месневи») «Кош ыр саптары», 44 миң саптан турган 2073 газелди камтыган («Дивани Кебир») «Улуу Дивани», 4000 саптан турган философиялык жана лирикалык рубаилери жана башкалары бар экендигин айтып келип, адамдын жетилүүсү тууралуу окууларына токтолуп, аларды окуу-тарбия ишинде колдонсок маанилүү жыйынтык берээринде шек жок деп айтат [55, 26-б.].

Э. Мамбетакунов – физик окумуштуу жана педагог-дидакт. Ошол илимий базасы Желаледдин Руминин чыгармаларындагы философиялык-этикалык ой жүгүртүүлөрүн туура түшүнүүгө жардам берет.

Адабиятчы-педагог А. Муратов Мевлананын чыгармачылыгы тууралуу мындай ойлорду айтат: «Желалиддин Руми 13-кылымга чейин Борбор Азияда, Иранда эл арасында айтылып жүргөн тамсил, ривоят, анекдот сыяктуу нерселерди кайра иштеп чыгып, аларга чыгармачылык менен өз мамилесин киргизип, кайра элге тараткан, булардагы күлкүгө басым жасабай, ошол күлкүнүн таалим-тарбиялык жагына басым жасаган. Ал Грециянын байыркы доорунан тартып Чыгыш-Батыш адабиятын чыгармачылыгында синтездей алган сөздүн чыныгы маанисиндеги таң каларлык классик акын болгон» [71, 52-б.]. Демек, изилдөөчү Мевланынан чыгармаларында жалпы Чыгыш элдеринин этикалык мурастары, этнопедагогикалык идеялары чагылдырылгандыгын туура аңдап билген. Андан ары пикирин мындай улайт: «Маснави» деген китеби шакирттерине айтып берген ырлардан куралган. Аларда акыл-насаат баяндары, ибараттуу сөздөр өз кезегинде адамдарды оң адептик жолго баштоо үчүн эбегейсиз кызмат кылган. Бул алты китептен турган бүтүн чыгарма. Отуз бир миң саптар кошоктолуп жазылган.

Ырларында карама-каршылыктар: жарык жана караңгы, күн жана түн, кара өзгөйлүк жана ак ниеттик, сүйүү жана жек көрүү, жаштык жана кырылык ж.б. бири-бирин толуктап келет.

Мисалы «Мажнунду азгырганда» деген ырды окуп көрөлү:

Мажнунга бир дөөпөрөс деди муну:

«Лайлиңдин айтчы деги, неси сулуу?

Аз бекен бул аймакта пери кыздар,

Жүз эмес, сулуу кыздар эки жүзү бар.

Тандап ал чекесинен чертип туруп!»

Так айтты Мажнун анын сөзүн угуп:

«Сынтакпа сыртын көрүп кумураны,

Ичинде кумуранын сулуу жагы.

Маанисиз мага суунун куюлганы,

Мага – бал, мага – шербет мунун даамы.

Мен жутам кумурадан кумарланып,

А сага кунсуз бир суу турат агып.

Кубулат кумурага тарткан сүрөт,

Куп билет даамын татып көргүн жүрөк!» (Э. Турсуновдун котормосунда).

Карап көрсөк, мындагы акындык ой: кумуранын сыртынын сулуулугу маанилүү эмес, маанилүүсү андан суунун кантип куюлуп тургандыгы, сулуунун сулуулугу анын тышында эмес, ичинде экендиги, б.а. бирөөлөр кумурадагы сууну жөн гана суюктук катары ичип койсо, а бирөөлөр аны кумарлануу менен ырахаттанып ичет. Ошон үчүн чыгышта «Лайлинин сулуулугун көрүү үчүн Мажнундун көзү менен кароо керек» деген ибараттуу кеп айтылып келет» [71, 52-б.].

Адабиятчы, саясат таануучу У. Ботобеков «Ааламды айланткан аалым Мевлана жана анын Орто Азия адабиятына тийгизген таасири» деген макаласында Мевланынын кыргыз элдик адабияты, ырчылар чыгармачылыгы менен байланышын изилдейт жана оюн мындай түшүндүрөт: «Мевлананын диний көз карашы, исламга негизделген ырлары, Ыйык Курандын аяттарын камтыган чыгармалары 16-19-кылымдагы Орто Азия элдеринин адабиятына, анын ичинде кыргыз элинин оозеки адабиятынын өнүгүшүнө да өз таасирин тийгизген деп айтууга толук негиз бар. Маселен, исламдагы суфий агымын туу туткан Орто Азия жана Чыгыш Түркстан акындары Абдулла Харабатий, Мухаммад Сыдик Залели, Бабарахим Машраб, Мырза Хайдар Курагани, Аманнисахан, Юсуф Кидирхан, Кожо Аппак, Нурмолдо, Жеңижок, Молдо Нияз сыяктуу акындардын дүйнөтаанымын калыптандырууга, диний көз карашын өнүктүрүүгө үлкөн үлүш кошкон. Айрыкча кыргыздын алгачкы жазмакер акындары Нурмолдо менен Жеңижоктун Адам Ата, Обо Эне, Мухаммед

пайгамбар, Замана тууралуу санат ырларында суфий агымдын элементтери, Мевлананын чыгармаларындагы Аллахты сүйүү темасы кеңири учурайт. Орто Азиядагы суфий агымына кирген акындардын көпчүлүгү кезегинде Мекеге ажылыка зыярат жасаганын эске алсак, анда алар албетте Мевлананын атагы таш жарган Анадолу аймагын аралап баратып, улуу ойчулдун чыгармаларын буйтап өтө алмак эмес. Ошол үчүн Орто Азия элдеринин адабиятындагы диний агымдын, анын ичинде суфисттик-мистикалык теманын өркүндөшүнө Мевлананын сиңирген эмгеги зор» [18, 32-33 бб.].

А. Исмаилов «Мевлана жана түп башат» деген макаласында акын-ойчулдун этикалык сабактарын конкреттүү чыгармаларынын мисалдарында талдап, өзү түрк тилинен которгон котормолорун сунуштайт [45], М. Сабыров «Жылдыз өчсө, ал кайра жанат» деп ырдаган Жалалиддин Руми» деген макаласында анын чыгармачылыгынын бүгүнкү күндөгү жаштарга таасирдүүлүгүнө токтолсо, К. Басылбеков «Дүйнөнү дүңгүрөткөн Румдук Азирети Мавляна», «Зор кайгынын азабынан акын болгон Азрети Мавляна» деген макаларында анын чыгармачылыгына түшүндүрмө берет [10].

Мевлананын чыгармаларын, этикалык-моралдык насааттарын түшүндүрүүдө түрк тилин жакшы өздөштүргөн, ОшМУнун Арашан теология факультетинин окутуучулары бир топ жакшы иштерди жүргүздү. Алар О. Нури Топбаштын «Маснавилерди» түшүндүргөн китебин кыргызчага которуу менен Б.Жунусалиев, А.Эрматов «Азирети Мевлананын дүйнөгө көз карашы», «Мевланада сүйүү жана анын жети насааты», Б.Жунусалиев «Мевлананын поэзиясы – адеп-ахлактын булагы», «Мевлананын чыгармаларынын батыш дүйнөсүнө тийгизген таасирлери» ж.б. макалаларын жазышты.

А. Ормушев «Мевлананын поэзиясындагы философиялык ой-толгоолор» деген макаласында мындай оюн билдирет: «Өзгөчө Мевлананын чыгармаларындагы таалим-тарбия, адеп-ахлак жөнүндө айтылган ой-пикирлер узун сабак кеп кылууга арзыйт.

Акындын китебинде уулуна берген акыл кеңештери бүгүнкү күндөгү адамдар ортосундагы нааразылык мамилелерди оңдоого түрткү бергидей. «Бахаддин! Эгерде сенин душманың сени жакшы көрсүн десең жана сен ал душманыңды жакшы көргүң келсе, анда сен ал жөнүндө кырк күн бою жагымдуу сөздөрдү айткын. Анда сенин душманың сенин досуна айланат. Дайыма эсиңе тут, жүрөгүңдөгү жылуу сезимдерди тилиң аркылуу билдиргенге аракеттен, бал тил менен адамдардын жүрөгүнөн түнөк табасың».

Акылмандын асыл ойлору, өзүнүн уулун мисалга келтирүү менен миллиондогон адамдарды жакшы жолго үндөп жатат. Эч убакта бир туугандарга, коңшу-колоңдорго, бирге иштешкендерге колундан келсе, жамандык издебе, катуу сөз айтып, көңүлүн оорутпа, эгерде алардан чекилик кетсе, сенден эч убакта ката кетпесин деген сунушун берет.

Мевлана өз чыгармаларында адамдардын бири-бирине болгон оң жана терс көрүнүштөрдүн жашоого тийгизген таасирлерин төмөндөгүдөй чагылдырат: «Бахаддин! Эгерде сен бейишке чыгам десең, жүрөгүңдөгү, ой-сезимиңдеги кызганычтардан, көрө албастыктан бошонгун жана бардык адамдарга достук, бир туугандык жылуу мамиле түзгүн!» «...Сен бул жашоондо бирөөнүн жүрөгүнө ийне болуп сайылып, улам өйкөй бербей, тескеринче, сен аларга караңгыда жарык берген шам болуп жанып тургун!» «...Эгерде сен бирөөнүн жакшы иштерин, ийгиликтерин көрүп кубансаң, анын жеңиштерин даңазалап элге жар салсаң, сен бул аракетинден дайыма ырахат аласың. Бул – жердеги жашоондогу бейиш!», «...Эгерде сен бирөөнүн жашоосундагы ийгиликтерин көрө албай, ал жөнүндө элге туура эмес маалымат берсең, сен дайыма ичин күйүп-бышып, бушайман болуп, кайгыга батып жүрөсүң. Өзүңдөн өзүң жүдөйсүң, бул – жердеги тозоктун өзү!».

Мевлананын эмгекке болгон көз караштары мындайча сүрөттөлөт: «Өз эмгегинден кара терге түшүп тапкан пайдандын үзүрүн көрүп жашоо – бул ыракат. Ырыскы, бакыт, дөөлөт, байлык өзү эле жөндөн жөн эле келе

койбойт. Тынбай, дайыма талыкпастан кылган аракетинден жаралган эмгектен баар табасың» [81, 7-8 бб.].

Жогорудагы пикирлерди жыйынтыктап келип, Кыргызстанда азыркы учурда румитаануу илиминин пайда болгондугун, ошентсе да ал илим багыты али анчалык өнүкпөгөндүгүн белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Биринчи глава боюнча корутунду

Изилдөөнүн биринчи главасы негизинен теориялык мүнөздө болуп, анын биринчи параграфы Мевлананын педагогикалык ишмердүүлүгүн, анын философиялык этикасынын пайда болуп, калыптануусунун тарыхый, социалдык-маданий өбөлгөлөрүн изилдөөгө арналды.

1. Азыркы Ооганстандын Балык (Белх) шаарында 1207-жылы туулган Жалаладдин Руми тектүү үй-бүлөдөн чыккандыгы, атасынын белгилүү аалым болгондугу, жаш кезинен баштап эле улуу тарбиячылардын колунан тарбия алышы, анын философиялык педагогикалык таалимин калыптандырганышына чөн таасир эткенин белгилей кетүү зарыл. Өмүрүнүн көбүн Румда (азыркы Анадолу аймагы эл кезде Рум деп аталган) өткөргөнүнө байланыштуу «Руми» деген кошумча ат алгандыгын, анын окууларынын мааниси терең экендигин таануунун аркасында аны «Мевлана» («эгебиз», «кожоюнубуз») деп атагнадыгын Руминин чыгармачылыгын изилдөөчүлөр баса белгилешет. Жалалиддин жаш чагынан мына ошол диний аалымдардын чөйрөсүндө болуп, Халеп, Дамаск, Конья, Кайсери, Нишапур, Багдад, Мекке, Медина ж.б. шаарларда окууларын уланткан. Өзү алган билимин сопучулук багытындагы үгүттөө иштери менен балдарга үйрөткөн устат деңгээлине жеткен.

2. Руми – орто кылымдагы Чыгыш ойчулу болуу менен ал Европадагы Кайра жаралуу доорунун пайда болушуна, калыптанышына өз таасирин тийгизген инсан. Ал жашап өткөн 800 жылдан бери адамзаттын педагогикалык ойлору улам жаңы табылгалар менен байып отурса да Желаледдин Руминин адамдык нарк-насилдин кандай болушу керектиги,

адамдагы абийир, тазалык, тартип тууралуу идеялары мезгил өткөн сайын актуалдуулугун жоготпой келет. Ал өз чыгармачылыгында борбордук орунга адамды койгон, адам ааламды өзгөртүүчү күчкө ээ деп эсептеген жана андыктан адамзаттын келечегин сактап калуунун жолу адамдын абийирин сактап калууда, кишини оң жолго баштап, адам кылууда деп эсептеген. Улуу ойчул-педагог өзүнүн таалим-тарбиялык идеяларын өзүнө чейинки көп кылымдык илим-билимди, тажрыйбаларды синтездеп, аларды тазалап, керектүүлөрүн ылгап, түбөлүктүүлөрүн таап, анан аларды философиялык-этикалык өңүттөн тереңдетип жазып чыккан.

3. Желаледдин Руминин идеяларын негизинде мевлевилик системасы пайда болгон. Бул агым Осмон султандары тарабынан жактарылып, ошол кезде эле Египеттен Венгрияга чейинки жалпысынан үч материкке тараган, анын негизги руханий багыты динге, шариятка баш ийүү, тартипти, маектешүүнү, илим алууну үйрөнүү, «Месневи», «Минхажул Фукара», «Менакыб» сыяктуу тарыкаттын негизги китептерин окуп, рухий-адептик баалуулуктарга ээ болуу болгон. Анын белгилүү беш чыгармасы: «Дивани Кебир» («Улуу жыйнак»), «Маснави», «Фихи Ма-фих» («Ичиндегилер ичинде» маанисинде), «Межалиси Себа» («Жети Насаат»), «Китабы Тевфик Субхани», «Мектубат» («Каттар») дүйнөлүк көп тилдерге которулган.

4. Руминин өмүрүн жана чыгармачылыгын изилдөөчүлөр ондоп саналат: Францияда (И. Хаммер), Германияда (Толук, Гете, Ф. Рюккерт, Розенцвейг-Шванау, А.Г. Розен), Тажикстанда (Х.М. Зиёев, Н. Одилов, М.Т. Мухаммаджонова), Англияда (Е.Г. Браун, Р.А. Николсон ж.б.). Туркияда (Ибрахим Гулшени, Ахмед Куддуси, Хакки Бурсеви ж.б.). АКШда, Чыгыш өлкөлөрүндө дагы Мевлана таануучулукка, алардын багытына талдоо жүргүзүлүп (О. Рушени, И. Гулшени, И.Х. Бурсеви, И. Акарави, И.Х. Эрзуруми, А. Куддуси, А. Эрсой, Р.Н. Гултекин, Я.К. Бейатли, Б. Нурси, М. Фетхуллах Гулен ж.б.) анын идеялары тууралуу маанилүү эмгектер жазылган.

5. Мевлананын педагогикалык идеялары Кыргызстанда дагы иликтөөгө алынган. Табигый илимдер менен Руминин философиялык этикасынын байланышын түзө алгандыгы тууралуу Профессор Э. Мамбетакуновдун изилдөөлөрү көңүлгө аларлык. Ал анын жашоого тобо кылуу, тирүүлүккө канагаттануу, шүгүрчүлүктө жүрүү, артык дөөлөттөрдөн, ашыкча кийим-кече, тамак-аш, дүр-дүнүйө, өлүк байлыктан баш тартуу, буюрган оокатка тобо кылып өмүр сүрүү («Артык дөөлөт баш жарат»), бакырчылыкта жашай билүүгө көнүгүүнү талап кылуу («Ашың болбосо да, кашың болсун», «Дүнүйө, байлык колдун кири»), сабырдуулук («Сабырдын түбү – сары алтын», «Сабыр – муратка жеткирет», «Сабырдуу болсоң өсөрсүң, сабырсыз болсоң осолсуң»), тобокел, тобокелдикке баруу («Тобокел тоо», «Тобокел ишке кайгы жок», «Тобокелчил эр экен, топко тийчү неме экен» (Казыбек) «тандаган ишине ак пейилден мамиле кылуу» сыяктуу педагогикалык идеяларын жалпы адамзаттык жана кыргыздык ой жүгүртүү менен синтездеген.

ЭКИНЧИ ГЛАВА. МЕВЛАНА ЖЕЛАЛЕДДИН РУМИНИН ТААЛИМ-ТАРБИЯ ЖӨНҮНДӨГҮ ИДЕЯЛАРЫНЫН ТАБИЯТЫ ЖАНА НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

2.1. Мевлананын мурастарындагы суфизм педагогикасынын негизделиши

Желаледдин Руминин педагогикалык мурастарынын баалуулугу – суфизм (сопучулук) педагогикасын негиздеп, ислам дүйнөсүнө тараткандыгында. Суфизм – мусулман аскетизминин бир формасы болуп эсептелет. Ал адамды сүйүүгө, урматтоого, баалоого багытталган. Орто кылымдарда ислам дининин кеңири таралышы философияда жана педагогикада сопу көз карашындагы адамдарды жараткан жана алардын окуусу өтө ылдам жайылган. Суфизм эл арасында колдоого алынып, сопуларды бул дүйнөнүн жыргалынан кечкен, жаратканга эң жакын адамдар катары кабыл алышып, алардын айткандарын мыйзам сыяктуу аткарышкан.

«Суфий» термини араб тилиндеги «суф» («жүн») дегенден келип чыккан, себеби алар жүндөн токулган чапандарды кийин жүргөн дешсе, экинчи пикирдегилер «соф» («таза») деген араб сөзүнөн алынган дешет.

Абдурахмон Жами «Нафахат ал-унс» деген эмгегинде XV кылымда эле суфизм кеңири тараганын далилдеп көрсөтөт. Бул агымдын эң көрүнүктүү өкүлдөрү Рабия (VIII к.), Ибрахим ибн Адхам (VIII к.), Боязид Тайфур ал-Бистами (XIX к.), Абу Бакр аш-Шибли (X к.), Ахмад Яссави (1103-1166), Фаридиддин Аттор (1230-жылы каза болгон), Абу Кодир ал-Джилони ал-Гилони (1077–1166), Бахоуддин Накшбанди, Нажмиддин ал-Кубро (1145-1221), ибн ал-Араби (1260-жылы каза болгон), Ал-Газзали, Сулейман Бакиргани (XII к) ж.б. инсандар болгон.

Суфизмде рух денеден бөлүнүп турган ыйык нерсе катары эсептелген, жүрөк «Калб» деп каралып, ал зикир менен байланышкан. Чыныгы зикир бул тил менен гана байланышпайт, бүткүл адамдын дене-бою менен байланышта турат деп эсептешкен. Ал-Газзоли калб (жүрөк) адамдын өзүн чагылдырган

күзгү деп айткан. Алар транс техникасын (зикир чалуу), гипнотерапия, психотехникалык көнүгүү ыкмаларын кеңири пайдаланган, үнүн, денесин, психоэнергетикасын тарбиялаган. Суфизм педагогикасында адамдын таанып-билүүсү руханий, психо-эмоционалдык (энергетикалык), дене-бойлук (физический) аспектиде алдыңкы орунга чыккан.

Бул агымдын таралышында Желаледдин Руминин кошкон салымы анын мурастарында түшүндүрүү, интеллектуалдык көнүгүүлөр, ой жүгүртүүлөр жана медитация кеңири колдонулгандыгы менен байланыштуу. Ал адамды каалаган максатына аракет, билим-илим менен жете алат деген.

Инсан – Мевлананын чыгармаларында эң негизги тема. Мевланага карата инсан – жаратылыштын өзөгү жана улуу Аллахтын жараткандарынын бүтүнүн көрсөткөн күзгүсү. Адам баласы жаратылгандыгын түшүнөөр замат өзүндө алгач пайда болгон сезим эки тараптуу жаратылышка ээ экендиги маалым болгон. Анын идеясы боюнча ар бир адам башка бирөө жана ички карам-каршылык менен күрөшүп келет. Ак менен кара, жаман-жакшы, кастык-достук, жыргал-кайгы, ачуу-таттуу сыяктуу сезимдер адам баласынын ички дүйнөсүндө токтоосуз тирешип турарын түшүндүрүү аркылуу адам жаман абалда болсо айбандан төмөн турарын, жакшы болсо периштеге окшорун таасын көрсөтөт («Фихи ма фих»). Буга мисал катары «Месневи» аттуу китебинде Мевлана адамдын материалдык түзүлүшүн (денесин) эски жана жыртык кездемеге, кара жыланга, анын руханий тарабын кымбат баалуу жибекке, жакшы жыттарын атырга, аарыга жана таза алтынга окшотот:

Адам баласы өзүн арзанга сатты,

Атлас болуп туруп өзүн жамаачы чапанга айлантты.

Адамдын ички көрүнүшү менен тышкы көрүнүшүнүн таймашы.

Аллахтын бирдигине ишенген ойчулдар жана Мевлана адамдын напси менен акылы ар дайым салгылашып жашарына токтолушат. Напси жагы (адамдын төмөн карай, пас болууга багыт алган тарабы) адамды жамандыктарга жана

аягы жаман жыргалчылыктарга сүйрөп турса, Акыл (рух) аны тазалыкка, тазаланууга жана кутулууга чакырат:

Тышкы келбет ички дүйнө менен салгылашып келет,

Адам сабыр аркылуу ийгиликке жетишет [63].

Жан бийиктиктерге канат жайып турса,

Дене топуракка бекем жармашып турат [145].

Мевлана бул маселени түшүндүрүү үчүн «Мажнун менен төөчү» аттуу чыгармасында бул экөөнүн мындай окуясын баяндайт: Мажнун сүйгөнү Лейлага жетүү үчүн төөсүнө минип сапар алат. Мажнун сүйгөнүн самаса, төө ботосуна жетүүсүн самайт. Мажнун кыялданып отуруп төөнүн тизгиндерин бошоткон сайын, төө кайра артка кайтат жана Мажнун бара турган жерге тескери чуркайт. Мажнун эсине келгенде жол арбыбаганын көрүп төөнүн тизгинин кайра Лейлага бурат. Бул абал бир канча ирээт кайталанат. Бирок төө Мажнун кыялданып эсинен танган сайын төө ботосуна бурула берет. Төө менен жолду арбыта албасын түшүнгөн Мажнун төөнү бошотуп, жөө Лейлага бет алат [63].

Мевлана бул окуяда төөнү материалдык түзүлүшкө, Мажнунду болсо моралдык-руханий түзүлүшкө окшотот. Булар экөө бири-бирине терс максаттарга ээ.

Болуп турганындай адам же болушу керек болгонундай адам. Мевлана адамдын чындыгында жана акыйкатта, кандай болушу керек экендигине токтолот. Чындык майданында адам кандай болуп турса ошол учурда ал ушундай, ал эми акыйкат майданында болсо кандай болуш керек экендиги адамдын өзү үчүн маанилүү. Инсан дене түзүлүшү жана материалдык жактан дүйнөнүн бир бөлүгү. Ал эми руханий жана моралдык жактан дүйнөнүн фундаменти болуп саналат. Адам баласынын тышкы дүйнөсү өтө чектелүү болсо, ички дүйнөсү чалкып турган деңиз.

Моралдык таалим: төмөнкү мартабадан улуу мартабасына жогорулоо. Мевлана адам баласынын өзгөрүп турган бир жарыктык экендигин кабыл алгандыктан, билим берүүнүн тарбиялык маанисине

ишенет. Алсак адам баласы менен биргеликте жашоосунун натыйжасында айбандардын да белгилүү нерселерди үйрөнөрүн айтуу менен акыл-эс жагынан эң жогору жаратылган адам баласына билим-таалим өтө маанилүү экендигин белгилейт:

Жакшылыктар менен кастыктар, жашыруун жол аркылуу көңүлдөн көңүлгө жетет. Керек болсо адамдын өзүнөн уйга да, эшекке да түшүнүк жана жөндөм жетет [145].

Мевлана жүрүш-туруш өзгөрүүсү аркылуу келип чыккан жашоо түрүн «экинчи төрөлүү катары атайт». Биринчи төрөлүү – бул адамдын энесинен дене түзүлүшү менен төрөлүшү. Экинчи төрөлүү – тандалган адамдарга таандык, өз каалоосу аркылуу ишке ашат; кадимки адам напсисин тарбиялап ахлактык жактан жогорку жактан чекке жеткен идеалдуу инсанга айланышы менен болот, б.а. жаман сапаттардан арылып, адам баласынын купулуна толгон жакшы сапаттарга ээ болуусу. Буларга кошумча катары адам баласынын ичиндеги жаман сезимдерди жок кылуу эмес, аларды жакшы жакка бурууну колдонууну чыгармаларында көрүүгө болот. Мисалы башкаларынын жекече ишин кызыгып суроо, кийлигишүү илими, маданий изилдөө, кызыгууга буруу ж.б.у.с. гумандуулук жана адам баласын сүйүү Мевлананын педагогикалык ишмердүүлүгүнүн борборунда турат. Ал өзүнүн жеке жашоосунда да гуманисттик мамилелерде болгон. Анын «Мектубат» аттуу чыгармасында 140тан ашуу каттары камтылган. Бул каттардын темаларынын өзөгүн эмирлерге, султандарга жана ошол учурдун көрүнүктүү өкүлдөрүнө кайрылуулар түзүп, аларга колунда жок жана муктаждарга кам көрүүнү эскерткен. Мевлана өзүнүн суфисттик жашоосу менен толкундашы жана руханий жактан өзүн танган учурда өзү жашап жаткан коомдун маселелери, кемчиликтери менен алек болуусуна тоскоол болгон эмес. Анын «Месневиси» руханий жана суфисттик негиздерге тиешелүү таалим берүүдөн тургандыгына карабастан анын саптарынын ортолорунда гуманизм айкын байкалып турат. Бул темаларга мисал катары «Месневидеги» бир окуяга токтололу: Күндөрдүн биринде Аллах тарабынан азирети Мусага эскертүү

келди: «Мен ооруп калганымда эмне себептен зыяратыма келбедиң?!» Муса: – Эй, Аллахым, сенин улуу затың ар түрдүү кемчиликтерден алыс, оору жана сен? Мен сенин бул буйругундун максатын түшүнө алган жокмун. Кудайым мага муну түшүндүрүп берүүндү суранам», – деди. Аллах: – Сенин кошунаң болгон бир кулумдун ооруп калганын билбейсиңби? Эмнеге ага зыяратка барган жоксуң?! Же ооруп жаткан адамды зыярат кылышың мага зыярат кылганга барабар экендигин билбейсиңби?».

Жараткандан Мусага бир эскертүү келди: «Эй, койнунан күндүн чыгышын көргөн! Эй, илахи нур менен «Чыгыш» кылганым. Мен жаратканмын, оорудум, келбедиң. Муса хаша (андай болушу мүмкүн эмес) – деди, сен зыянга дуушар болуудан алыссың. Бул эмне деген сыр? Жаратканым мага түшүндүр. Ал ага кайра, ооруганымда эмне ал абалымды сураган жоксуң деп буйрук кылды». Муса: «Раббим сен үчүн кемчилик деген болбос. Акыл жексен болду. Бул сөздү чечмелеп бер мага. Ооба, тандалган бир кулум ооруп калды. Жакшылап кара ал менмин. Анын мазерети – менин мазеретим, анын оорусу – менин оорум» [62].

Мевлананын коомдогу элдин жараштыргандардын жакшы сапаттарын мактоо максатында айтылган сөздөрү угууга арзыйт: кемчилиги бар адамдарга оор болбосун деп жүз кемчиликтен бирөөнү гана айтышат, калган кемчиликтерин болсо жашырып, жаап коюшат. Мугалим окуучуга жазганды үйрөтүп жатканда бала бир сап жазып мугалимге көрсөтөт. Мугалимдин көз карашында баары бир начар. Бирок айкөлдүк менен ага: «Баары жакшы, абдан сонун жазгансың, азамат! Бир гана бул жана бул тамгаларды оңдош керек», – деп акырындык менен көрсөтүп көндүрөт. Бала жазуудан коркуп калбасын деп жактырганын билдирет жана бир топ мезгил аралыгында гана үйрөтөт («Фихи ма фих»).

Мевлана канчалык гуманист болсо дагы анын гумандуулугун кемчилик жана каталарга моюн сунганы деп түшүнбөш керек. Анткени айкөлдүк менен маңдайдагы адамды акыйкатка, туура жолго жана тазалыкка чакыруу керек экендигин айтат. Анын сөздөрүнө айкөл мамиле жасабоо, ысык май куюлган

казанга суу куюп жибергенге окшотот. Эгер ысык майга суу куйсаң, канды да, очокту да, бузасың. Ырларынан мисал кылсак:

Жумшак сүйлө, бирок туурадан башканы сүйлөбө.

Жумшак сүйлөп жатып шайтан азгырыкка жолобо [64].

Караңгы адамдын кыйынчылыктарына сабыр кыл,

Аллах берген акыл менен жакшы мамиле кыл.

Тапка келбегенче сабыр кылуу жакшы адамга май сымал,

Кай жерде көңүл болсо сабыр аны жактырат [64].

Демек, адам эки тараптуу жандык. Бир тарабы кара жерге таандык, бир тарабы – көк асманга. Адам экөөнүн ортосунда ар дайым барып келип турат. Мевлананын таалим мектебинде адамдын кара жерге таандык жагынан көк асманга таандык жагына өтүүсү моралдык таалим-тарбия аркылуу ишке ашат. Ал бул руханий жогорулоону жана моралдык өзгөрүүнү «Мизажынын (кыял-жоругунун) өзгөрүүсү» же «Экинчи топтолуу» деп атайт. Албетте, бул моралдык өзгөрүү билинчалты (көмүскө туюм, көмүскө дээр) сезимдерди жакшы жакка багыттоо аркылуу ишке ашат. Аталган моралдык өзгөрүү төмөндөгү факторлордон турат:

- аллахка ашык болгон абалда ибадат;
- семави (асмандан түшкөн) диндердин өзөгүнүн бир экендигине ишенүү;
- диний жана мазхап тирешүүлөрүнөн оолак болуу;
- акыйкатты өзүнүн түшүнүгү менен чектебөө;
- гумандуулук жана акыйкат жолдо коомдун бардык катмарлары менен жылуу мамиледе болуу.

«Месневи» чыгармасы – башынан аягына чейин адам тууралуу баян. Анда ошол адамдын дүйнөдө жана түбөлүктө туш боло тургандарын окуяга салат. «Месневиде» Мевлананын эң көп токтолгон жерлери – жүрөк жана сүйүү. Жүрөк маанисин чечмелөөдө ал, жаман көрүнүш менен жакшыны айырмалоо үчүн жүрөктүн күзгүсү таза болууга тийиш, «Сөзсүз жүрөктөн жүрөккө карай жол болот» – деген ойлорду айткан [64].

Руми адамдын ыйманын биринчи орунга коёт. Эгер адамда ошол ыйман болбосо, ал адам болуудан калат. Аны үчүн адамдык оң сапаттар зарыл.

Кара ниет, сөз жебестик – айыкпаган эки дарт,
Чалыр көздүү болгондукка түзүп берет жакшы шарт.
Бул оорулар тумандатып акыл-эсти, көзүңдү,
Бир нерсени эки дешке мажбур кылат өзүңдү.
Өзүмчүлдүк кошулганда даана бүтөт ишибиз,
Анда эле биз турмуштагы шордуу, сокур кишибиз [1].

Демек, акындын оюнча эң жаман эки сапат – кара ниеттик, сөз жебестик, булар айыкпаган дарт, оору, ал оору акыры жүрүп акыл-эсти, көздү жаап коёт. Бул эки дартка өзүмчүлүк кошулганда анда ал адам сокур, көзү жок киши. Көзү жок киши турмушту да, адамдарды да көрө албайт.

Желаледдин Руми абдан көп чыгармаларында ар кандай жаныбарларды аллегориялык түрдө кайманалап, алар аркылуу адамды ачып берет. Анын «Пил» деген тамсил-притчасын окуп көрөлү:

Көрсөтөм деп индус пилди даалайга,
Камап салды капкараңгы сарайга.
Агын суулар толтургандай кобулду,
Анан пилге кызыккандар чогулду.
Кайран сарай, бирок көөдөй караңгы,
Көрүп болбойт көзгө сайган адамды!
Айла канча, аса кылып акылын,
Алар пилди сыйпалашты акырын.
Тумшугунан кармап көрүп бирөөсү:
«Түтүк сымал жандык» – десе – «пил өзү»,
«Бирөө айтты сылап-сыйпап кулагын:
Бу пил деген желпигич го, чырагым!»
Анда минтет бут кармаган чукчуңдай:
«Ай, койсоңчу, жандык экен устундай!»

Жондон сылап, да бирөөсү муңайган:

«Жок, тактыга окшош» – деди, – бул айбан!»

Айтор пилдин сыйпалап бүт денесин,

Ар ким айтты окшоштурган элесин.

Ар кыл элес пайда кылып талашты,

Анан алар келише албай тарашты!

Бирөө жарым шам жакканда шарт ушу,

Болмок эмес мындай талаш-тартышуу... [45].

Мында адамдардын жарыкты көрө албаган наадандыгын, мазмунсуз талаш-тартышын айыптайт. Инсан үчүн эң керектүү нерсе бул – акыл. Акыл гана адамды башка жандыктардан айырмалап турат.

Профессор Э. Мамбетакунов Жалаледдин Руми – суфизмдин көрүнүктүү өкүлү экендигин белгилеп, оюн мындай улантат: «Суфийлердин каада-салтында адамдын өзүн-өзү таануусу негизги үч этаптан турат. Биринчи этабы – шариат. Бул биздин тил менен айтканда теориялык билим же болбосо жетилүү жолунун башталышы. Мында, Куранда жана Мухаммед пайгамбардын хадистеринде жазылган жашоо жана адамдардын ортосундагы мамилелер жөнүндөгү закондорду билүү жана аларды кынтыксыз аткарууга даярдануу этабы каралган. Илимий тил менен айтканда, бул этап таанып билүүнүн логикалык этабына туура келет. Бирок Куранда айтылгандар абсолюттуу чындык катары берилгендиктен, аны анализдөөгө жана синтездөөгө эч кимге уруксат эмес. Аны өз башынан ар ким өзү өткөрүшү керек. Бул дагы чындыкка жетүүнүн, жетилүүнүн өзүнчө жолу болуп эсептелет. Булардын маанисин туура талдап, түшүнүп, азыркы учурдун талабына ылайык колдоно билүү биздин педагогдордун ыйык милдети деп эсептейбиз» [55, 28-29 бб].

Белгилүү иранист Е.Э. Бертельстин ою боюнча суфийлик шайыктар эксперименталдык психология менен алектенишкен. Өзүн-өзү чектөөнүн, ачык максатка багыт алуунун жана ага жетүүдөгү амал-аракеттерди кынтыксыз аткаруунун натыйжасында алар кыйшайгыс эркке, ажалды күлкү

менен тосуп алууга, бирөөнүн жашыруун сырын андап түшүнүүгө жетишишкен.

Жетилүүнүн экинчи этабы – тарикат деп аталат, же болбосо ошол жетилүүгө жетүүнүн жолу. Ал жолдо суфийлер психоанализдин методикасын өздөштүрүп, аны өз турмушунда колдонушкан жана өз жан дүйнөсүнөн өткөрүшкөн. Бул жолду «Мевлана» наамына ээ болгон Жалаледдин өзүнүн насаатчысынын жетекчилиги менен басып өткөн. Тарикаттын жолу Е.Э. Бертельстин чечмелеши боюнча жети психофизиологиялык абалдан же болбосо токтомдордон турат:

1. Биринчи, жолдун башталышындагы токтом – бул орусча «покаяние» (арабча «тауба»), бизче айтканда – жашоого тобо кылуу, тирүүлүккө канагаттануу, шүгүрчүлүктө жүрүү дегенди билгизет. Бул токтом адамдын жетилүүгө баруучу, чындыкка жетүүчү жолго чыгууга психологиялык жактан даяр болуу абалын мүнөздөйт.

2. Андан кийинки токтом арабча «вара» деп аталат. Ал жашоодогу тыюу салынгандар менен уруксат берилгендерди ар дайым айырмалап билүүнү жана аларды так, өз орду менен аткарууну, ар дайым кармана билүүнү талап кылат.

3. Үчүнчү токтом арабча «зухд», бизче «сук болбоо», каалоонун ишке ашырылышын чектөө дегенди билгизет. Артык дөөлөттөрдөн, ашыкча кийим-кече, тамак-аш, дүр-дүнүйө, өлүк байлыктан баш тартуу, буюрган оокатка тобо кылып өмүр сүрүүнү билгизет жана аны ар бир адам өз башынан өткөрүүнү талап кылат. «Артык дөөлөт баш жарат» деген макал ушунун мисалы болсо керек.

4. Төртүнчү токтом арабча «факр» деп аталып, ал бакырчылыкта жашай билүүгө көнүгүүнү талап кылат. Бул абалда адамдын материалдык бакырчылыгы менен аң-сезиминин байлыгынын ортосундагы көз карандылык биринчи орунга коюлат. Ал биздин «Ашың болбосо да, кашың болсун», «Дүнүйө, байлык колдун кири» жана башка макалдардын мазмуну менен үндөшүп турат.

5. Бакырчылыкта жашоо жана ар кандай ашык дөөлөттөрдөн баш тартуу инсанды бешинчи токтомого алып келет. Ал арабча «сабр» деп аталып, бизче сабырдуулук дегенди билгизет. Бул жашоодо кездешүүчү ар кандай кыйынчылыктарды сабырдуулук менен жеңе билүүгө үндөйт жана аны аткарууну талап кылат. «Сабырдын түбү – сары алтын», «Сабыр – муратка жеткирет», «Сабырдуу болсоң осорсуң, сабырсыз болсоң осолсуң» деген макалдар жөн жеринен чыкпаганы ушундан билинет. Белгилүү суфий Джунайд «сабырдуулук бул ачууну сыр билгизбей жутуп коюу» менен барабар деп белгилеген. Сабырдуулук – адамдын бардык ишмердүүлүгүндө кездешүүчү жана аны ийгиликке жеткирүүчү сапаттардын негизгилеринин бири. Сабырдуу адам ар дайым өзү менен өзү кеңешип («кабыргасы менен кеңешип»), тийиштүү жыйынтыкты чыгарып турат. Ал жыйынтыктын тууралыгына ишенген адам жетилүүнүн кийинки баскычына келет.

6. Жетилүүнүн тарикат жолундагы алтынчы токтомо арабча «таваккул» деп аталат. Ал бизче тобокел, тобокелдикке баруу дегенди билгизет. Мында жашоо түшүнүгү күнүмдүк окуя, же болбосо бир көз ирмемдеги болуп өткөндөр менен байланыштырылат. Өткөн күн өттү, келээр күн алдыда деп учурдагы көз ирмемде жакшынын үрөнүн сээп калуу өтө баалуу экендигин эскертет. Бул маселе боюнча америкалык ишкер Дейл Карнеги: «бүгүнкү күн менен жашай билүүгө үйрөнүү – адамдын асыл сапаты», – деп айткан. Биздин элде да «Тобокел тоо», «Тобокел ишке кайгы жок», «Тобокелчил эр экен, топко тийчү неме экен» (Казыбек) деген макалдар бар. Албетте, адам тобокелге жөн эле эмне болсо ошол болсун деп барбастан, ар тараптуу акыл калчоонун, окуяларды, алардын жыйынтыктарын бири-бири менен салыштыруунун натыйжасында алынган ишенимдин негизинде баруу керектигин Желаледдин Руми өзүнүн башынан өткөргөн.

7. Акыркы эки токтомо жетилүү жолундагы адамды тарикаттын акыркы токтому болгон «ридага» алып келет. Ал биздин тилде «жандын жай алуусу», «берилүү», «тандаган ишине ак пейилден мамиле кылуу», «адал эмгек жасоо», «алынган жыйынтыкка кайгыруунун же сүйүнүүнүн чегин билүү»

дегенди билгизет. Мисалы, «Өкүнбөйүн өткөнгө, кейибейин кеткенге. Мен ыраазы болоюн, эл-журтуму көргөнгө», – деген Токтогулдун баласы өлгөндөгү жыйынтыгы тарикаттын тар жолун басып өтүп жетилген адамдын оюн туюндурат. Мындай даражага жеткен адам ишенимге жетип, мээнетти кайтаруу, үмүттү орундатуу, жакшылыкка-жакшылык менен жооп берүү, ишке жарап берүү касиеттерге ээ болот. Өзүнүн ишине, жетишкен ийгиликтерине каниет кылат.

Ушуну менен тарикаттын тар жолун басып өтүү токтолот да, жетилүүнүн акыркы этабы «хакикат» же болбосо акыйкатка жетүү башталат» [14].

Жогорудагы илимий аныктоолору боюнча Желаледдин Руми таанып билүүнүн жолун, теория менен практиканын айкашын, чындыкка жетүүнүн ар кандай амалдарын суфизм педагогикасынын принциптерине ылайык көрсөтүп берет жана өзүнөн кийинки көптөгөн илимпоздордун ой пикирлерди айтуусуна негиз түзөт. Алардын бири орто кылымдагы орток түрк ойчулдарына, кыргыз төкмө жана жазгыч акындарына тийгизген таасири.

Кыргыз элдик педагогикасы орто кылымдагы жалпы түрк элдеринин руханий маданияты менен тыгыз байланыштуу болгон. Алардын бири Жусуп Баласагын. 1021-жылы (кээ бир маалыматтарга караганда 1015-1016-жылдардын биринде) туулган. Азыркы Токмок шаарына жана Ак-Бешим айылдарына жакын Баласагын деген шаарда (Куз-Ордо) туулган. Анын «Кутадгу билиг» (кыргызча «Куттуу билим», «Кут алчу билим», «Кут алар билим», «Кут даарытар билим», «Бактылуу болуунун илими» ж.б.) деген чыгармасы Кашкар өкүмдары Арстан хандын небереси Али-Хасандын уулу Табгач Караханга тартууланган. Чыгарманын башкы каармандары Күнчыкты, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш. «Поэма дидактикалык чыгарма, башкача айтканда, тарбиялык, таалим берүүчүлүк жагы биринчи орунга чыгат. Анда Жети-Суу, Чыгыш Түркстан, азыркы Чүй, Ысык-Көл аймактарын турактаган түрк элдеринин элдик салттары, алардын ичинде

балдарда тарбиялоо салттары ар тараптуу берилген жана ал ойлор баарлашуу, санаттоо, насааттоо формасында жазылган.

Эчен кылым өтсө да бул мурас эскирбей, анда айтылгандар күнү бүгүнкүсүндөй жаңы бойдон турары, айрым ойлору үй-тиричилик буюмдарына, имараттарга кооздолуп жазылып келингендиги да андагы педагогикалык ойлордун элдик таалим-тарбиялык салттар менен айкалыша тургандыгы менен түшүндүрүлөт. Акын мамлекетти кандайча башкаруу керек, кандай жүрүш-турушта болуу керек, тилге, соодагерге, дыйканга, дарыгерге, түш жооручулар ж.б. өнөр адамдарына, адистерге кандайча мамиле кылуу керек деген сыяктуу адептик маселелерди философиялык-педагогикалык өнүттөн чечип берет.

Чыгыш элдеринин акындары, тамсилчилери насаат түрүндөгү чыгармаларды көп жазып, анда адамдар, өзгөчө балдар кандай болушу керектиги тууралуу айтып өтүшкөн. Ошондой чыгармалардын бири болгон бул дастан орто кылымдарда накта түрк тилинде жазылгандыгы менен да кызыктуу. Мындагы негизги күч – Сөз күчү, ал алтындан да кымбат, анткени ал кылымдар өтсө да эскирбейт. Анын автору азыркы кыргыз жеринде: тоолор, суулар, адырлар, токойлор мейкининде туулган, жан-жаныбарларга жакын өскөн, ал кезде Баласагын бийик имараттуу, мечит-медреселүү, илим-билим мекемелери арбын, сепилдери, мунаралары келишкен шаар болгон, ошол жерде эр жеткен. Жусуп элдик оозеки адабият жана жазма булактар менен тааныш болгон, алардын ичинде Орхон-Эне-Сай руникалык жазма эстеликтеринин таасирин да байкайбыз. Ошондой көп таянычтарга тирек катары таянганы үчүн да ушундай өлбөс чыгарма жараткан. Аны он сегиз айда жазып бүткөн. Китеп туруш-турпаты менен акыл айтуулардан, насааттардан куралган. Анда окуя кууш, сюжет жок, сүйлөшүүлөр бар, санат-ибараттар бар, адамдыктын жолун көрсөтүүнүн издери бар. Инсан башына келген дөөлөттү кармап калыш керек, аны үчүн керектүү сапаттар: иши менен кулк-мүнөзү дал келсин; кичүүгө ызат, улууга урмат; текеберлик

кылбоо; мактанбоо; бой көтөрбөө; адамды кемсинтпөө; үнөмдүү болуу; ичкилик ичпөө; таза жашоо; өмүрдү барктоо ж.б. [72].

«Куттуу билим» чыгармасынын автору араб, кытай, фарсы тилин жана адабиятын жакшы билген. Математика, логика, астрономия, философия ж.б. илимдер боюнча да түшүнүгү болуу менен Аристотель, Аль-Фараби, Ибн-Сина, Беруни ж.б. аалымдардын илимий эмгектерин окуган киши болгон, чыгарма Курандын, хадистеринин таасиринде жазылган. Мына ушул таасирде Желаледдин Руми да болгон. Дастандан үзүндү окуп көрөлү:

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шордотот, башын алат.
Тил арыстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе – өзүңдү да жеп койгон.
Эсиңе түй – тили заардын айтканын,
Болсун сенин сабырдуулук адатың.
Заар тилим салды далай азапка,
Тилди кесем, башты сактоо максатта!
Сөздү карма, башың кесип салбасын,
Тилди карма, тишиң сынып калбасын!
Кудай сага сүйлөөрүңө берди тил. –
Башың коргоп, сөздөрүңдү тескей бил! [9].

Мына ушул идеялар – тил жана ой инсандын күзгүсү экендиги Желаледдин Руминин чыгармаларында да кызыл сызык менен өтөт. Ал өз өмүрүн чыгармачылык менен өткөрдү, чыгармачылыктын маңызын жеткирүүнүн жолу. – эне тили. Азыр да, ошол кезде да өз тилин жээрип, өзгө тилге умтулуу адепсиз сапат катары эсептелген.

Элдин тили – темир экен. Ичтен чыккан сөзү го
Темир тийсе от чыгарган кайрак таштын өзү го!
Ортосуна бүлүк салба, сүйлөймүн деп каяша,

Мактанып, же кылайын деп жөн эле бир тамаша.
Сөз эң күчтү, көңүл музун эритип ал, жаз болот,
Тежиктенсе ишиң бүтүп, коркунучтуу саз болот.
Капкараңгы болсо дагы ак пахталуу талаага
От жакпагын, баарын өрттөп, учурайсың балаага
Орду жок сөз зөөкүр жана зулумдардан жаралат,
Кескин сүйлөп, эл жүрөгүн үшүтүшөт жаралап.
Өлгөндөрдү тирилтүүгө кудурети жетчүүдөй,
Дүйнө жүзүн чөлгө айлантып, тыйпыл кылып кетчүдөй
Бир убакта бир сөз менен бирдин көөнүн ток кылып,
Койсо болот экинчисин баш көтөртпөй жок кылып.
Өмүр салган кыя жолдон басып, андан өткөнчө
Токтоо болгун бардык иште, сөз сүйлөрдө бөтөнчө.
Кызыл тилден уусу менен балы кошо тамат дейт.
Макоо болсо балакетти тилден гана табат дейт.
Тилим менин, сенден дайым көрсөм дагы зыянды,
Айтканыңды эки кылбайм, көңүлүңдү кыямбы?
Үйгө толгон ырыскымсың, аткан аппак таңымсың,
Сен – жазамсың, күл калтырбай өрттөп салчу жалынсың.
Асыл жандын эң сүйүктүү жакынысың, пирисиң,
Кээде анын оору-сыркоо, жууса кетпес кирисиң.
Сызга салган азабымсың, куттуу үйдө төрүмсүң.
Бейиш багы, жыргалымсың, кордугумсуң, көрүмсүң
Эл ортосун бириктирген мыкты, күчтүү куралсың,
Жан дүйнөмдү акыйкаттан бөлүп турган дубалсың [151].

Руминин да, Баласагындын да этикалык концепциясы боюнча тил илим менен билимге көпүрө; жакшылыктын да, жамандыктын да ачкычы; аны акыл менен башкаруу керек. Ал эми кыргыздар элдик педагогикасында тил тууралуу «Жакшы бөзүң болбосо да, жакшы сөзүң болсун», «Жакшы сөз – жан азыгы», «Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат», «Сөз билбеген

муштуму менен коркутат», «Бардык балээ тилден» деген сыяктуу накыл кептерди атадан балага өткөрүп келген.

Жусуп Баласагын менен Желаледдин Румини салыштырып, доктор, профессор Али Фуад Билкан мындай ойлорун айтат: «Мевлананын 1259-1263-жылдар арасында чыгармачылыгынын алгачкы кадамы болгон «Месневи» менен «Куттуу билим» арасы эки жүз жылдай аралыкты камтыйт. Ортодо замандын айырмасына карабай, эки ойчулдун тең көздөгөнү бир болуп, философиялык ырлары, ойлору бири-бирине төп келген. Тарых барактарына назар салып карасак, «Куттуу билим» дастанында билим-илим, акыл, тил, жакшылык, бакубат-дөөлөт, тобокелчилик, рахат, сүйүү, жоомарттык, урмат-сый, саясат, мамлекет адамдары, эмгек, сабыр, достук, жардам көрсөтүү ж.б.у.с маанилүү темаларды козгоп келген. Мамлекет адамдарына насыйкат айтуу менен бирге, албетте, диний сабактар, канча жылдан бери калыптанган тажрыйбадан айтылган дидактикалык ойлор камтылган.

«Куттуу билимде» терең тарбия берүү менен бирге адам баласын жакшылыкка үндөйт: «Эгер башкаруучу болом десең, сөзүң менен да, ишиң менен да жакшылык кыл. Жаштык өтөр, жан учар, бул түш сыяктуу дүйнөдөн тез кечер. Жашоондун баркын бил. Баркын билсең, жакшылыкка жетерсиң. Бул да сага эртеңки күнүңө азык болор».

Мевлана да «Месневиде» ушуга окшогон ойлорду айтат: «Жакшы адам – жаман адамдарга чыдаган, алардын жамандыгын көрбөгөн жана анын жамандыгын айтпаган адам», Дагы ойлор: «Өзүңдү өзгөдөн жакшы, башкалардан жогору, илимде алдыга оздум деген мактанычтан баш тарт. Анткени Кудай жолунда ишке жараган ийкемдүү, Алла Тааланын ыраазычылыгы үчүн адамдарга кызмат кылуу жакшы адам болуунун белгиси».

Адамдарга жакшылык кылууну түшүндүргөн Жусуп Баласагын адамдарды ачууланып, жинденүүдөн алыс болуусун каалайт. Ошого карата «Ачуусу менен жасаган иштен ар убак өкүнүч туулат. Ачууланган адам

ишинен да жаңылчаак болот. Жинденүү адамдын ден соолугуна да зыян, акылын да алат, билимин жоготот, адамга жумшактык жана сабырдуулук керек».

Бул ачуулануу, жинденүү тууралуу да Мевлана мындай деген: «Сенин ачуундун алоосу адамды күйгүзөт. Андан чыккан тозоктун оту сени өрттөйт. Сенин жиниң, ачууң тозок отунун чогу. Акылыңа кел да, жининдин отун өчүр. Анткени ал жалын сага тузак болор» [15].

Мына ушул ойлор мамлекетти башкаруу, сабырдуулук, байлык, бийлик, өзүмчүлдүк мээримдүүлүк, кечиримдүүлүк кайрымдуулук, адамдарга сүйүү жана жумшактык ж.б. мамилелелерди окшош, же бирдей чыгат. Ал ойлор кыргыз оозеки адабиятына, элдик педагогикага өткөн. Бул тууралуу филология илимдеринин доктору А. Кадырмамбетова мындайча ой жүгүртөт: «Искусствонун мыкты үлгүлөрү үчүн мезгилдик да, мейкиндик да чек жок эмеспи. Эми дүйнөлүк поэзия билермандары тарабынан суфизм поэзиясынын бийик чокусу катары бааланган, ар түрдүү улуттагы элдерге кеңири тараган, орток-түрк, мусулман маданиятынын берметтери болгон Желаледдин Руминин чыгармалары кыргыздарга да мурда эле тааныш болгондугу жөнүндөгү маселеге келели. Жөнөкөй логикага салган күндө да акындын диний жоболорду кызыктуу чечмелеген, терең мазмундуу лирика жыйнактары, притча, баяндары календер, дербиштер диний кол жазма китептер аркылуу кыргыздарга жеткен болуу керек деген божомолду айтсак болот. Бизге белгисиз далилдерден башка да (совет бийлиги орногондо, андан кийин деле эскиче кат билген кээ бир молдолор өзлөрүндө сактап жүргөн китептерди динсиз бийликтен коркуппу, жашырыппы, сандыка салып жерге көмдүргөнү, жашырып койгондуктары жөнүндө көп айтылат, балким, ошолордун арасында Мевлананын чыгармалары да болгондур) акындын чыгармачылыгы менен байланышты тастыктоочу мисалдарды келтирүүгө болот [46]. Буга Тоголок Молдонун «Иттин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсили ачыгыраак мисал болуп берет. Тоголок Молдонун чыгыш поэзиясы менен тааныштыгы бар өз заманынын билимдүү адам болгондугу, анын

фольклордук тамсилдерди, Абайдын котормосундагы орус тамсилдеринин айрымдарын кайрадан иштеп чыккандыгы белгилүү. Ошондой эле анын жогоруда аталган тамсили Руминин алты китептен турган «Маснави» аттуу поэмалар жыйнагындагы «Иттин дайыма кышында үшүгөндө «жай келсе үй салып албасам» деп убада бергендиги жөнүндө» аттуу притчасы менен мазмундук жактан абдан окшош. Темаларынан эле көрүнүп тургандай эки чыгармада тең ит кышында үшүгөндө жай келсе бири (Румиде) үй салып алмакчы, экинчи (Тоголок Молдо) доолдай чепкен тиктирмекчи болот, бирок жай келгенде кышында берген убадалары эстен чыгып:

Жай келгенде эстен чыгып үшүгөнү калтырап,

Тойгон кезде ит ойлойт дейт көлөкөдө магдырап. (Руми)

Ал аңгыча кыш өттү,

Жадырап жайнап жаз өттү,

Ит унутту айтканын,

Кышында музда жатканын,

Тилин салып акактап,

Көлөкө жерди качырат. (Тоголок Молдо)

Эки чыгармада тең сюжет окшош өнүгөт, аягында гана экөөндө эки башка жыйынтык-чечме берилет. Румиде адамдар да ушул макулук ит сыяктуу башына кыйынчылык түшкөндө Кудай алдында аянбастан убадаларды берип, кыйынчылык өтүп кеткенден кийин берген убадаларын унутуп калышаары диний аспектиде чечмеленсе, Тоголок Молдонун тамсилинин акырында убаданы «убара» кылган жалкоолук келекеге алынат. Биздин оюбузча бул эки чыгарманын түбү бир. Тоголок Молдо же Жалаладдин Руминин поэмалар жыйнагы менен тааныш, же поэмадан улам эл арасына оозеки тарап, элдик болуп калган сюжетти кайра иштеп чыккан. Бул жерде кыркынчы жылдары окумуштуу Тазабек Саманчиндин, Молдо Кылычтын «Канаттуулар» поэмасы тууралуу «акындын фарс акыны Атордын «Мантик ат-Тайыр» чыгармасы менен тааныш болуп, поэма ошонун таасиринде жаралган болуш керек» чыгармасына карата да

колдонууга болот. Башкача айтканда, бул дагы Октябрь революциясына чейин Молдо Кылыч, Тоголок Молдо сыяктуу кыргыздын мурдагы сабаттуу адамдары Фариддин Аттор, Абдулмадж Санои, Жалаледдин Руми сыяктуу суфизм поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармалары менен тааныш болгон деп айтууга негиз берет» деп айтканы мисал боло алат [47].

А. Кадырмамбетова бир жээнинин аты Жалалиддин экенин, анын атын чоң атасы койгондугун, ал киши «бош убактысында эрикпей-зерикпей арабча китептерди күңгүрөнүп окуп отура берчү», «абдан абройлуу чоң молдо эле» дешкенин, анын ысымы балким атактуу Жалалиддин Руминин урматына койгондугун айтат.

Кыргыз эл акындарынын санат-насыят, терме, үлгү ырларындагы педагогикалык идеялар тууралуу, мисалы, Тоголок Молдонун чыгармалары боюнча Ж.И. Койчумановдун, Токтогул Сатылгановдун чыгармалары тууралуу Н. Имаеванын диссертацияларында, А.Э. Измайловдун, М.Р. Рахимова менен Т.В. Панкованын, А. Алимбековдун монографиялары жана окуу куралдарында, коллективдүү эмгекте, С.К. Рысбаевдин диссертациясында жана анын негизиндеги монографиясында, китептеринде, А.Т. Калдыбаеванын докторлук диссертациясы менен бир катар эмгектеринде кыргыз фольклорунун жана эл акындарынын чыгармаларындагы этнопедагогикалык идеялар терең изилденди. Ошол изилдөөлөрдү карап чыкканда, андагы ойлор боюнча кыргыз элдик педагогикасы Чыгыш маданиятынын, ислам дининдеги адабияттардын таасирин алгандыгы, бири-бири менен байланышып тургандыгы, идеялык-темалык жакындыктары тууралуу айтылат. Мына ошол байланышта Желаледдин Руминин да орду бар экени белгилүү.

Кыргыз эл педагогикасынын идеялары Ч. Айтматовдун чыгармаларында кандайча пайдаланылып жаткандыгын изилдеген А. Муратов чыгыш ойчулу Желаледдин Руми менен Ч. Айтматовдун чыгармасын мындай салыштырат: «Кошуналардын бир окуясын Мевлана

Жалелидин Руми мындай бир күлкүлүү жоруктары менен кыябына келтире баяндап берген экен, аны сиз да окуп көрүңүз:

Көсөм келип, бир дүлөйгө кеп айтты:
«Коңшуң ооруп, үйдө жатат», – деп айтты.
Керең башта такылдатты тандайын:
Кулак укпайт, кантип сурайм ал-жайын?
Бирок кайра: «Уят укса кимде ким,
Барам»– деди, бул коңшулук милдетим!
Эшитпесем мейли, тайбай күчүмөн,
Эринине карап, сөзүн түшүнөм!
«Ал-абалың кандай?», – десем оболу,
Ал жооп берет: «Шүгүр, маанай жогору!»
Анда: «Жакшы! Эмне жедиң?», – дегенде,
Ал мындай дейт: «Ботко арбын жегенге!»
«Аш болсун!» –деп андан ары билгени,
Аста сурайт: «Дарыгериң ким деги?»
Ал ошондо атын атайт табыптын,
А мен айтам: «Эң мыктысын табыпсың!»
Дароо минтип кошумчалайм артынан:
Демек, сени, айыктырат дартынан!
Ошентип ал собол-жообун жаттады,
Оорулуунун улагасын аттады:
«Оо, кошуна, ал-жай кандай, дуруспу?
Оору десе, таштап келдим жумушту.
«Абал начар, өлүп барам кыйналып!»
«Абдан жакшы!» – деди, керең жылмайып.
Кудай урган, душманбы? – деп кайдагы,
Курган кесел тишин катуу кайрады.

Эшитпесе дүлөй кантсин, бу затты,
Эрдин тиктеп, да бир собол узатты:
«Эмне жедиң?» Кесел айтты: «Уу жегем!»
«Ээ, аш болсун! Сонун тамак бу деген!»
Анан аста: «Дарыгериң ким?» деди,
«Азирейил!» – деп оорукчан жиндеди.
Керең анда тил безеди эрип бир:
«Кудай жалгап, эң мыктысы келиптир!»
Дароо кайра сөз улады артынан:
« Демек, сени, айыктарат дартыңан!»
Кесел кантсин, көздөрүнөн жаш акты,
Кабар алган кошунасын ашатты.
Укпаган соң эрдин тиктеп көбүнчө,
Укмуш ойго батты керең өзүнчө:
«Аткаралдым милдетимди ачыгы,
А кошунам кубангандан жашыды».
Жарыктык ай, жан дүйнөсүн муң чалып,
Жатып калса кесел «отту курчанып».
Дүйнөң түшкүр, иш кылгансып өнүмдүү,
Дүлөй кайтты өз үйүнө көңүлдүү [107].

Бул баянда кошуналык милдетин аткаруу үчүн барган оорулууну көргөн киши менен кесел адамдын мамилесинин бузулушунун жөнөкөй кырдаалы жакшы баяндалат. Кошуналык алака-катыш ушулардан эле бузулуп, ушинтип эле доо кетет.

Кошуначылык – күндө бир нече жолу көрүшүп, бир нече жолу саламдашып турган адамдардын территориялык гана эмес, алардын руханий да биримдиги.

Кыргыздардын байыркы салттары менен чоңойгон, аны биздин күндөргө чейин алып жүрүүчү Ч. Айтматовдун «Ак кемесиндеги» Момун чал эмнеге кейийт, кошуналардын мамилесинин бузулгандыгына кейийт: «Бир

чоң тамда, бирок көчүк айлангыс кичинекей бир бөлмөдө турат экен. Бир тамда көп түтүн эл турат экен да, эшикке чыкса, бирин бири тааныбайт, тим эле базарда жүргөндөй. Саламдашуу жок, кол баштыгын көтөрүп үй-үйүнө кирери менен эшигин бекитишет. Камакка салып койгонсуп, ошо бойдон жашай беришет. Күйөө балабыз шопур экен, деди таятасы, автобусу менен көчөмө көчө кыдырып, эл ташыйт экен. Таң заардан кетип, каш карайганда келет. Иши абдан оор окшойт бечаранын. Кызым көзүнүн жашын тыя албай ыйлады дейт, тагдыр ушул экен, кечирип кой дептир. Жаңы үйгө кезек алышыптыр. Качан тиери белгисиз. Жаңы үй тийгенде, эри каршы болбосо, баламы колума алам дептир. Азырынча силердин колуңарда тура турсун дептир. Бушайман тартпа, дейт анда таятасы, эриң экөөңөр ынтымакта болсоңор, калганын кудай өзү кем койбос. Балаңан убайым тартпа. Көзүм барда эч кимге бербейм. Кудай колдосо, тирүү жан өз жолун таап кетет дептир таятасы» [156].

Кыргыз элинин санат-насыят ырлары, элдик ырчылардын чыгармачылыгы Чыгыш философиясы менен өтө байланыштуу экендигин бир нече мисалдардан карап көрүү менен ынаналык:

Киши болор жигиттин,
Киши менен иши бар.
Көлөкө жерге күн тийсе,
Көрө албайт экен ичи тар (Барпы Алыкулов)

Эркин өссө эр жигит,
Эр намысын талашат.
Тууганына туу болот,
Душманына келгенде,
Чылап койгон уу болот (Барпы Алыкулов)

Эчкинин көркү – төл менен,
Эгиндин көркү – жер менен.

Эликтин көркү – төр менен,
Эр-жигит көркү – эл менен. (Токтогул Сатылганов)

Жакшы аттын көркү – жал менен,
Сулуунун көркү – кал менен (Токтогул Сатылганов)

Адамдын көркү кашта бар,
Арчанын көркү ташта бар.
Акылдын кени башта бар (Жеңижок)

Элиндин алгын алкышын,
Эсил жаның бар чакта (Жеңижок)

Кандар өтөт – калк калат,
Укум менен тукумга,
Уланышып нарк калат (Жеңижок)

Бетеге кетет – бел калат,
Калкып учкан булуттай,
Замандар өтөт – эл калат (Жеңижок)

Токтогул өлүм алдында карылык тууралуу мындай саптарды айтат:

Кетеринде дүнүйө:
Суу жүрбөгөн сайдайсың,
Кайгылуу көңүл кирдейсиң
Суу жетпеген кактайсың
Айланып учкан торгойсуң
Кол жетпес аска белдейсиң
Таманы түшкөн чарыксың
Көз жетпес бийик зоодойсуң
Кышкы чилде муздайсың

Уясын бузган булбулсуң
Карматпас бороон желдейсиң
Туурдан учкан бүркүтсүң
Керүүдөн качкан түлкүсүң
Мөмөсү түшкөн шактайсың
Көк шумкар алган коёнсуң
Куйругун жанчкан жылансың
Көксөө болгон чалдайсың
Капкагы сынган комузсуң
Жыртылган тери чокойсуң
Туткасы сынган чайнексиң
Мергенден качкан кийиксиң
Шамалдан качкан тумансың
Томугу түшкөн тайдайсың
Жыдыган кара чачтайсың
Карышкыр жеген улаксың
Соолгон кудук суудайсың
Булут баскан түндөйсүң
Кайыры жок байдайсың
Түбү түшкөн челексиң
Желсиз өчкөн чыраксың.

Мына ушуларга идеялаш Желаледдин Руминин кош саптарын окуп көрөлү:

Чөгүп бара жаткан адам өлүм менен арбашат,
Жанталашып жок дегенде бир тал чөпкө жармашат.
Суудан колун чыгарат ал, моюн бербей анда да,
Деген ойдо бирөө көрүп келе калар жардамга.
Иш ордуна келбесе да бутак сынып, таш тийип,
Көз жаш төгүп алганың оң кол тартканча баш ийип.
«Туугандарым белги берип, айтышыптыр, байлаба,

Капасыңа сен өзүңдү, бошойм десең, сайраба!
Баалуу болсоң, ошончолук капас бекип, ачылбайт,
Жакшы көргөн кушун эч ким оңой-олтоң качырбайт»,
Ийне ачуу, оорубай да койчу беле ары жок?
Чыдамкайлык – мыкты дары, андан өтөр дары жок.
Менменсинүү, бой көтөрүү илдет жанга тийбесин,
А болбосо, тагдыр саят далай ачуу ийнесин.
Мансабыңа чиренбегин, турмушунда токтоо бол,
Бир ошондо дайын сага түптүз, кенен даңгыр жол.
Андай дартка чалдыкпасаң кут, ырыска толгонуң,
Жер үстүндө, ай-ааламда тең падыша болгонуң.
Билим жаккан шам чырактай өчпөй күйүп, жанат го,
Өчүрбөстөн, кылымдарга чындык сактап калат го! [2].

Руминин этикалык принциптери боюнча «Жылан менен аары бир эле гүлдү сорушат, бирок бири балдуу, бири уулу болушат», «Көр тыйыңга эч арзыбайт наам, даража, атың да, маани, маңыз дагы айтам, атың менен затыңда», «Өзүмчүлдүк – жаман оору, андан аман жүрсөң сак, бул дүйнөдө сот болобу сенден калыс, сенден ак», «Сүйкүм ооздон чыккан уу сөз бал тилдүүнүн сөзүндөй, мейли, коко тикен өссүн, ал бир гүлдүн өзүндөй» ж.б.

Демек, Мевлана Желаледдин Руминин суфисттик педагогикасы орто кылымдагы жана азыркы учурга чейинки кыргыз акындарына, ойчулдарына өз таасирин терең тийгизген.

2.2. Руминин инсанды ар тараптуу тарбиялоо жана өнүктүрүү идеяларынын негизги багыттары

Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык маданиятындагы инсанды тарбиялоо жана өнүктүрүү идеялары да өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Анын этикалык-дидактикалык принциптери дүйнөлүк педагогиканын тарыхында ар тараптуу изилденди. Мевлана идеяларын оозеки түрдө гана алып барбастан билим берүүнү жеңилдетүү жана

жөнөкөйлөштүрүү максатында түрдүү багыттарды жана ыкмаларды колдонгон. Алар: мисал келтирүү, салыштыруу, далилдөө, суроо-жооп методдору. Колдонгон методдорунда ал курактык психологияга маани бергендиги маалым. Анткени анын түшүнүгүндө үйрөнүү процесси жай жана акырын-акырын, этап-этап, кадам-кадам менен барышы керек экендигин көрөбүз. «Тамга тепкич менен бирден чыгуу керек, очоктогу казан болсо акырын-акырын кайнайт» – деген мисалга окшоштурат.

Анын түшүнүгүндө баса белгилеген принциптеринин бири – *тарбиялануучунун мотивациясы күчтүү болуусуна шарт түзүү, стимулдаштыруу методикасы* аркылуу кемчиликтерди оңдоо жана бул процесстен позитивдүү жүрүш-турушка багыт берүү.

Мевлана «Месневи-и-манави» чыгармасында ыйык курандын сыйкырлуу күчүн, Аллах менен адамзаттын рухий карым-катышын Жакынкы жана Орто Азия калктарынын икаяларына жана оозеки фольклоруна негиздеп жазуу менен жалпы окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. «Месневи-и манави» чыгармасында Ыйык Куран 760 ирет кайталанат. Ошол үчүн ал кезегинде араб, фарс жана түрк тилдүү калктар арасында ыйык курандан кийинки эң популярдуу экинчи чыгармага айланган. Мевлананын «Месневи-и-манави» поэмасы XIII кылымдан тарта Осмон империясынын таасири күч Европа, Аравия жарым аралы, Түндүк Африка, Жакынкы Чыгыш жана Орта Азия аймагындагы ар бир мусулмандын үйүндө сакталып, журт башчылар менен карапайым калк үчүн акылгөй энциклопедияга жана адамзаттын рухун тазарткан поэтикалык баалуу жыйнакка айланган.

Мевлана чыгыш адабий классикасына мүнөздүү тилдеги көркөм салыштырууларды чебер кынаптайт. Эң оболу түрк, андан соң араб, фарс тилдеринде эркин сүйлөгөн акын ал тилдердеги семантика, салыштыруу, макал-лакаптар жана табышмактарды өз орду менен колдонуп, бири-бирине жуурулуштуруп, жогорку деңгээлде баяндай алган. Ошол үчүн «Месневи-и-манави» жалпы араб, фарс жана түрк элдеринин руханий кенчине айланган, ал китеп кезегинде медреселерде жана мечиттерде окуу куралы катары

пайдаланылган. Ал эми «Дервиштердин ааламды айланткан бийи» азыр да жандырмагы чечиле элек табышмактай Мевлананын руху бийик ички дүйнөсүнө акындардын кызыгуусун жаратып келет.

Руми – акын, суфист, ойчул, кайсы сапаты менен айтылбасын ал ошол эле учурда улуу аалым, андыктан тарбиялоочу, мугалим деп айтууга толук негиз бар. Анын педагог катары өсүп-өнүгүшү балалык чагынан башталды, анткени, ал төрөлгөндө эле атасы билимдердин султаны деп аталган Бахаэддин Велед, апасы тектүү жердин кызы болушу жана жашоо өмүрүн сүрүп өткөн илим борбору Конья шаары анын калыптануусунда негизги фактор деп айтууга болот. Мевлана мугалим катары өз доорунун билим берүүсүнө башкача көз караш жана байлык алып келген. Анын эң негизги сапаттарынын бири билим берүүгө берген маанисинин жогору экендиги. Ал ар нерседен мурун илимди, билимди, маалыматты жупуну карабастан сезим жана пикирлер менен жуурулуштуруп, адамзатты чындыктан, бакытка жана жаман сапаттардан арылуу аркылуу эркиндикке чыгарууда негиз катары колдонгон.

Мевлананын түшүнүгүндө акылга жалгыз маани бербестен адамдын көңүлүн, руханий дүйнөсүн эске алуу бар. Сезим жана акыл синтездери аркылуу билимдин туруктуу орун алышын көздөгөн. Дагы өзгөчө сапат катары адамдын социалдык жана психологиялык түзүлүштөрүн таанып билүүнү баса белгилеген. Жалпы көз караш менен караганда билим таалим процессин ойлоону, эс алуу, көрүү, түшүнүү жана практикага айландыруу түрүндө түшүнүп өз доору үчүн башкалардан айырмаланган дидактикалык түшүнүктү негиздеген. Бул практикаларынын негизги максаты адамды чийкиликтен куткарып, сүйүү отунда күйгүзүп жетилтүү турган. Анткени бул деңгээлге келбеген адамга билим пайда бербейт. Бул абалды өз сөзүндө төмөндөгүдөй белгилейт: «Жаман сапаттарга ээ, илим менен кулк-мүнөзүн, адеп-ахлагын оңдобогон кишиге билим жана табыгый илимди үйрөтүү каракчынын колуна курал жарак бергенге барабар» [137]. Мевлана сөзүндө белгилегендей, азыркы учурда да илим менен билимди адамзаттын

бакыбаттуулугуна колдонуунун ордуна туура эмес багытта колдонулгандыгын өз көзүбүз менен көрүп отурабыз. Америка Кошмо Штаттарынын экинчи дүйнөлүк согуш учурунда Нагасаки жана Хиросимага таштаган атом бомбасы, 2013-жылы Сирия өкмөтүнүн өз элине каршы колдонгон химиялык куралдары бул сөзгө эң жөнөкөй мисал болот.

Мевлана Желаледдин Руми канчалык чыгыштын көрүнүктүү аалымы, ойчулу жана жол көрсөтүүчүлөрдөн болгондугуна карабай бүгүнкү күнү батыш анын идеяларын, чыгармаларын, басып өткөн жолун аздектеп, туу тутуп келе жаткандыгы таң калыштуу. Америка Кошмо Штаттарында эң көп сатылган китептердин арасында анын чыгармалары орун алып, «Руми медитациясы» деген аталыштагы китептери көпчүлүктүн көңүлүн өзгөчө бурду. Ал эми Мевлананын жолун уланткан мевлевилердин сыйынуу ритуалдык «Сема бийи» Европанин жер-жерлеринде көрүүчүлөргө тартууланганда европалыктар көз жаштарын токтото албай, жүрөк толкуу менен көрүп, аны туурап, ээрчигендер аз эмес. Абдан кызыктуу дагы бир факт: АКШнын мамлекет катары түптөлүп, өнүгүшүндөгү философияда Мевлананын философиясы булак катары колдонулгандыгы өтө таң калыштуу экендигин профессор доктор Невзат Тархан белгилейт. АКШнын негиздөөчүсү Жорж Вашингтондун «Hundred ten rules of Civility and Decent Behavior in Company and Conversation» («Маданият жана адептүү жүрүш-туруштарда, адам мамилелеринде жана ишкананы башкарууда 110 эреже») деген 1737-жылдагы эмгенинде ойдун негизин жана спиритуалдык жолдун жүрүшүн Мевлананын таасиринде жазганын андоого болору белгиленет.

Мына ошол батышка таасир эткен Мевлананын педагогикалык, дидактикалык, этикалык, моралдык ойлорго бай «Месневи» аттуу китебиндеги инсанды ар тараптуу өнүктүрүү боюнча тарбиялик мааниси зор аңгеме жана тамсилдердин мисалы бизге көп нерселерди үйрөтөт.

Алгач натыйжалуу окуу процесин көздөгөн окурмандарга бир нерсени эскертүү абзел: «Мевлананы романдагы бир каарман катары эмес, көбүн эсе

күнүмдүк жашообузда бизге жол көрсөтүүчүлөрдүн бири катары таанып билүүбүз керек».

Мевлананын окуулары азыркы илим, билим, технология доорунда адамзатка чоң утуштарды алып келет. Психологияда «Дежавю» деген түшүнүк бар. Анын маңызы киши мурда көрбөгөн, турмушунда кездештирбеген нерсени мурда көргөндөй, ошол нерсе мурда да башынан өткөндөй боло берген кубулуш. Мевлананы окуп жатканда да ушул сезим пайда болот. Анткени ал адамга мурунтан тааныш болгон баалуулуктарды эстетет. Негизинен бул эстөө бир сезимдин ачылышы десек да болот, б.а. адам баласы өзүндө катылып жаткан сезимдердин казынасын байкабайт. «Ачыла элек сандыктагы бычыла элек кундуздай», мисалы, жаш бала кичине кезинде байкуш, мусапыр, селсаяк, бирөөнү көргөндө эч ким ага үйрөтпөсө да аны аяп, боор толгой карап өтөт. Демек, адам баласынын табиятына жаратылгандан эле ар түрдүү сезимдер кошо сиңирилген.

Мевлананын чыгармаларында психологиялык эффективдүүлүк жогору болгондуктан ошол катылып жаткан сезимдерди ойготууга түрткү берет. Бул катылган казыналарга дежавю жана талап кылууну, ичибиздеги жашыруун муктаждыктарыбызды жарыкка чыгарат.

Мевлана адамдын ички дүйнөсүндөгү ачылыштарга жол көрсөтүү менен адамдын өзүн ашып өтүүгө багыт көрсөтөт. Анчалык терең андап окубаган адамга бул аңгемелер, тамсилдер жана насыяттар жупуну сезилет, бирок жакшылап караганда аларда адам баласынын руханий дүйнөсүндөгү өзүн-өзү таануусунун, жетилүүсүнүн, өнүгүүсүнүн этаптары чагылдырылат. Алар шариат (теориялык билим же болбосо жетилүү жолунун башталышы), тарикат (психоанализдин методикасын өнүктүрүү жана аны өз турмушунда, жан дүйнөсүндө колдонуу), акыйкат (чындыкка, адилеттикке негизделген тууралык, чындыкты табуу, адилеттүүлүк) жолдору деп аталат. Бул чыгармалар аркылуу адамды адам кылган баалуулуктарды күчөтүп, адамгерчилик пайдубалын бекемдейт. Алсак жамандыкка карай бет алууну туура усулдар менен жакшы жолдо колдонуу аркылуу адамга пайдалуу

абалга алып келүү. Мисалы, сарамжалдык менен сараңдык сезимдеринин түбү бир. Эгер өлчөмүн билсек сарамжалдык аркылуу ысырапкорчулуктан кутулабыз. Ал эми өлчөмүн күчөтүп жиберсек, коомго пайдасыз, өзүбүздүн ички дүйнөбүздү булгаган сараңдыкка же дүйнөкорлукка айланат. Ачуулануу да ошого окшош. Коомдо, үй-бүлөдө, өзүн-өзү алып жүргөндө адам ачууланбай, оор басырыктуу болуш керек. Болор-болбоско жиндене берсе коомдогу байланыштары солгундайт, мамилелери сууйт, ордун жоготот. Ал эми ачуулануу сезимин Жараткан бекеринен берген эмес. Душман кол салып жатса мен ачууланбайм деп карап отура албайсың. Же үй-бүлөндө, өзүндө, айлананда бузукулуктарга, терс көрүнүштөргө көз жумуп отура берсең анда кайдыгер болуп каласың. Мына бул «Месневиге» окшогон чыгармалардын баалуулуктарынын бири дал ушул жерде. Анткени бул икаялар адамды логикалык ойлонууга, сезимдердин ойгонушуна, ал сезимдерди башкара билүүнүн усулдарына басым жасагандыгында.

Антонио Р. Домассионун «Дескартестин жаңылуусу» аттуу китеби (Р. Декарт) илим дүйнөсү үчүн жаңы өзгөрүү чекити болуп эсептелет. Маалым болгондой Р. Декарт: «Ойлонуп жатам, Демек, – бармын», – деп бардык нерсенин акылдан түзүлөөрүн жактаган. Бул түшүнүк сезимдерди илимий категориядан четке кагуу менен кээ бир илимпоздор: «Сезимдер табияттан жогору нерселер, биздин изилдөө тармагыбызга кирбейт», – деп кутулушкан. 1995-жылы сезимдер илимдин изилдөө багытына кирди. Ал тургай 2012-жылы АКШ жүрөктө дагы мээдегидей эле нейрондор бар экендигин аныкташты. Мээдеги сезимдер менен байланышкан активдүү бөлүктөр табылды жана бул негизде Мевлананын ойлорунун жаңы түшүндүрмөсү жасалды. Ушул интеллекттин *эмоционалдуу жок болушу* (эмоционально истощенный интеллект) деп аталган нерсе *акылдан тыш* (бессознательный) деп айтылып, ага ылайык Мевлананын окуусу ырааттуу нукка салынып, методологиясы түзүлүп бүткүл дүйнөгө көрсөтүлдү. Муну илимий интеллекттин негизине Мевлананын илимий түшүндүрмөсү десек болот. Мевлананын батышта бааланып, кызыгуу туудуруп жатышынын дагы себеби

анын айткан сөздөрү илим тарабынан эми жаңыдан гана айтыла баштагандыгы. Мевлана сезимдерге ачылыш жасайм дегендерге баа жеткис материалдарды сунуштайт. Ал чен-өлчөмдөрдү алып илимий түшүнүктөр менен кенири түшүндүрсө болот. Анын айрым бир багыттарын карап көрсөк.

Инсандын ички психикалык интеллектин өнүктүрүү багыты. Ички психикалык интеллект бир караганда адамдын ички үнүн уга билүүсү, ички жана тышкы жоопкерчиликтерин сезе билүүсү десек болот. Ичибизде эмненин туура экенин, эмненин жаңылыш экенин «шыбыраган» бир үн бар. Ошондуктан ички психологиялык интеллектти жогору адамдар жасаган ар бир ишинде эсеп бере тургандыгын эске алышат, б.а. өз кызыкчылыктарын гана көздөгөндүн ордуна Жаратканга жооп берүү жоопкерчиликти бар экендигин билишет, этикалык баалуулуктарга ээ болушат. Бул психология эгоизмдин алдыга чыгышын эмес, баалуулуктарды алдыга коёт. Материалисттик кызыкчылыктар эгоизм, өз көмөчүнө күл тартуу сыяктуу ооруларды күчөтүп турган коомдо бул негиздерге сөзсүз кайрылуубуз керек экендигин көрүп отурабыз. Ички психологиялык интеллектуалы жогору турган адамдарда бийлик, байлык, күч, атак-даңк сыяктуу статустарды этикалык түрдө гана колдонууга маани беришет.

Ички психологиялык интеллектуалдык баалуулуктарга төмөндөгү факторлорду атасак болот:

1. Ички үндү уга билүү.
2. Ички жана тышкы жоопкерчилик.
3. Сурак берүү.
4. Жаратканга болгон жоопкерчиликтерди сезүү.
5. Этикалык баалуулуктарга ээ болуу.
6. Адеп-ахлактык ой жүгүртүүнү колдонуу.
7. Акылмандык.
8. Жөнөкөйлүк.
9. Чынчылдык жана эрежелерди сыйлоо ж.б.у.с. [156].

Акылмандык интеллектуалы жогору адамдардын жасаган прогресстери көбүнчө ал кишинин көзү өткөндөн кийин билинет жана баркталат. Мисалы отоо чөптөр жашылчалардан да узун чыгышат, бирок бир мезгилде кайра соолуп, аларга караганда аз жашайт. Ал эми карагай жай бой көтөрөт, бирок узак өмүр сүрөт. Ал эми жаңгак багы көптөгөн убакытка чейин мөмө бербейт, бирок ошондон кийин узак жылдар бою мөмө бере берет. Акылман адамдар да ушул сыяктуу атак даңкы көпкө созулган пайдалуу иштерди артында калтырышат. Ж. Руми мына ушул карама-каршылыктарды көптөгөн чыгармаларында ар түрдүү формаларда чагылдырган.

Инсанды өнүктүрүүдө элдик терапияны колдонуу багыты. Психотерапияда «элдик терапия» деген бир метод бар. Бул терапияда адамга аңгемелер сунушталып, ошол аңгемелер аркылуу адамдын мурдагы акыл-эсине кайтып келүүсү үчүн аракеттер жасалат, б.а. аңгемелердин, окуялардын педагогикалык түшүнүктөрүнө басым жасалат. Окуялар колдонулуп жүргүзүлгөн психотерапиялык ыкма «библиотерапия» деп аталат. Бул көптөгөн психологдордун кеңири колдонгон жана илимий түрдө сунушталган методикаларынын бири.

Мевлананын эмгектеринин кээ бирлерине «рухтарга шыпаа, сүйүүчүлөрдү сүйгөндөрүнө, оорулууларды дабасына жеткирет» деген жазуулар кездешет. Демек, «Месневидеги» окуялар дагы адамдын ички дүйнөсүн оңдоо максатын көздөйт. «Месневиде» жазылган аңгемелердин аткарган функциялары түрдүүчө, алар негизинен төмөнкүдөй:

1. Күзгү катарында адам окуп жаткан окуялардан байкоо жүргүзө алат. Өзүнүн руханий тандоосу жана психологиялык абалы тууралуу чагылдырган негиздерди көрө алат.

2. Окуялардын моделдик функциясы бар. Алар аркылуу символикалык ойлор менен социалдык нормативдерге болгон көз караштарды ачып берет.

3. Үрп-адаттарды жеткирүү функциясы да бар, б.а. ошол учурдагы маданий баалуулуктарды муундан-муунга жеткирүү милдетин да аткарат.

Мевлананын аңгемелеринин дарылык касиети бар дегенибиз: ишмердүүлүктү бекемдеген мисалдар берилип, алдын ала ойлоону жогорулаткан мисалдарды сунуштагандыгы, туура эмес ойлоонуу оңдогон альтернативдүү ойлоонуу үйрөтөт. Бул тууралуу филология илимдеринин доктору А. Кадырмамбетова «Талант жарыгы» аттуу макаласында биздин ойду бекемдейт: «Мевлананын бардык чыгармалары суфизм поэзиясынын эстетикасына ылайык дайыма кош пландуу: кадимки турмуш-тиричиликтик сүрөттөрдөгү мазмундун аркасында дайыма суфизм окуусунун жоболорун чечмелеген мистикалык маани-маңыз, диндик мазмундагы аллегория, символ, метафоралык кайманалуулук жатат. Мисалы, «Маснави жыйнагындагы» «Чакан сасык көлчүктө өзүн кемечи сезген чымын жөнүндө», «Кедейдин караңгыда арстандын сүрөтүн тарттыргысы келген казвиндик адам жөнүндө», «Кедейдин караңгыда арстандын жонун өз малым экен деп сылагандыгы жөнүндө» дегендей чакан притчаларын алып көрөлү. Биричи аңгемеде акын «Билимди супсак, тайыз чечмелеген адам – өзүн кенедей көлчүктө кемечи сезген чымындан артык эмес» деп Руми Курандын тереңдеги чыныгы маңызына жетпестен үстүртөн чечмелеген мусулман схоласттарын күйдүргүнү сынга алат. Экинчисинде, ийне менен чегүүнүн кыйноосуна чыдабай сүрөтчүдөн алгач арстанды куйругу жок, анан кулагы жок, акырында курсагы жок эле тартып койчу деген чыдамсыз адамдын болумсуз жоругу аркылуу ислам дининин, суфизмдин талаптарын жарым-жартылай аткаруу менен Кудайды таанып билүүгө, аны менен руханий биригүү ырахатына жетүүгө мүмкүн эместигин насааттайт. Ал эми короодогу буканы жеп, анын ордуна жатып алган арстандын жонун кедейдин караңгылыктан улам коркпостон сылаганын айтуу менен кээде сабаттуу (жарык) адамдар батынбаган ишти коркпостон диний билими тайыз адамдар өздөрүнүн чектелүү мүмкүнчүлүгү – караңгылыгынан улам жонунан сылаганга батынары каймана какшыкка алынат.

Бул притчалардын диний-мистикалык подтексттик мазмунунан сырткары, алардын үстүңкү катмардагы көпчүлүккө көрүнүп турган жөнөкөй

маанилеринин идеялык-эстетикалык, тарбиялык-таанып билүүчүлүк таасири, сабагы да жогорку деңгээлде. Акындын «Маснави» жыйнагындагы ар бир притчаларды чечмелеп отуруу абдан кызыктуу жана чексиз иш. Ошол себептүү акындын лирикалары, поэмалары, прозалык чыгармаларына буга чейин жазылган баяндама, түшүндүрмө, макала, котормолордун саны бүгүнкү күндө бараандуу библиографиялык тизмени түзөт» [46, 112-113 бб].

Тамсилдерде метафоралык ойдун колдонулушу заманбап психотерапиянын колдонгон ыкмаларынын бири экенин айта кетүүгө тийишпиз, б.а. метафора менен адам өзүнүн кыял-жоругун, жүрүш-туруштарын салыштырып, талдоо аркылуу туура жолду табуусу күтүлөт. Мевлананын чыгармалары болсо метафораларды аналогия катары колдонуп, адамды дарылоого, оңдоого барып, аларды жаңыча ойлонууга түртөт.

Илим адамдын мээси жалпысынан экиге бөлүнөөрүн белгилеген. Оң мээбиз музыка, сүрөт, искусство сыяктуу сезимдик үйрөнүүлөрдү камтыйт. Ал эми сол тарап болсо табыгый илимдерге багытталган, б.а. бир нерсени сол мээ менен үйрөнүүгө аракеттенсек анда болгону жаттаган болуп калабыз. Ал эми оң мээбиз сезимдер жана сол мээбиз менен бир нерсени кабыл алганга аракеттенсек көңүлдүү үйрөнүү процесси ишке ашат. Мевлана дагы сезимдерге таасир эткен мисалдар аркылуу үйрөнүү процессинин туруктуу болушуна негиз түзгөн.

Элдик психотерапия абдан татаал иш. Анткени кээде адам баласында өмүр бою калыптанып калган ойлорун, түшүнүктөрүн өзгөртүүгө туура келет. Кээ бир адамдар жаңылануудан, өзгөрүүдөн абдан коркушат. Айрыкча жаш улгайган сайын бул көрүнүш күч алат. Мевлана болсо кадам-кадам шилтөө аркылуу алгач адамды корккон нерсеси менен беттештирет, андан соң аны жеңүүнү үйрөтөт. Мевлананын аңгемелеринде айтайын деген ойлорун көбүнчө «мен» деген тил менен түшүндүрүлгөндүгүн көрөбүз. Эгер бир адамга «сен» деп бул окуялар жазылганда адам баласы ичинен бул маалыматтарга тоскоол коюп алышы ыктымал. Мевлана адамдарды жакшы-жаман деп бөлбөстөн адамдардын жакшы жана жаман сапаттары деп

чагылдырышы анын психологиялык даанышмандыгын айгинелерин белгилейт.

Эми «Месневидеги» психотерапиялык баалуулуктарга бай эки-үч аңгемени талдап көрөлү. Мисалга «Кедей эшек» баяны.

Бир отунчунун эшеги бар эле. Байкуш эшектин жону оор жүк ташыгандын айынан жооруп, жара болуп кеткен. Жегенге чөп тургай саман да тапчу эмес. Отунчунун бир досу падышанын атканасында иштээр эле. Ал айбанды көрүп боору ооруду. Отунчу досу – кембагал болгондуктан эшегинин бул абалда экендигин айтып берди. Атканачы досу бир канча күнгө болсо да падышанын атканасына эшекти жемге, чөпкө коюп бермей болду. Эшек ал жерде көп жем жеген, сулуу тапталган аттарды көрдү. Ар тарап тап-таза, аттар күнүгө таралып, тырмалат эле. Көргөндөрүнө чыдай албаган эшек:

– «Кудайым мен ушунчалык азап көрүп жатканда бул аттар эмнеге мынчалык ырахаттанып жашашат? Мен да сенин Жараткан макулугун эмесминби?» – деп күбүрөнө баштады.

Так ошол замат атышуулардын үнү угулду. Аттарга ээрлери токулуп, жүгөндөрү салынып согушка жөнөп кетишти. Майданда денелерине ок тийип, найза сайылып чоң жараттарды алышты. Жарадар бойдон согуштан атканага кайтышты. Буттары байланып, жерге жаткызылып ысык темир менен жараттарын дарылап, тийген окторду чыгара башташты. Буларды көргөн эшектин акыл-ээси ордуна келди жана айткан сөздөрүн кайра артка алды: – «Оо, улуу Жаратканым! Кедейлигиме да, тарткан түйшүктөрүм жана ачкачылыкка да ыраазымын, бул жердеги тамактарды да, мындай жараларды да каалабайм», – деди.

Аңгемедө адамдын ач көз, ток пейилсиздиги жана жашоодон күткөндөрү тойбостук менен жогору болгондугунун натыйжасында өзүн жалаң гана жогору тургандар менен салыштыргандыгы баса жасалат. «Өз абалынан ыракат алгың келсе өзүңдөн өйдөлөргө эмес, төмөндөгүлөргө карап шүгүр кыл» деген педагогикалык философия ушунда жатат. Жогору

туруунун дагы өзүнө жараша кыйынчылыктары жана жоопкерчиликтери болору насаатталат.

Француз жазуучусу Маврис Баррес: «Мевлана Желаледдиндин асман жана жерди камтыган ырын көргөн соң Дантенин, Шекспирдин, Гётенин, Гюгонун чыгармаларындагы орду толбой калган бөксөлүктү байкадым», – десе, немис акыны Ханс Махцайт: «Эй, Руми! Мен сага айланганда тынчсыздык бейпилдикке айланды. Мен сенин чыгармачылыгың менен кезиккенде түндүк – түштүккө, түштүк – түндүккө айланды. Айтчы! Сенин тарикатыңда мааниси жок бир сөз барбы?», – деп айткан [14].

Жогоруда көрүнүктүү инсандар белгилегендей, Мевлананын чыгармаларында маанисиз жана орунсуз түшүнүктөр кездешпейт. Курактык психологияга жараша бул баалуулуктарды талдап, педагогикалык негизде балдарга, өспүрүмдөргө, жаштарга, дегеле бүткүл адамзатка жеткирүү пайдалуу. Айрыкча замананын терс факторлору адам баласынын психологиясына терс таасирин тийгизип турган учурда адамдын ички дүйнөсүн бул психотерапиялык метод менен дарылоого умтулушубуз керек. Мектептерде жана жогорку окуу жайларда бул чыгармалардан тандалып окуу программаларына киргизилүүсү тарбиялоо процессинде өз салымын кошот деген ойдобуз.

Мевлананын чыгармаларын жана насааттарын жаштарды тарбиялоодо эле эмес ал тургай адамдын ички дүйнөсүнүн жетилип бышуусунда, психологиялык жабыркаган адамга терапиялык ыкмада колдонууга толук мүмкүн экендигин бүгүн илимпоздор тастыктап отурушат. Азыр ошол психологиялык терапияга кайрылалы.

Инсандын өнүгүшүндөгү библиотерапия. Грек тилинде китеп (Biblio) жана терапия (Therapeia) сөздөрү колдонулуу менен түзүлгөн жана Тебестин китепканасында «Рухтун шыпа орду» деген жазуунун жазылышынан бул күнгө чейин билинип келе жаткан терапиялык ыкма болуп эсептелет.

Библиотерапия тууралуу «Психиатриялык же медико-терапиялык максаттарда жана адамдын жеке руханий проблемаларын чечүүдө жол

көрсөтүү үчүн тандалып алынган материалдардын колдонулуусу» деп атоо менен «Адамдын терапиялык муктаждыктары тууралуу» проблемаларды айыктыруу же башка көз карашка өтүү үчүн жазылган материалдарды жол көрсөтүүчү курал катары колдонуу» деп атоого болот.

Библиотерапия кайсы жагдайларда пайда берет?

1. Адам орчундуу проблемага дуушар болгондо, «Алгач бул проблеманын жашап жаткан биринчи киши катары жалгыз кишимин» деген жаңылууга кабылат, б.а. адамга бул типтеги проблемалардын башка адамдарда да болорун көрсөтөт.

2. Бул проблеманын жалгыз бир эмес, башкача да чечүүнүн жолдору бар экендигин көрсөтөт.

3. Адамга проблемасы тууралуу дагы эркин сүйлөө мүмкүнчүлүгүн түзөт.

4. Адам проблемасын чече билүү планын түзүүсүнө жардам берет.

5. Адамдын инсандыгын (личностунун) калыптандырууга өбөлгө түзөт.

6. Сезимдин балансын контролдойт.

7. Адамдын айлана-чөйрөсүндө алектенүүсүнө мүмкүн болгон башка нерселерди табуусун жеңилдетет.

8. Адамдын жүрүм-туруму, сезимдери тууралуу бир түшүнүккө ээ болуусуна шарт түзөт.

Бул негизде Мевлананын чыгармаларын жана библиотерапия тууралуу руханий айыктыруучу өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу менен мындай дейт: «Чынында, «Месневи» көңүлдөргө шыпаа, кайгы-муңга күрөшүү», 4-томдун алгы сөзүндө болсо «Месневи» – рухтардын бактысы», «оорулууну алып табышка барат, сүйгөндү алып сүйүктүүсүнө жеткирет», «кыйынчылык жана мүшкүл тарткандардын дартын жана кайгысын азайтат, оор жумушту жеңилдетет» – деген. Өз сөзүндө: «Келгиле! Айыкпас илдетке чалдыккандар, бизге келгиле. Биздин дарыбыз оорулар үчүн миңдин бири», – дейт.

«Месневиде» камтылган кээ бир психотерапиялык аспектилерди таап, талдоо мүмкүнчүлүгүнө жетиштик алар:

1. Рухтун сагынычы жана азык издөөсү.
2. Көңүлдүн көзү сокур болору.
3. Адамдын инсандыгын (личностун) эркин абалга алып келүү.
4. Адам мүнөздөрүнүн келип чыгышы.
5. Жаман жүрүм-турумдар.
6. Дүйнөлүк жыргалчылык жана напсинин каалоолоруна байлануу.
7. Эгоизм.
8. Көтөрүлүп сүйлөө.
9. Колунан келген нерселерден жогорку иштерге тырышуу.
10. Пессимизм.
11. Рухтун, жан дүйнөнүн азыгын үзгүлтүксүз берүү.
12. Напси менен шайтанга этият болуу, напси жана жүрөктү оңдоо.
13. Мүшкүл ишти бөлүшүү.
14. Сабыр.
15. Шүгүр.
16. Жашап өткөн окуялардан сабак алуу.
17. Өткөн ишке өкүнбөө.
18. Үмүт.
19. Мактанчактыктан баш тартуу жана жөнөкөйлүк.
20. Достук жана теңтуштукка маани берүү.
21. Жашоону сүйө билүү.
22. Музыка угуу.
23. Кыялдануу.
24. Уктоо.
25. Өлүм.
26. Ич күйдүлүк кылбоо.
27. Ач көздүктөн коргонуп ток пейил болуу.
28. Жинденгенде өзүн-өзү кармоо.
29. Кечирийдүү болуу.
30. Шарап жана мас болуудан үмүттөнбөө.

31. Убакытты туура пайдалануу жана өзүн өркүндөтүү, өнүктүрүү.

32. Бир мугалимден жардам, таалим алуу [62].

Жогоруда атап өткөн аспектилерге окшогон адамдын калыптануусу, өсүп-өнүгүүсү, руханий психологиясы дартка чалдыкканда аларды кантип дарылоо керек экендиги тууралуу улуу устат өзгөчө «Месневи» жана «Диван» деген чыгармаларында жашоодон мисалдарды берүү менен икая, аңгеме, акыл насаат, тамсилдер аркылуу окурмандарга өз педагогикалык ойлорун чагылдырган. Жогорудагылардын ар бир аспектисин бул жерде ачыктап түшүндүрүү өтө көлөмдүү эмгектерди талап кылгандыктан айрым бир гана мисалга токтололу.

Мисал, Адамдын калыптануусу, өсүп жетилиши Мевлананын «Месневисинде» буурчакка окшоштурулат.

– Мискейдеги буурчакты кара. Оттон жаны кыйналганда кандай жогору секире баштайт. «Эмне үчүн мени отко салдың? Мени сатып алгандан кийин жанымды кыйнап кордойсун», – дейт. Үйдүн кожойкеси буурчакты чөмүч менен чапкылап: «Жок. Жакшылап быш, оттон качпастан бышканды ойло! Мен сени кордогондуктан кайнаткан жокмун, даамга кел деп жасап жатам», – деп айтылган икаяда адамдын тарбияланып жетилүүсүн буурчакка окшоштурган ойчул Мевлана инсандын да тапка келип тарбияланып адамдык сапатка келүүсү үчүн напсине жакпаган кыйынчылыктардан, сыноолордон өтүүсү керек экендигин чагылдырат.

Мевлана жашоонун бардык тармактарында Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» аттуу китебиндегидей этикалык жүрүм-турумдарга көңүлүбүздү бурат. Мисалы: ооруп жаткан адамды зыярат кылуу учурунда: зыяраттын мөнөөтүн узакка созбой, оорулууга тынчтык берүү; оорулууга моралдык көңүлүн чөгөртүүчү нерселерди айтпоо; оорулууга кайрымдуу дуба тилек кылуу ж.б.

Мевлана Желаледдин Руми педагогикалык мурастарында адамдын тарбияланышы жана өнүгүүсү ага таасир эткен ички жана сырткы

факторлорго тиешелүү экендигин, эң негизгиси ар тараптан жетилген инсанды тарбиялоо мүмкүн экендигин көрсөтөт.

Экинчи глава боюнча корутунду

Бул глава Мевлананын чыгармаларында инсанды ар тараптуу тарбиялоо тууралуу педагогикалык ойлорду ачып берүүгө багытталган.

1. Инсан – акындын диний-педагогикалык системасынын квинтэссенциясы, ал Жараткандын эң улуу тартуусу. Адамдын акылына – таануу, үйрөнүү, дилине – сүйүү, мээрим жаратуу менен бардык жагынан жетилген инсанды («совершенный человек») тарбиялоого болорун кайра-кайра баса белгилейт. Ак менен кара, жамандык менен жакшылык, кастык менен достук, сулуулук менен куниктик күрөшүп турарын, мына ошондо адам жеңилип калса айбанга айланарын, жеңип чыкса периштеге окшошорун «Фихи ма фих» деген эмгегинде айтып өтсө, «Месневиде» адамдын денесин эски жана жырттык кездемеге, кара жыланга, ал эми руханий дүйнөсүн баалуу жибек кездемеге, атырга, алтынга окшотот.

2. «Адамдын ички көрүнүшү менен тышкы көрүнүшүнүн таймашы», «Болуп турганындай адам же болушу керек болгонундай адам», «Моралдык таалим – төмөнкү мартабадан улуу мартабасына жогорулоо» деген темаларда анын педагогикалык идеялары талдоого алынды. Таалимчинин ойлору боюнча адамдын ичиндеги жаман сезимдерди жоготуп, аларды жакшы жакка буруу, маданий изилдөө, кызыгууга буруу ж.б. аракеттер менен адамды, ал аркылуу коомду оңдоого болот. Желаледдин Руминин гуманизми «Мектубат» аттуу чыгармасында эмирлерге, султандарга жана көрүнүктүү инсандарга жазган каттарында ачык айкын көрүнөт. Мевлананын гумандуулугу алдына келген адамды, ал кайсыл диний ишенимде болбосун, айкөлдүк менен акыйкатка, туура жолго жана тазалыкка чакыруу.

«Месневи» чыгармасы адам тууралуу, адамды инсан катары жетилдирүү тууралуу этикалык баян, анын эң көп токтолгон негиздери – жүрөк жана сүйүү. Адамда ыйман болбосо, ал адам болуудан калат. Бул

ойлор Руминин конкреттүү бейттеринен алынган мисалдар менен келтирилди. Анын бир катар тамсил-притчалары талдоого алынды.

3. Руминин педагогикалык ойлору Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дидактикалык дастаны, Тоголок Молдонун «Иттин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсили, Молдо Кылычтын «Канаттуулар» поэмасы, Т. Сатылганов, Жеңижок, Б. Алыкулов сыяктуу элдик акындардын санат-насыят ырлары менен үндөш. Руминин «Жылан менен аары бир эле гүлдү сорушат, бирок бири балдуу, бири уулу болушат», «Көр тыйынга эч арзыбайт наам, даража, атың да, маани, маңыз дагы айтам, атың менен затыңда», «Өзүмчүлдүк – жаман оору, андан аман жүрсөң сак, бул дүйнөдө сот болобу сенден калыс, сенден ак», «Сүйкүм ооздон чыккан уу сөз бал тилдүүнүн сөзүндөй, мейли, коко тикен өссүн, ал бир гүлдүн өзүндөй» ж.б. саптары менен кыргыз акындарынын, фольклорунун байланыштары бар.

ҮЧҮНЧҮ ГЛАВА. ЖАШТАРГА БИЛИМ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨ МЕВЛАНАНЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУН ПАЙДАЛАНУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

3.1. Мевлана Желаледдин Руминин мурастарын азыркы муунду тарбиялоодо колдонуунун психологиялык-педагогикалык өбөлгөлөрү

Мевлана Желаледдин Руминин мурастары аркылуу азыркы муунду тарбиялоо Кыргыз Республикасынын билим берүү жана мектептен тышкаркы мекемелеринде төмөнкүдөй багыттарда ишке ашат:

1. *Болочоктогу мугалимдерди даярдоодо.* Кыргызстандын университеттеринин кыргыз тили жана адабияты, орус тили жана адабияты, башталгыч билим берүү адистиктери боюнча даярдалып жаткан студенттерге «Дүйнөлүк адабият» жана «Чыгыш адабияты» деген курстар киргизилген, ошол курстарда Мевлананын өмүрүн жана чыгармаларын окутуу белгиленген. Мисалы, акын жана агартуучу Э. Эрматов Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык педагогикалык институтунда доцент болуп иштеген кезинде «Чыгыш эл адабияты» деген курс өткөн. Ошол курста Ж. Руминин чыгармаларын өзү которуп, өзү студенттерге түшүндүрүп берген жана талкуулашкан. Студенттер өздөрү да акындын ырларын которууга аракет кылышкан [103, 95-106 бб].

Окумуштуу С. Тиллебаев 2002-жылы Күнчыгыш адабияты боюнча лекциялык жана практикалык сабактардын программасын түзгөн жана ал окуу-нормативдик материалы И. Арабаев атындагы КМУнун айрым адистиктерин (П.540301 – кыргыз тили жана адабияты; П.540301 – кыргыз тили жана адабияты (журналистикага адистештирүү менен); П.520501.02 – котормо жана котормотаануу) окутууда пайдаланылган. Ал программанын негизинде студенттер Ж. Руминин чыгармалары менен таанышуунун төмөнкүдөй технологияларын ишке ашырган:

- акындын чыгармаларын окуп, маанисин түшүндүрүү;
- ырларды талдоо;

- адабиятчылардын ойлору менен таанышуу;
- орусча котормолору менен кыргызча котормолорун салыштыруу;
- акындын дүйнөлүк адабияттагы ордун белгилөө;
- айрым мурастарын кыргызча которуу ж.б.

Мындай атайын курстар башка жогорку окуу жайларында да уюштурулган.

2. Жалпы билим берүү мектептердин, лицейлердин, гимназиялардын тарбиялык сабактарында.

3. Мектептердин кыргыз адабияты предметинен класстан тышкары жана өз алдынча окуу ишмердүүлүгүндө.

4. Мектептерге жаңыдан киргизилип жаткан «Дүйнөлүк адабият» окуу предметинде.

Руминин педагогикалык идеяларын жайылтуунун Кыргызстандагы абалын иликтөө максатында, мугалимдерге жана окуучуларга төмөнкүдөй суроолор берилди:

1. Сиз Руминин кандай чыгармаларын билесиз?

2. Руминин кайсыл чыгармасынын мазмунун азыр дароо айтып бере аласыз?

Анын жыйынтыгы төмөнкүдөй болду.

Таблица 3.1. – «Сиз Руминин кандай чыгармаларын билесиз?» деген суроого жооптор (% менен)

	Категориялар	Билгендер	Билбегендер
	Мектеп мугалимдери	46	54
.	Жогорку окуу жайынын студенттери	61	39
.	Жогорку окуу жайынын окутуучулары	82	18
.	Жогорку класстын окуучулары	32	68

Таблица 3.2. – «Руминин кайсыл чыгармасынын мазмунун азыр дароо айтып бере аласыз» деген суроого жооптор (% менен)

	Категориялар	Оң жооп бергендер	Жооп бербегендер
	Мектеп мугалимдери	24	76
.	Жогорку окуу жайынын студенттери	21	79
.	Жогорку окуу жайынын окутуучулары	63	37
.	Жогорку класстын окуучулары	18	82

Анкетага катышкан мектеп мугалимдери – 84, жогорку окуу жайынын студенттери – 126, жогорку окуу жайынын окутуучулары – 18, жогорку класстын окуучулары – 141. Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, мектеп мугалимдеринин – 54, жогорку окуу жайынын студенттеринин – 39, жогорку окуу жайынын окутуучуларынын – 18, жогорку класстын окуучуларынын – 68 пайызы Руминин чыгармаларын атай алган эмес. Экинчи таблицادا мектеп мугалимдеринин – 76, жогорку окуу жайынын студенттеринин – 79, жогорку окуу жайынын окутуучуларынын – 37, жогорку класстын окуучуларынын – 82 пайызы Руминин чыгармаларынын мазмунун, эмне жөнүндө экендигин билбестигин көрсөткөн.

Мындан улам биз азыркы кыргызстандыктарга Мевлана Желаледдин Руминин мурастары кеңири тараган эмес деген жыйынтыкка келдик.

Мунун себептерин изилдегенде негизги үч себеп болуп чыкты:

– биринчиси, автордун китептеринин кыргыз тилине которулбай келгендиги;

– экинчиси, мектеп окуу программаларына анын чыгармаларынын сунушталбагандыгы;

– үчүнчүсү, кыргыз окурмандарынын өз алдынча дүйнөлүк адабият менен тааныштыгынын жогору эместиги.

Мына ушуга байланыштуу биз «Мевлана Желаледдин Руминин месневиси тандалган аңгемелер» деген аталышта атайын кыргызча китеп жазып аны мектептерге тараттык [42].

Мевлананын чыгармаларын изилдөөгө алганда анын математика, физика жана астрономия билимдери тууралуу кеңири маалыматка ээ экендигин байкоого болот. Айрыкча ал өздөштүргөн араб, грек, иврит тилдери аркылуу башка элдердин маданиятына, тарыхына, педагогикалык салттарына аралашууга жетишкен. Ал гана эмес музыка боюнча да билими, эстетикалык табити жогору болгондугу айтылып келет.

«Бир элдин келечеги тууралуу сөз кылууну каалагандар, алардын жаштарды тарбиялоо деңгээлин карашсын» Демек, чи эртеңки күндүн камын ойлонгон мамлекет сөзсүз түрдө келечектин ээлерин идеалдуу инсан катары тарбиялоолору абзел. Учурда моралдык жана нравалык жактан жабыркап турган адамзаттын психологиясы жүрөктөгү сезимдерди позитивдүү негиздер менен байытууну талап кылат. Ааламдашуу доорунда жаштардын адеп-ахлактык, этикалык деңгээлдерде бир катар мүчүлүштүктөрдүн тездик менен жайылып жатышы күнүмдүк турмушта маанисиз көрүнсө да эртеңки күнү адамзатты дуушар кыла турган проблемалар көрүнүп турат. Алсак массалык маалыматтарды, социалдык байланыш түйүндөрүн, интернет байланыштарын негативдүү колдонуу жалпы коомдо адамдардын адеп-ахлактык, этикалык баалуулуктарынын тездик менен бузулушуна себеп болууда.

Интернет булактарына окшогон контролсуз маалымат алып берүүнүн негизинде, экстремисттик, улутчулдук, шовинисттик ж.б.у.с. терс көрүнүштөр жаштардын арасында тездик менен жайылууда. Алардын ичинен советтик режимдин кулашынан кийин мамлекеттин идеологияларын түптөй албаган өз чөйрөбүздөгү Борбор Азия мамлекеттерин мисал катары көрсөтүүгө болот. Адеп-ахлактык бир канча жетишкендиктер менен бирге 25 жылдын аралыгында терс көрүнүштөр дагы күч алды. Ар бир улуттун өз кызыкчылыгына жараша улуттук баалуулуктарын даңазалаган өздүк

идеологияларын негиздөөлөрү дурус экендиги талашсыз жакшы көрүнүш, бирок адамды тарбиялоодо адам факторун колго алуу менен жалпы адамзатка тиешелүү адамдык баалуулуктарды негиз алган идеологияларды түптөө эртеңки күндүн идеалдуу дүйнөсүн түзүүгө шарт түзмөкчү. Дегенибиз ар бир улуттун маданияты дүйнөнүн жалпы казынасын байытса дагы улутуна, динине, тилине, өңүнө карабастан адамды адам катары кабыл алганда гана идеалдуу инсан форматын айтууга болот.

Демек, адамзаттын орток маселелери жана баалуулуктары терең анализдеген булактарга муктаж экендигибизди көрүп отурабыз. Тарбиялык түшүнүктөр батышта да, чыгышта да, түндүктө да, түштүктө да негизинен бирдей. Мисалы улууну урматтоонун, кичүүнү ызаттоонун ар бир улутта позитивдүү орду болсо, сөгүнүүнүн, мактануунун, жалган айтуунун негативдүү көрүнүш экендигин эч бир улут танбайт. Ошондуктан адамды адам болгондугу үчүн сыйлаган, сүйгөн, түшүнүккө бай идеяларга басым жасообуз керек.

Мевлана Желаледдин Руми акыл – ыйман – сүйүү үчилтигинде терең орду бар, чыгыш менен батышта кеңири таанымал инсан. Анын эң негизги касиеттери: кыял чабыттарынын эбегейсиз кенендиги, терең билими, сезимдеринин байлыгы, табиятты сүрөттөөдөгү таамайлыгы, сезимталдыгы жана сөз кылып жаткан нерсесине чын ыкластуу мамилеси. Ал жүрөгүндөгү сүйүүсү менен ташкындаган дарыя сымал. Жүрүш-турушу, жашоосу менен адамдарды өзүнө багындырган айкөл, маданияты жогору, таанып-билүүсү ар тараптуу адам болгон жана ошонусу менен жалпы адамзаттык руханий күчкө айланган. Ал «Месневи-и Маневи», «Диван-ы Шамс-и Табризи», «Фихи Ма Фих», «Межалис-и Себа» жана «Мекатиб» аттуу чыгармаларында Курандагы идеяларды, баяндарды колдонгон жана анын аяттарына кайрылган. Чыгармаларында метафора аркылуу теманы жеткиликтүү жана таасирдүү түшүндүрүү максатында салыштыруу усулун да кеңири пайдаланып, деңизден, суудан, кемеден, оттон, токойдон, жан-жаныбарлардан, курт-кумурскалардан, аспаптардан, күнүмдүк жашоодон, тарыхтан алынган так,

жөнөкөй мисалдар менен оюн аргументтештирет. Алган мисалдары жупуну болгону менен аларда акыл-насаат идеясы башкы планга чыгат. Ал эми Мевлананын педагогдорду кызыктырган жагдайы анын тарбиялануучуларга болгон гуманисттик түшүнүгү жана теманы түшүндүрүүдө колдонгон жогорудагы методдорун советтик учурда И.А. Крыловдун тамсилдерин окууда колдонуп келдик. Ошол тамсилден алынган сабактар дале көпчүлүгүбүздүн эсибизде жана аларды күнүмдүк турмушубузда колдонуп келебиз. Алсак кышка же оор абалга даярданбай турган кишини ийнеликке, эмгекчил адамды кумурскага окшотобуз. Дал ушул тамсилдер аркылуу адамдарды же алардагы жаман сапаттарды ал кишинин ысымын колдонуп маскаралабастан, инсандын укугун сыйлап, кыйытуу, кайманалоо менен берет. Мындай ыкма Мевлананын чыгармачылыгын коштоп жүрөт, улуу ойчулду изилдөөчүлөр белгилегендей, анын поэтикалык мурастарында эле эмес, адамзаттын өсүп-өнүгүүсү, алардын өз ара мамилелери тууралуу баа жеткис методологиялык, философиялык жана педагогикалык мурастарында да аллегориялык образдар жетиштүү санда колдонулган. Мевлананын бүткүл дүйнөгө белгилүү 31 миң кош ыр сабында (бейт), уникалдуу тамсил жана окуяларды камтыган «Месневиси» аттуу жыйнагында, 44 миң ыр саптан турган 2073 газелди камтыган «Улуу Диванында», 4000 саптан турган философиялык жана лирикалык рубаилеринде балдарды, жалпы эле адамдарды тарбиялоого таасир этүүчү терең дидактикалык насааттар толтура.

Анын адамзат тарыхына тийгизген позитивдүү таасири жана жалпы «адам» проблемасын таанып-билүүгө кошкон прогрессивдүү салымы талашсыз. Ал «чыныгы адам» жана «толеранттуулуктун формасы» катары миллиондогон жүрөктөрдү ээлеген чыгаан инсандардан.

Бишкек шаарындагы Ч. Айтматов атындагы кыргыз-түрк лицейинин тарых мугалими А. Доталиев: «Республикабыздын жаш жеткинчектери тарбияланып жаткан мектептерде атайы бир саат Руминин күнүнө арнап класстык саат өтүлсө, ал эми жогорку окуу жайларында студенттер арасында

лекция окулса утушка ээ болуу менен инсан таануу маданиятыбыз жогорулайт эле», – деп келип, андан ары оюн мындайча улайт: «Эртеңки келечегибиз болгон мектеп окуучуларына алардын татыктуу тарбияланышына Желаледдин Руми Мевлананын жети наасаты түгөнгүс тема жана Адам болуунун ачык жолу. Азирети Мевлананын жети наасатына назар салалы:

Жоомарттык жана жардамда шаркырап аккан суудай бол,
Боорукердик жана мээримдүүлүктө жадырап тийген күндөй бол.
Бирөөнүн кемчиликтерин жашырууда караңгы түндөй бол,
Каарың келип, ачууланганда, үн чыгарбас балыктай бол.
Токтоолукта жана жөнөкөйлүктө көтөрүмдүү жердей бол,
Чыдамдуулукта чалкып жаткан деңиздей бол.

Кандай болсоң, ошондой көрүн, же кандай көрүнсөң, ошондой бол.

Булар албетте, түбөлүк тема, адамдын Адам болушуна, адеп-ахлакка үндөгөн кандай гана зор акыл-кеңештер. Ар бир насаат тереңинде көптөгөн маани берет, бирок ошолордогу эң негизги нерсе адамзатты түйшөлтүп бүгүнкү күнгө чейин ойлонтуп жоопсуз калып келе жаткан «Канткенде Адам уулу Адам болот?» деген суроо. Мевлананын наасатындагы адамдын изги сапаттары жоомарттыкка, боорукердикке, мээримдүүлүккө, сабырдуулукка, чыдамдуулукка жана жөнөкөйлүккө ээ болуу менен жогорку суроону чече алабы дейм.

Улуу устат адамдарды мейли ал ким болбосун өзүнө тартып ушул касиеттерди ыроолоого аракеттенип, дүйнөдө адептин, ырыстын, ыймандын доорон сүрүшүн өмүр бою тилек кылса керек. Адамдын көзүн кызарткан дөөлөт, кол сунуп эңсеген бакыт айланып келип ынтымакка байыр алат экен, ал эми ынтымак «кайсыл жерде – кайсы жерде ыйман, адамкерчилик орносо, ошол жерде» – деген добуш берет Мевлана.

Биздин милдет ушул улуу иши өрнөк, ой берметтердин атасы, чыныгы гуманист адамдын, наасаттарын кийинки муундарга бере билиш жана анын

өчпөстүгүнө, мурастан мураска калышына өз салымыбызды кошуу болуп эсептелет» [22].

Мевлана жашап өткөн доорду көз алдыга элестетсек өтө чоң кыйынчылыктарды көрүүгө болот. Ар тараптан элдин көз жашы агып турган учур болгон. Ушул уникалдуу инсандын адамдын ички дүйнөсүн козгогон, дал биз токтолуп жаткан жаштарды тарбиялоодо деңиз сымал чалкып жаткан, психологиялык-педагогикалык негиздерди кеңири камтыган «Месневи» чыгармасынын адамзаттын ички дүйнөсүн тарбиялоодогу бир канча маселесине көз чаптыралы. Алар азыркы жаштарды тарбиялоого баа жеткис салым кошмокчу. Муну тарбиячылар, мугалимдер бир нече этап менен окуучуларга жана студенттерге жеткирүүсү керек.

Аны биз «Месневиге» *психологиялык-педагогикалык анализ* деп атадык жана төмөндө ошол процесстин жүрүшүн көрсөттүк:

1-этап. Өзүн-өзү тааный билүү жана кабардар болуу. Бул кадам адамдын өзүнүн сезимин, оюн жана жүрүш-туруштарын таанып билүүсү жана түшүнүккө жетүүсү, кызыгуу, жөндөмдүүлүк жана баалуулуктарын байкап калыптанууну камсыз кылат. Тарбиялоодо адамдын күчтүү жана алсыз жактарын үйрөнө алуусу, алмаштыра ала турган жана алмашылгыс адамдык өзгөчөлүктөр тууралуу түшүнүп андоону үйрөтөт. Мисалы, «*Өжөр окуучу*» деген аңгемени карап көрөлү:

Өткөн бир заманда бир устанын чалыр бир окуучусу бар эле. Бир күн устаты ага:

– Биздин үйгө бар, текчеде бир шише бар, аны мага алып кел, – деди.

– Окуучу дароо үйүнө барып эшикти ачып үйгө кирди.

Устаты айткан текчеге карап эки шише көрдү. Кайра устанын жанына кайтып келип мындай деди:

– Устам, айткан текчеде эки шише бар экен. Кайсынысын алып келейин

– Ал текчеде болгону бир шише бар, барып ошону алып кел! – деди.

– Мени жөн эле урушуп жатасыз уста. Ал текчеде эки шише бар экен, кайсынысын бирин айтыңыз, ошону алып келейин, - деп каяша айтты окуучу.

Окуучусунун көк беттигинен кайтпастыгын түшүнгөн уста:

– Текчеде эки шише бар деп көк беттенип жатасың, андай болсо бирөөнү сындырып, экинчисин алып кел! – деди.

Окуучу кайра үйгө барды. Текчедеги шишенин бирөөнү жерге ыргытып сындырганда, экинчисинин көздөн кайым болгонун көрдү.

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Бул окуяда көзү чалыр бир адамдын чалыр экендигин өзү байкабагандыгын көрүп отурабыз. Өз абалын билбестиги ката кылуусуна себеп болууда, башкача айтканда, ал өзүн таанып билбегендиктен кабардар эмес. Устаты шише сынарына карабастан шакиртине маанилүү сабак берип отурат. Мындай сабакты берүүнүн ордуна уста өзү барып шишени алып келгенде окуучусу бул окуядан эч нерсе үйрөнө албайт болчу. Иштин бүтүшү уста үчүн экинчи планда турат. Шакиртинин жакшы жана туура тарбияланышын каалаган уста шишенин сынуусуна дагы көз жумган. Мындай эсте каларлык жашоодогу практикалык окуялар менен сабак берүү миң айткан насыяттан да жогору турары белгилүү. Адамдарга бир нерсени үйрөтүү үчүн каалоо талаптарыбызды магнитофондон угузган сыяктуу жеткирсек маалымат туруктуу орун албайт. Мевлана бул окуяда бизге маалыматтын туруктуу мээге жазылуусу тууралуу бир методду түшүндүрүп жатат. Психологияда жашоого чалыр көз караш менен карагандар эгер көк бет, өжөр болушса жогорудагыдай сабак берүү керек экендигин тастыктайт.

Бул тууралуу Мевлананын ташка тамга баскандай төмөндөгү ыр саптарына кайрылалы.

Адам дегенинде кемчилик да болот,

Жүз деп өжөрлөнбө, токсон да болот.

Такыр бой көтөрбө, колдо эмнең бар,

Бир мен бармын дебе, жок болсоң да болот.

2-этап. Башкаларды түшүнө билүү жана эмпатия. Бул кадамда адамдын айлана-чөйрөсүн, тегерегиндеги адамдарды, окуяларды жана процесстерди кандай кабылдагандыгына багытталат. Талаптардын белгилениши, түшүндүрмөсү, өзүнө жана чөйрөсүнө карата, реалдуу талаптарды коё алуусу, маңдайындагы адамдын көз карашын түшүнө билүүсү, башкалардын сезимдерине этияттык, башкаларды дагы жакшы түшүнө алуу жөндөмдүүлүгүнүн өрчүшүн максат коёт. Мисалы, «Дүкөнчү жана тоту куш» деген аңгеменин маани-мазмуну мындай: Бир дүкөнчүнүн жашыл түстүү, кооз үндүү, сүйлөй алган бир тоту кушу бар эле. Бул тоту куш дүкөндүн кароолчусу сымал болчу. Соода кылганы келгендерге тамашалуу сөздөрдөн айтчу. Кардарлар бир нерсе сурашса адам сыяктуу жооп берип алар менен таттуу маектешет эле. Тоту куштарга таандык үнү да ушунчалык мукамдуу болчу.

Дүкөнчү бир күн үйүнө кетип, тоту куш дүкөндө кароолчулук кылып жаткан. Ошол замат бир мышык алдында кубалаган чычкан менен дүкөнгө кирип келди. Жандын таттуулугунан эмне кыларын билбей байкуш тоту куш нары-бери качууга аракет кылды. Дүкөндүн бир бурчуна карап талпынганда ал жерде майдын шишелерин кулатып жиберди. Шишелер сынып, майлар төгүлдү. Дүкөндүн ичи ала сапырык болуп жатып калды. Эч нерседен кабары жок дүкөнчү ишине кайтты. Айлананы карап абдан ачууланды. Тоту куш үстүнө төгүлгөн майлардан, бул ишти анын кылганын билди. Ошол жини менен тоту кушту баштан ары бир чапты. Чапканы-чапкан, тоту куштун башындагы жүндөрү түшүп, таз да, дудук да болуп калды. Дүкөнчү кылганына өкүнсө да, айласы калбады. Чачын, сакалын жулуп: «Андан көрө колум сынса болмок, мукам үндүү тоту кушумду чаппасам болмок» – деп ыйлаганы натыйжа берген жок. Тоту куш таз башы менен үнсүз-сөзсүз бир бурчта отурду. Дүкөнчү кушунун мурункудай абалына келсин деп тегерегине садага, белек таратты. Күндөр өткөнүнө карабастан тоту куш тилге келген жок. Дүкөнчү кушунун мындан ары сүйлөбөстүгүн ойлонуп ыйлап жатты. Аны сүйлөтүш үчүн түрдүү үндөрдү чыгарып көңүлүн көтөрсө да пайда

берген жок. Айласыз турганда бир күнү дүкөндүн алдынан башы таз болгон бир дербиш өттү. Тотукуш аны көрөр замат сүйлөй баштады:

– Эй дос! Кантип мындай таз болдуң? Же сен да майдын шишесин төгүп алдың беле? – деп үн катты.

Тоту куштун бул сөздөрүн уккан адамдар күлүп башташты. Анткени, тоту куш таз баштуу дербиштин да өзү сымал шишелерди кулатып майды төгүп алгандыктан ээси башка чаап чачы түшкөн деп ойлоду [56].

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Адамдын психологиясында шок болгон учурларда мээде чечилбеген жаракат абалдар түрүндө жазылып калат. Мээнин түзүлүшүнүн химиялык абалы өзгөрүп бул адамды өзүн жоготууга (бокажга) алып барат. Мисалы, бир кичине бала күтүүсүз коркуунун натыйжасында сүйлөй албай калат. Медиктер бул абалды мурда кабыл алышпаса да азыркы күнү билим муну далилдеп отурат. Шок болуу учурларында корккондон мээде асетаж гормону көп бөлүнүп, бул гормон бөйрөктөн кортизон гормонун болуп чыгартат. Көп өлчөмдөгү кортизон гормонунун бөлүнүп чыгуусунун натыйжасында мээде гиперкортиколизм түзүлөт. Бул негизинде мээдеги нетворк бузулат. Кээ бирөөлөр сүйлөй албай, кээ бирөөлөрдүн башкача абалдарына түрткү болот. Кайрадан адам башка бир травма аркылуу кайра артка кайтып мурунтан унуткандарын эстөөсүнө алып келет. Интеллектин мындай эмоционалдык бузулуусун тарбиялоонун экинчи тепкичи эмпатия десек болот. Окуяда белгиленгендей тотукуш өзүнө окшогон адамды көргөндө абалды өзүнүкүнө окшоштуруп отурат.

Күнүмдүк жашообузда да бир адамдын жүрөгүн оорутканыбызда абалды түшүндүрүп кечирим суроодон алыспыз. Окуядагыдай май эмес тоту кушун сен мен үчүн маанилүүсүң деп айтканда көңүл байланышы бузулбайт эле. Окуядагы адамдардын тоту кушка күлүүсү аны түшүнбөй жаткандыктарын белгилейт. Ал адамдар эмпатиялык түшүнүктөрү жок окуяны так билбегендиктен күлүп жатышат. Адамдын абалын эң жакшы түшүнүүнүн жолу анын ордуна өзүңдү коюп ойлоно билүү десек

жаңылышпайбыз. Бир күнү кожо Насреддин тамдан кулап түшүптүр. Эси ооп жатса, тегеректегендер: «Доктур чакыргыла доктур!» – деп калышат. Анда жерде жаткан кожо Насреддин: “Мага доктур эмес, тамдан кулап көргөн бирөөнү чакыргыла!» – дейт. Демек, адамды түшүнүү анын абалына кирүүдөн өтөт. Ал эмес коомдогу көңүл оорутуу, бир-бирибизде моралдык жана материалдык травма берүүнүн ордуна кечиримдүүлүк, түшүнө билүү, адамдын ордуна өзүн коё билүү маанилүү. Демек, чибиз.

3-этап. Байланыш жөндөмдүүлүгү. Бул этапта адамдын байланыш жөндөмдүүлүгүн үйрөнүүсү, практикада колдонуусу өзүнүн сезимдери жана ойлорун андап билүүсү камтылат. Мамилелерин уланта билүү үчүн жөндөмдүүлүктөрдүн бири катары «жок деп айта билүү» жөндөмдүүлүгүнүн ордунда жана өз учурунда колдоно билүүнүн, сөз менен жана сөзү жок байланышуу жөндөмдүүлүгүн үйрөнүүнү максат коёт. Талдоо үчүн «Падышабы же Бермет ташпы?» деген баян.

Бир күнү падыша жыйынга бир бермет алып барды. Увазирине көрсөтүп: «Мунун баасы канча турат болду экен?» – деп сурады. Увазир: «Жүз эшектин жүгү алтындын баасында» – деп жооп бергенде падыша увазирине берметти сындырып талкалоосун айтат. Увазир: «Мындай баа жеткис асыл ташты кантип сындырам, сиздин казынаңызга кантип зыян берем?» – деп, айтылганды жасабады.

Падыша бул жооп үчүн увазирине чепкен тартуулады.

Андан кийин берметти тикмечиге көрсөттү.

Тикмечи: «Бул бермет өлкөнүн жарым баасынан да кымбат экен» – деп жооп берди. Падыша берметти талкалоосун айтканда, тикмечи колу барбастыгын айтты. Тикмечиге да бир чепкен жана акчалай белек берди.

Падыша көп адамдарына ушундай окшош суроону сурап, бирдей жоопторду алган сайын аларга белек берип жатты.

Кезек Эяз аттуу падышанын малайына келди.

Малай берметтин абдан кымбат экендигин айтты, бирок башкалардан айырмаланып ташты сындыруудан тартынбады. Бардыгы малайга каршы чыгышты. Эяз аларга мындай деди: «Бермет кымбатпы же падышанын буйругубу? Силердин көзүңөр падышанын буйругунда эмес, берметтин кооздугунда болуп жатат».

Бул сөздөн улам падыша жыйналыштагылардын бардыгынын баштарын алуусун буйрук кылды. Бирок Эяз ортого түшүп аларды кечирүүсүн өтүндү. Анткени падышанын буйругуна баш ийбегендердин падышанын кечиримдүүлүгүнө баш катуудан башка айдалары жок эле.

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Мевлана бул окуя аркылуу башкаларынын байкабагандыктарын көрө билүү жана мамиле куруу, жөндөмдүүлүгүнө басым жасайт. Анализдеп карагандыгыбызда окуяларды башкача көз караш менен карай билүү өзгөчөлүгү турат. Ошондуктан маселени окуя болуп өткөн учурдун жана жердин сыртынан карай билүүнүн үйрөтүүдө. Эгер адам маселени окуянын ичинен караса теманы толук анализдей албашы мүмкүн. Анткени адамдын ою көзү карап турганды гана чындык дейт. Жогорудагы окуяда Эяз аттуу малайдын маселеге көз карашын падышанын үстүнөн да жогору карай билгендиги. Башкалары бир гана падыша көрсөткөн чекитти кана көрүп отурушса, Эяз кенен перспектива менен кароодо. Демек, бир абалды талдап жатканда окуяны эле эмес ойлонуу системабыз тууралуу да ойлонушубуз керек. Муну көрөгөчтүк деп атасак болот. Эяз падышаны жана берген буйругун чогуу анализдей билген. Падышанын бул буйруктун эмне үчүн бергендигин, окуянын бир кадам кийинкисин, жыйынтыгын анализдөөгө аракет кылган. Улуу ойчул бул аңгемеде бизге окуяларды талдоодо бир гана айтылгандарды эмес, айтылбагандарды жана айтылгандардын эмне себептен айтылгандыгын ойлонуубузду сунуштайт. Натыйжада Эяз берметтен да падышанын буйругу жогору турарын, каршы чыккандарга падышанын жазасын падышанын

кечириимдүүлүгү чечээрин айтып башкаларга кечириим сурай билүүдө. Бул аркылуу падышанын ээлеген ордунун улуулугун белгилөөдө.

4-этап. Мотивация жана келечекти пландоо. Бул кадамда адамдын максаттарына жетүүсү үчүн өзүнүн аракеттенүүсү, чындык жана жоопкерчилик тең салмактуулугу, акыл-ойду максатка буруу, азыраак сезимтал болуу, көбүрөөк өзүн өзү контролдоо, максатка ылайык стратегиялар белгилөө, өзүүчүн маанилүү болгон баалуулуктарды байкоо, абстрактуу жана конкреттүү максаты айырмалап келечек тууралуу пландарды белгилөө, келечек тууралуу туура чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүнү максат коёт. Мисалга «*Жалкоо иттин трагедиясы*» притчасын талдап чыгалы.

Кыш келген сайын ит бир бурчта бүрүшүп жатып мындай дейт: «Ушул жай бир келсе, белимди бекем бууп иштеп өзүмө уя салам», Жаз келгенде күч-кубат кирип: «Мага окшогон күчтүү итке уянын эмне кереги бар, мен кайсы уяга батмак элем?» – дейт.

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Мевлана бул аңгемеде жалкоолукка каршы мотивацияны түшүндүрөт. Адамдын мотивациясына эң чоң тоскоолдук бул жалкоолукка бет алуу. Мотивация үчүн адамда максат болушу абзел. Максаты жок кеме суунун агымы менен кете берет эмеспи. Бирок бара турган жери белгилүү болсо максатына жетет. Мотивацияда туура жолго чыккан адамды максатына жетүү каалоосунун бар болушунда. Окуяда ит кыштын келиши менен үшүгөндө муктаждыгын байкай билүүдө, бирок жай келгенде максатын унутуп коюуда. Демек, адам узак мөөнөткө карай максат коюусу жалкоолукту жеңүүнү алып келет.

5-этап. Проблемаларды чече билүү жөндөмдүүлүгү. Бул кадамда стрессти пайда кылган абалдар белгиленип чечүү үчүн стратегия, өнүктүрүү каралат. Оң-терс ойлонууну практикалоо, социалдык мамилелерди анализдөө жана түшүнүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү иштери жүргүзүлөт. Туура теңтуштук мамилелерин түзүү, проблема болгон учурларда келишүү

жөндөмдүүлүгүн күчөтүү, мамилелердеги кемчиликтерди оңдой билүү, чөйрөгө карай гармонияда болуу, ой-пикир бөлүшүү, биргеликте иштөө жана карым-катнаштарда эркин болууну үйрөтүүнү максат коёт.

Дагы бир баян «Үч түш» деп аталат.

Бир еврей, бир христиан жана бир мусулман биргеликте сапарга чыгышат. Бир сарайга келишет. Мусулман ал күн орозо кармап жаткан, бирок берки экөө үй ээсинин сый тамактары менен курсактарын катуу тойгузушат. Үй ээси аларга халва алып келет. Ифтар учурунда мусулман халваны жегиси келди, бирок берки экөө ток болгондуктан эртеңки күнгө калтырууну туура көрүштү. Мусулман: «Андай болсо халваны бөлүшөлү, ар ким өзүнүн үлүшүн өзү каалаган учурда жесин», – деди. Ал сөзгө достору: «Бөлүшкөн отко түшөт», – деген сөздү эстетип анын жешине тоскоол болушту. Алардын негизги ниеттери ага кыйынчылык тарттыруу эле. Ал түнү жатып укташты. Тургандан кийин бири-бирине түштөрүн айтып беришти жана алар: «Эң сонун түштү көргөн халваны алсын» – деп макулдашты. Алгач еврей баштады: «Жолдо маңдайыман Муса пайгамбар чыкты. Артынан ээрчип Тур тоосуна келдим. Ошол замат жаркыраган бир эшик ачылды, биргеликте жарыктын ичине кирип жоголуп кеттик. Анан тоо үч бөлүккө бөлүндү жана бир бөлүгү деңизге түштү. Деңиздин суусу таттуу болуп калды. Бир бөлүгү жерге түштү, жерден таттуу суулар атып чыкты. Бир бөлүгү Арафат тоосу болду. Айран-таң болуп жатып калдым. Ойгонгонумда тоо да ордунда, Муса да ордунда экен. Тоонун алдындагы жайлоодо бир топ адам көрдүм. Булар пайгамбарлар эле. Ушул себептен алардын биримдигин түшүндүм».

Кезек христианга келди: «Түшүмдө Исаны көрдүм. Аны менен асмандын төртүнчү катмарына чыктык. Ушундай нерселер көрдүм дейсиң дүйнөдө аларды көрүүгө мүмкүн эмес», – деди.

Мусулман болсо төмөндөгүдөй түшүн айтты: «Түшүмдө Расул Аллахты көрдүм. Бир досумдун Тур тоосуна чыкканын, экинчисинин Иса пайгамбар менен асмандын төртүнчү кабатына көтөрүлгөндүгүн,

ошондуктан алар өнөрлүү болгондуктан кызыккан жерлерине баргандыгын айтты. Анан мендей жерде калып жөнөкөй болгон кишинин болгону халва жей ала тургандыгын айтты. Мен да Аллахтын элчисине каршы чыга албагандыктан буйругуна баш ийип халваны жедим», – деген экен [131].

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Бул окуяда маселени чечүүдө эмоционалдуу интеллекттин таасири тууралуу белгиленди. Проблеманы чечүү жөндөмдүүлүгү абалга жараша өзгөрүп турат. Чечимге дитин коюп ойлонбогон адамдардын проблеманы чечүү жөндөмдүүлүгү өнүкпөйт. Башка бирөөнүн башына түшкөн окуядан кийин бул окуя менин башыма түшсө эмне кылам деп ой көнүгүүлөрдү жасоо проблеманы чечүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрөт. Проблеманы чечүү ыкмасында алгач маселе белгиленет, кийин болжолдуу чечүү жолдору белгиленет жана ал жолдордун эң күчтүү вариантын тандайт. Жогорудагы окуяда адам досторун ынандырууда аларга юмордук негизде маалыматты айта билүү ийгилигине жетишти. Ансыз деле үчөөнүн тең көргөн түшү чындык эмес.

Бизнес башкарууда берилген бир мисалга токтололу: Нью-Йорктогу Манхаттанда фаст-фуд саткан ашкананын ортосунда эң таасирлүү рекламаны ким жасай алат деген мелдеш өткөрүшөт. Биринчиси: «Дүйнөнүн эң арзан ашканасы», экинчиси: «Дүйнөнүн эң чоң ашканасы», үчүнчүсү: «Дүйнөнүн эң өнүккөн ашканасы» деген жазууларды жазышат. Ал эми акыркысы: «Бул кварталдын эң жакшы ашканасы» деп жазып, сыйлыкты ошол алат. Демек, башкаларды бөлбөй проблеманы чечүү керек, алардын укугун сыйлоо аркылуу маселени кароо керек. Проблеманы чечүү жөндөмдүүлүгү жогору болгон адамдар ошол эле учурда ортомчулар болуп эсептелет. Келишпестик учурунда чечүү тууралуу көнүгүшкөн. Бардыгы келип алар менен кеңешет. Проблеманы чечүү жөндөмдүүлүгү жогору болгон адамдардын баркы да ошончо жогору болот.

Азирети Сулайман доорунда эки аял келип бир баланы көрсөтүшүп экөө тең энеси экендиктерин айтып талашат. Сулайман пайгамбар: «Кылыч

алып келгиле! Баланы экиге бөлүп экөөңө эки жагын беребиз», – дегенде баланын чыныгы энеси: «Жок! Мен баланы алуудан баш тарттым, болгону бала тирүү жашасын», – деп артка чегинет. Тиги аял болсо: «Бала меники, баланы мага бергиле» деп талаша берет. Бул сыноодон кийин Сулайман пайгамбар баланы алуудан баш тарткан аялга берип: «Чыныгы эне баласынын экиге бөлүнүшүнө чыдай албайт», – деген экен. Ал эми баланы ойлобой талаша берген аялдын чыныгы энеси эмес экендигине өкүм кылат. Сулайман пайгамбар бул маселени чечүү стилинде сезимдерди эске алууда. Окуяны көрүнүп турганындай эмес, сезимдерди салыштыруу аркылуу адилеттүү өкүм кылган.

6-этап. Жинденүү, стресс жана убакытты башкаруу. Бул этапта стрессти жана стресстин реакцияларын тааный билүү, стрессти жеңе билүүнүн методикалары тууралуу иштөө жана бул маселелер менен күрөшүүдө тажрыйба топтоонун тарбиясы берилет. Стресс болгон учурларда позитивдүү ойлоно билүүнүн пайдаларын түшүнүү, убакытты туура жана максатка ылайык пайдалана билүү жөндөмдүүлүгүн максат коёт. «Арстандын түшү» аттуу аңгеме буга ачык мисал боло алат.

Күндөрдүн биринде арстан, карышкыр жана түлкү аң уулоого макулдашып тоо аралап жортуп чыгышат. Бир-бирине жардам берип көп олжолуу кайтууну көздөшөт. Чынында, бул арстанга жаккан жок, алар менен аңга чыгуудан уялса да сабыр кылып жатты. Үчөө чогуу кыдырып узак мөөнөткө аң уулашты. Бир жапайы өгүз, бир тоо теке жана бир семиз коён кармашты. Суунун жээгине келип чарчап отуруп калышты. Арстан: – «Ии, карышкыр, бул олжолорду адилеттүүлүк менен бөлүп, адилеттүүлүк эмне экендигин көрсөт», – деди.

Карышкыр өйдө туруп өзүнө бекем ишенимдүүлүк менен кадам шилтеди. Жапайы өгүздү алып арстандын алдына таштап: – «Падышабыз эң чоңубуз сиз болгондуктан өгүз сиздин акыңыз. Теке орточо чоңдукта, ал

орточоңор мага тиет. Эң кичүүбүз түлкү болгондуктан ага коён туура келет», – деди.

Бул бөлүштүрүү арстанга жакпай катуу жини келип күркүрөдү: «Эй, өзүн билбеген шумпай! Мен турганда кантип өзүңө үлүш ыраа көрөсүң?!» – деп карышкырды жаткыра чапты. Түлкүгө кайрылып: «Эй, түлкү, бул олжолорду адилеттүү түрдө бөлүштүрчү, көрөлү», – деди.

Түлкү алгач арстандын алдында сый урмат менен ийилип: – «Бул семиз өгүз сиздин таңкы тамагыңыз, муну эртең менен жейсиз. Теке улуу урматтуу падышабыздын түшкү тамагыңыз, муну түштө жейсиз. Коён болсо сизге кечки тамак, аны кечинде жейсиз», – деди.

Арстан терең ыраазычылык менен: «Эй, түлкү, абдан адилеттүү иш кылдың. Айтчы, мынчалык жакшы бөлүштүрүүнү кайдан үйрөндүң?» – деп сурады. Түлкү арстанга байкатпастан бир канча кадам кетенчиктеп куулук менен күлүп: «Карышкырдын башына түшкөндөрдөн», – деди [131].

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Бул кадамда өзүн чоң сезүү жана айласыз учурларда азил тамашаны колдонуу көрсөтүлөт. Бул окуя биздин жашап жаткан учурду чагылдырып жатат десек жаңылышпайбыз. Күчтүү болгондуку туурабы же туура болгон күчтүүбү? – деген суроо эске түшөт. Адамдардын мамилесинде күчтүүлөр алсыздардын укугун тебелеп акысын жеп жаткандыгы бир факт. Бул абалдан адилетсиз макулдашуулар келип чыгууда. Коомчулукта эң чоң оорулардын бири коррупциянын бул окуяда азил тамаша түрүндө тамсилдик негизде чагылдырылгандыгын көрүп отурабыз. Өзүнүн эгосун гана ойлогон, башкаларды эсепке албаган социалдык көрүнүш күч алып турат. Ал эми күчсүздөр айласыздан өздөрүнүн айласыздыктарын сезип күчтүүлөрдөн этияттык менен оолак болууну көздөп турган заман.

Окуянын экинчи аспекти туура эмес иш жасаганга өз катасын айтпасак ал киши жасагандарын туура көрө баштайт. Тамсилде түлкү арстанга бир

сабак бергенге аракеттенүүдө: «Мен олжолорубузду сенин акың болгон үчүн эмес, сенден корккондугуман берип жатам», – дегендигин көрүүдөбүз.

Кошумча бир окуяга токтоло кетсек пайдалуу болор. Бир султандын мажилесинде отургандардан бирөө такыр сүйлөбөй отурганын көрүп, султан эмне себептен сүйлөбөй жаткандыгын сурайт. Ал: «Чындыкты айтайын десем сизден корком, жалган айтуудан Кудайдан корком», – деген экен. Демек, султандын сындарына жабык авторитардык бийликке ээ экендигин көрүүгө болот. Албетте, бул учурларда чындыкты айтуунун өзүнө жараша жазасы бар. Бирок эмоционалдуу интеллект бул жазаларга моюн сунууну талап кылат. Бизда сабак катары айласыз учурларда эмоционалдуу интеллекттибизди колдонуп, абалдан чыгуунун жолдорун, каймана мааниде юмор, азил-тамашаларды колдонуп чыгуунун ыкмасын билүүбүз пайдалуу болор.

7-этап. Кечиримдүүлүк жана айкөлдүк. Бул кадамда социалдык мамилелерде каршы тарапты түшүнө билүү, башкача ойлонгондорго да айкөл болуу; керек болсо каршы тараптарга кечиримдүү болуу жана мамилелерди уланткан билүү жөндөмдүүлүгүн күчөтүүнү максат коёт. Мисалга, «Төөнүн тизгинин тарткан чычкан» баяны.

Чычкан төөнүн тизгинин алып, текебердик менен жолго түшөт. Төө табиятынан жооштук менен үн катпай, каршы чыкпай чычкандын артынан жөнөйт. Ошондо чычкан кичинекей жандык экенин унутуп, өзүнчө «мен кандай эр жүрөкмүн, чоң төөнү жетелеп баратам» деп ойлонот.

Төө чычкандын оюн, текебердигин түшүнүп, ичинен «убакыт келсин, мен сага ким экениңди көрсөтөм», – дейт.

Көпкө жол жүрүшөт, акырында шар аккан чоң дарыянын боюна барышат. Чычкан күркүрөп агып жаткан дарыяны көрүп таң калып туруп калат.

Төө аны карап туруп мындай дейт: “Эй тоо-түзөндө алдымда сыр бербей келген досум, эмне үчүн алдастап туруп калдың? Сен менин жол

башчым, жол көрсөткүчүм эмес белең, кана бас алдыга, мен артындан ээрчийин!”

Чычкан артка кетенчиктеп: “Досум, бул дарыя абдан шар агат экен, мен суудан корком”, – дейт.

Төө: “Токточу, суунун тереңдиги канчалык экен, – деп дароо бутун сууга салат. Суу төөнүн тизесине жетет. Эй, кур чычкан, бул суу тизеге араң жетет турбайбы, бул суудан неге корктуң? – дейт.

Анда чычкан: “Тизенин тизеден айырмасы бар, сен үчүн кумурска көрүнгөн нерсе бизге ажыдаар сымал сезилет. Сенин тизеңе жеткен суу менин мойнумдан жүз жолу ашат”.

Ошондо төө: “Андай болсо мындан ары бой көтөрүп, текеберлик кылбагын. Өзүң өндүү чычкандарга тең кел, тоолорго салыштырба”, – дейт.

Чычкан өз кемчилигин сезип: “Тобо кылдым, туура эмес мамиле жасадым, Аллахтын ыраазылыгы үчүн мени бул суудан алып өт, – деп жалынып жалбарат”.

Чычканга төөнүн боору ооруп: “Кел секир үстүмө, өркөчүмө жабыш, сени алып өтөйүн”, – дейт [131].

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Бул окуяда чычкан акылдын жана логиканын, төө күчтүн символу катары берилет. Акылдын ар дайым жалгыз өзүнчө ишке жарабай тургандыгын күч менен кошулбаса көп учурларда бир натыйжа алып келбеген аналогия келип чыгат. Аңгемеде камтылган тема күчтүн да, акылдын да жалгыз максатка алып бара албай тургандыгы. Акылмандык башкача өзгөчөлүктөрдү биргеликте колдонуудан келип чыгарын көрүп отурабыз. Натыйжада чычкан эгоизм сезимине жеңилсе да төө кечиримдүүлүк жана айкөлдүк менен үлгүлүү көрүнүштү көрсөттү. Биз да өзүбүздүн жашообузда күнүмдүк турмушта башка адамдар тарабынан адилетсиз мамилелерге дуушар болушубуз мүмкүн, бирок бул кемчиликтерге айкөлдүк жана кечиримдүүлүк менен мамиле кылуубуз чоң сабак

алууларына өбөлгө түзөт. Бул аркылуу эки тарап тең зыянга учурабастан жолун улантып ишти натыйжага жеткирүүлөрүнө жол ачылат.

Кыргызстандын идеологияларынын негиздеринин бири болгон Манас атанын осуяттарынын бири «Айкөлдүк жана кечиримдүүлүк» экендиги жалпыга маалым. Демек, Мевлананын чыгармалары да өлкөнүн идеологиясына дал келгендиги тууралуу буга окшогон көптөгөн мисалдарды кездештирүүгө болот.

8-этап. Чыдамдуулук. Бул этапта ички сезимдерди башкара билүү, алынган чечимдерди ишке ашыруу, активдүү сабырдуу болуп медитативдик жүрүш-туруш катары сабырдуулук, кыймыл-аракет абалында сабырдуулук принциптерине токтолот. Чечим кабыл алынган ишти, тапшырманы таштабоо, иштин туруктуулугу үчүн аракеттенүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүнү максат коёт. Тоскоолдуктарга карабастан коюлган максатка умтулуу өзгөчөлүгүн өнүктүрөт. Мисалы «Кыш трагедиясы» аңгемеси.

Суунун жоктугунан тандайы каткан адам сайдын жээгиндеги бийик кыштан дубалды көрдү. Суудан чыккан балык кайра сууга кирүү үчүн кандай аракет кылса, ал адам да сууга жетүү үчүн ошондой аракет кылып жатты. Дубал өтө бийик болгондуктан канча аракет кылса да жетиши мүмкүн эмес эле. Отуруп дубалдын кыштарына көзү кадалды. Алар нымдашып эскирип калгандыгын көрдү. Көптөгөн аракеттен кийин кыштан бирди сууруп чыкты. Аны алып сууга ыргытты. Суудан чыккан үн шаркырап аккан сууну элестетти. Сүйүктүүнүн таттуу үнү сымал адамды мас кылгандай үн чыкты. Экинчи кышты сууруп чыгып аны да сууга ыргытты. Чыккан үндү ырахаттануу менен тыңшады. Ушинтип биринен сала бирин сууруп чыгып сууга ыргыта берди. Сууга ыргыткан сайын: «Мага бул кыштарды ыргытуу менен эмне пайда табасың?» – деген сымал суудан үн угуп жатты. Адам сууга үн катты: «Эки пайдасы бар. Биринчиси суусагандан күйүп жаткан денемди сергитип жатат. Үнүң кадимки Исрафилдин үнү. Өлүктөр да жанданып кулак төшөгөн үн. Сууну күткөн өсүмдүктөрдүн, чөптөрдүн жана

гүлдөрдүн аптаптуу күндөрдө жамгырды кабар берген күндүн күркүрөшүнө окшош. Экинчи пайдасы болсо сени мага жакындатууда».

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Бул окуяда акылман бизге айласыз учурлардан да жыргалчылыктан даам ала алууну көрсөтөт. Адам максатына жетүү үчүн аракет кылып кыштарды суурган сайын максатына бир кадам дагы жакындап жаткандыгын көрөбүз. Киши бул ишти көңүлдүү ишке айлантууга жетишкен. Эгер алдыбызда бир кыйынчылык кездешсе аны чечүүдө көңүлдүү ыкмаларды ойлоп тапсак максатка эле жетпестен ишти да эс аларлык абалга алып келебиз. Максатка жетүүдө жасалган нерселерди жинденүүнүн ордуна өзүн эс алдырган, ыракаттык менен мамиле кылуунун жолдорун табуу идеалдуу бир жүрүш-туруш образы. Адам баласы жасаган ишин оорсунбастан руханий жактан эс алуу менен максатка жетүүнү көздөш керек.

Автордун бул тууралуу ыр саптарына токтолсок маселени дагы да таасын көрүүбүзгө шарт түзөт:

- Ачкалыкка сабыр кыласың, аты «орозо» болот.
- Жамандыкка сабыр кыласың, аты «чыдамдуулук» болот.
- Адамдарга сабыр кыласың, аты «айкөлдүк» болот.
- Тилекке сабыр кыласың аты «дуба» болот.
- Сезимдерге сабыр кыласың, аты «көз жашы» болот.
- Сагынууга сабыр кыласың, аты «сагыныч» болот.
- Жактырууга сабыр кыласың, аты «ашык» болот.

9-этап. Жардамдашуу жана биргеликте иштөө. Бул кадамда адам баласынын башка адамдар менен орток максатка карай биргеликте иштөөдөн ырахаттануусу, жардамдашуу жана биргелешип иш алып баруунун маанисин түшүнүү максатынын коюлушу. Түрдүү түшүнүктөгү адамдардын бирдей максат үчүн биргеликте иш алып бара билүүсү, биргеликте жашоо

түшүнүгүн калыптандырууну көздөйт. Буга мисал катары «Жоомарт Шайыктын икаясын» эстеп көрөлү.

Өткөн заманда жоомарт Шайык бар эле. Чоң өлчөмдөгү карыздарды алып кедейлерге таркатаар эле. Дагы карыз алып бир мечит салдырып, мал-мүлкүн Аллах жолуна арнады. Аллах да анын карыздарын төлөштү насип кылды. Шайык өмүрүн ушинтип улантты. Карыз алып кедейлерге тарката берди. Өмүрүнүн соңуна келип ооруп калды. Карыз болгон адамдары келип тегерегине чогулушту. Баары капа жана үмүтсүз турушту. Шайык аларга: – «Кантип эле Аллахтын беш жүз динар тапканга күчү жетпесин?» – деп жатты.

Ошол учурда сыртта халва саткан бир баланын доошу угулду. Шайык кызматкерине жашыруун барып бүткүл халваны сатып алуусун тапшырды. Алармандар халваны жегенде балким аянычтуу карагандан баш тартышар деп үмүт кылды. Кызматкери жашыруун барып жарым динарга баладан халванын баарын сатып алды. Алып келип Шайыктын астына койду. Бардыгы халваны жеген соң бала табагын алып, акчасын сурады. Шайык: «Акчаңды берүүгө күчүм жетпейт, карызга малынып отурам мен», – дегенде бала ыйлай баштады. Бала устага эмне деп айтам деп бир канча саат көз жашын төктү. Анда көп киши баланын тегерегине чогулуп калышты. Алармандар да Шайыкка жинденип жатышты.

– «Бизге жасагандарын аз келгенсип бул баланы эмне кыйнадың?» – деп каршы чыгышты. Шайык булардын эч бирине көңүл бурган жок. Ал жерге чогулгандардан бул акча оңой эле чогулмук, бирок шайык буга макул болбоду. Андыктан эч ким балага эч нерсе бере албады. Дигер убактысы кызматкер колунда бир табак менен кирип келди. Шайыктын абалынан кабардар болгон бир улуу киши ага белек жөнөткөн экен. Табактын бир тарабына беш жүз динар, экинчи тарабына жарым динар турду. Бул кереметти көргөндөр уялышып Шайыктан кечирим сурай башташты. Шайык аларга: «Бардык айткандарыңарды кечирдим. Бул табактын сыры болсо, аны Аллахтан тиледим. Ал мага туура жолду көрсөттү. Ооба, жарым динар аз

акча, бирок анын колго тийүүсү баланын ыйлоосуна байланыштуу болчу. Ал бала ыйлабаса, ырайымдуулук деңизи толкуп ташпайт эле», – деген экен.

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): Бул икаянын негизги темасы жардамдашууда да адамдын акысы тууралуу. Мевланада эмоционалдуу интеллект жөндөмдүүлүктөрүнөн жардамдашуу сыяктуу социалдык сезимди анализдей турган окуя. Бул окуядан алына турган көп сабактар бар. Алсак башкалардын акчасын колдонуп садага берүүнүн тобокелчилик экендиги. Жардамдашуу жакшы сапат, бирок адамдын акысын эске алуунун өзүнө жараша жоопкерчилиги болооруна басым жасоодо. Ал эми Шайыктын баланы ыйлатуусу ырайымдуулук келүүсү үчүн көз жашы төгүүнүн ал эшикти ачаарын билгендиги.

Экинчиден, бул окуяда Мевлана жардамдашуу маданиятын түшүндүрүүдө. Учурда социалдык байланыштар начарлагандыктан адамдарга жардам берилбей, колдоосуз болуп жатат. Ал эми коом жалаң колунда бар жана күчтүү адамдардан түзүлбөйт. Оорулуулар, алсыздар, карылар, жаш балдар, мүмкүнчүлүгү чектелгендер социалдык турмушта колдоого муктаж. Аларга жардам берүүдө эч кандай жеке кызыкчылык көздөбөш керек. Ойчул бул окуяда социалдык оорунун артында эгоизм тураарын көрсөтүүнү көздөгөн.

Бир имаратка кирүүнү каалсак эшик, терезесин билүү менен колубузда ачык болууга тийиш. Аллахтын жардамын өзүбүзгө тартыш үчүн кайсы метод жана жолдор керек экендигин билүүбүз абзел.

10-этап. Келишүү же жарашуу. Бул кадамда демократиялык иштин жүрүшү, авторитардык жана тоталитардык түшүнүктөрдөн турат. Иш алып барууда эки тараптын тең каалоо жана муктаждыктарын белгилөө, маңдай-тескей муктаждыктарды эске алуу менен сунуштарды түзүү, эки тарапка ылайык чечим жолдорун тандоо, чечим алынгандан кийин кимдин эмне функцияларды аткараарын белгилеп, иш бөлүшүү жөндөмдүүлүктөрү максат катары каралат. Көйгөйгө эмес чечүүнүн жолдоруна багытталган ойлонуу

негиз кылынган. Мисалы, «Пил» аңгемеси. Бул боюнча жогоруда Руминин ырын келтиргенбиз.

Индустар өмүрүндө бир да жолу пил көрбөгөн адамдарга аны көрсөтүүнү ойлошот. Пилди караңгы жерге камашат да, топтолгон адамдарды бир-бирден караңгы бөлмөгө киргизишет. Бөлмөнүн ичи көзгө сайса көрүнгүс караңгы болгондуктан, пилдин кандай жандык экендигин боолголоп билүү кыйын эле. Ошол себептен адамдар пилди колдору менен кармап, аны кандай жандык экенин божомолдой башташат. Колдору менен пилдин ар кайсы жерин кармалап көрүшөт.

Бирөө пилдин мурдун кармап көрүп, сыртка чыккандан кийин сурагандарга: «пил кадимки суу өтүүчү түтүккө окшош экен», – дейт. Башка бирөө пилдин кулагына тийип көрүп сурагандарга: «Кадимки желпигичке окшош турбайбы», – дейт. Дагы бирөө пилдин бутун кармап көрүп, сурагандарга: «Пил түркүккө окшош экен», – дейт. Дагы бирөө пилдин жонуна тийип көрүп: «Пил устунга окшош жандуу экен», – дейт.

Кыскасы, кимдин колу пилдин кайсыл жерине тийген болсо, ошого жараша жоромолдой берет. Бирок баары бир жандыкты сүрөттөөгө аракет кылышат. Эгер алардын колунда шам болгондо ар башка пикир айтпастан, баары бир нерсени көрүп, баары окшош пикир айтмак.

Мевлананын «Месневисиндеги» бул аңгемени окуп отуруп немистин улуу жазуучу жана драматургу Зигмунд Граффын: «Билимдүү адам иштин төркүнүн түшүнөт, билимсиздер иштин баарын жаңылыктай көрөт» деген сөзү дагы бир ирээт төп келгендигин көрөсүң [71].

Түшүндүрмө (жогорудагы чыгарманы талдап, студенттер жана окуучулар ушундай жыйынтык алынды): бул окуядан эки маанилүү аспекти чыгарууга болот.

1. Окуянын сүрөтүн жалпы көрө билүү.
2. Өздөштүрүү менен окуяны аралаштырбоо.

Адам мамилелеринде дасыккан адистер коммуникация кагылышууларында 70-80 % туура эмес маалымат алуудан, 20-30 % жаман

ниет жана атайлап жасоодон келип чыгат деп айтышат. Түрк акыны Ашык Вейселдин: «Карышкыр менен козу окшош тилде сүйлөгөндө ортолорунда согуш болот беле?» – деген сөзү күнүмдүк жашообузда DNA генетикалык түзүлүштөрү башкача айбандардын эмес, бардыгы бирдей адамдардын келишпестиктерине каймана түрдө тийет. Демек, адамдар адамдык ойлоону сезимдерин колдоно билбесе, айбандан да төмөн түшүп кетет [156].

Бүгүн өзүмчүл, үй-бүлөсү, кошуналары, жашап жаткан коомчулугу менен келише албагандар, атаганат, Мевлананы окушса Демек, чибиз.

Жогоруда психологиялык-педагогикалык анализ жүргүзүлгөн улуу устат Мевлананы уникалдуу «Месневи» чыгармасындагы кээ бир икаяларды окуп жатып материалдык көз карашка, өзүмчүлдүк менен өз көмөчүнө күл тарткан учурда, моралдык сезимдер суусап турган мезгилде адам баласына канчалык керек экендигине дагы бир жолу ынандык. Буга катар өспүрүмдөрдү жана жаштарды тарбиялоо концепциясынын талаптарына толук жооп берген бул чыгармаларды адабият, адеп жана тарбиялык сааттарда толук колдонууга негиз бар Демек, чибиз.

Доордун халифасы Мажнун ашык болгон Лейла аттуу сулуу кызды угуп, аны көрүүгө абдан ынтызар болот. Аны алып келүү үчүн жоокерлерине буйрук берет. Жоокерлери Лейланы халифанын алдына алып келишет. Халифа Лейлага карап: «Мажнундун жүрөгүнө чок таштап, азапка салган Лейла аттуу селки сенсиңби? Сенин анчалык ашкан сулуулугуң болбогондой эле, катардагы кадимки селкилерден эч кандай айырмаң деле жок экен. Анан Мажнун сен үчүн эмнеге мынчалык азапка түшүп жүрөт?», – дейт.

Лейла жооп иретинде: Антпениз, падышам, анткени мендеги сулуулукту көрүү үчүн сиз Мажнундун көздөрү менен карашыңыз керек, – дейт.

Падыша күтүлбөгөн мындай жоопко айран-таң калат.

Мевлананын «Месневи» аттуу китебиндеги жазылган бул аңгеменин өзөгүндө турган идея дал ошол Мевлана сымал улуу инсандарды таануу негизинде да маанилүү десек жаңылышпайбыз. Дегенибиз Мевланадай

адамзаттын туу чокусунда турган уникалдуу инсандардын сырдуу дүйнөлөрүн, ойлорун, аң-сезимдерин түшүнүү үчүн аларды карапайым көз караш менен карап, талдап аңдоо мүмкүн эмес.

Профессор Э. Мамбетакунов белгилегендей: «Мевланадай инсандарды себептерге таянган физикалык, материалисттик жактан эмес метафизикалык көз караш менен караганда гана түшүнүүгө мүмкүн» [55].

Учурда Борбор Азия өлкөлөрү СССРдин кулашынан кийин ар бири өз жолунда улуттук идеологияларынын түптөлүшүнө, билим берүүдө түрдүү реформаларды жүргүзүүнүн аракетинде. Ал эми жыйырма беш жылдын ичиндеги орток проблемалардын бири жана эң орчундуусу жаштарды туура багытка, адеп-ахлакка, жогорку маданияттуулукка тарбиялоо десек оюбуз ордунда болот.

Адеп-ахлакка тарбиялоо десек эле ар кандай диний көз караштардын атын жамынып алып өздөрүнүн түшүнүктөрүн таңуулаган көрүнүштөр коомчулукту коопсуздандырбай койбойт. Бул маселени жакшы түшүнүп, бара жаткан багыттарыбызды анализдөөдө илимпоздорубуздун жана педагогдорубуздун алдыда чоң милдеттер турат. Анткени дал ошолор эл окуп жаткан булактардын туура жана пайдалуулугун анализдеп, элге жеткирүүлөрү зарыл. Материалдык кызыкчылыктар күч алып, массалык маалыматтардын медиа тармагынын терс көрүнүштөгү таасирлери жаштардын психологияларын алек кылып жаткандыгы жалпыбызга маалым. Азыркы күндө өспүрүмдөр көрүп жаткан, электен өткөрүлбөгөн видео тасмалардын, фильмдердин айынан жаштар арасынан терс көрүнүштөрдү трансплатациялоо жүрүп, алардын кесепетинен талап тоноочулук, салык салуу, шовинизм, эгоизмдердин негизинде башкалар менен эсептешпөө келип чыкты. Бул проблемалардын негизи акыл-эс менен руханий дүйнөнүн жакырчылыгына байланыштуу десек аша чаппас. Жалпылап айтканда, тез арада «Канткенде адам уулу адам болот?» деген Ч.Айтматовдун каарманынын суроого жооп табышыбыз абзел. Дал ушул маселени кеңири ойлонуп, чечмелеп, өз эмгектеринде, жашоосунда жана чыгармаларында

таасын көрсөткөн улуу устат Мевлана Желаледдин Руминин айкөлдүк тууралуу асыл ойлорун изилдеп, аларды теория жана практикада окуучуларга жеткирүү аркылуу салым кошууга аракеттенсек болот. Түркөйлүк, шовинизм, улутчулдук (нацизм) ж.б.у.с моралдык дарттардан арылуу үчүн Мевлананын ойлоруна токтололу.

Британиялык ориенталист, Руминин мурастарын, исламий адабияттарды жана мистикаларды изилдеген илимпоз жана Мевланы англис тилине алгачкы которуучу профессор Р.А. Николсон (1868-1945) мындай дейт: «Месневинин басымдуу бөлүгүндө Руми эң сонун руханий таалимчи, адамды эң жогорку чекитке жеткирүү аракеттери, жаңы баштоочуну жетилтүүнү жана теманы чеберчилик менен муктаждыкка жараша иштеп чыккандыгын көрсөтөт. Окурмандары жакшы билген биримдик философиясын чагылдырып, суфизмди түшүнүү философиясынын (Аллахты түздөн түз сезүү) жалпы көрүнүшүн тартуулайт. Өзүнчө эле тавхидге ишенгендердин таң калуусунун натыйжасында жана сырларды көрүүнү түшүндүрүү менен алардын каалоо жана сагынычтарын арттырат» [138].

«Месневини» Курани-Каримдин ыр түрүндөгү түшүндүрмөсү деп атоого болот. Мевлана тууралуу Султан Велед төмөндөгүлөрдү айтат: «Муну жакшылап билгиле! Мевлана кылымыбыздын туу чокусу. Ал эмнени айтса аны уккула. Анын сөздөрү Аллахтын ырайымы, сокурлар окуса көздөрү ачылат. Бул жердеги көздөр баштагы көздөр эмес, көкүрөктүн көзү жабык болуп сокур болгондор. Бүгүн эң чоң таалимчи «Месневи», аны даарат менен окугула, ал жерде ал шайык да, таалимчи да» [152].

«Месневинин» өзүнө таандык үйрөтүүчү жана тарбиялоочу методикасы бар. Автор өзүнөн мурун жашаган Газали, Сенаи, Аттар жана Низамиге окшогон аалымдар менен бирге негизги булак катары Куран жана Хадистерден пайдаланган. «Месневинин» сөздүктөгү мааниси – «эки кабат», «катталган» – дегенди туюнтуп, анын кош сап түрүндөгү чыгарма экендигин көрсөтүп турат.

Мевлананын эң сүйүктүү шакирти Ахи Түрк Хасан Оглу Хусамеддин Челеби бир күн алдына келип, калайыктын Хаким Сенайинин «Илахи Наамасын» жана Шайык Аттардын «Мантык-ут Тайрыны» жана кош саптан турган чыгармаларды талкуулап, алардагы терең маанилерге айран-таң болгондорун жана өзүнө окшогон акыйкат дарыясы турганда калайыктын башка чыгармаларга бет алышын туура көрбөгөндүгүн, негизинен газел жана рубаи түрүндөгү бир чыгарма жазышы шакирттери жана сүйгөн пенделери үчүн эң жогору пайдалуу болорун айтат. Буларды уккан Мевлана жылмайып: «Сиз ойлонгон нерсе мурун менин көңүлүмө пайда болгон», – деген мааниде жооп берип, селдесинин арасынан бир кагаз алып чыгып «Месневинин» «Чоор» же кыргыз акындары которгондой «Сыбызгынын муң-зары» аттуу бөлүгүнүн төмөндөгүдөй 18 сап ырын өз колу менен жазат:

Сезимдерди селт эттирип козгогон,
Сыбызгынын муң-зарын ук боздогон:

«Кесилген соң аял-эркек, кыйланы,
Камыш денем муңкандырып ыйлады!

Эгер сени «мекен» кылса кусадар,
Эшит менден анын сырын бу сапар!

Ким болбосун «түп башаттан» айрылган,
Күндү самайт кайра ага кайрылган!

Курдаш күтүп, дос, душман деп ылгабай,
Күү тараттым көздүн жашы кургабай!

Жандап жүрчү жоро-жолдош арбыды,
Жан сырымды билбейт бирок бардыгы!

Бүт дартымды күүгө салдым өзгөрбөс,
Бирок ар бир кулак угуп, көз көрбөс!

Жан денеге сыр жашырбайт көмүскө,
Жанды бирок уруксат жок көрүшкө!

От деп түшүн, чоор үнүн жел дебе,
«Отсуз жандар» жолобосун жергеме!

Сүйүү гана шаңга бөлөйт дүйнөнү,
Сыбызгыны күүгө салган сүйгөнү.

Сыйрып турчу бет кабыңды жамыңан,
Сыбызгы дос, алыс кетпес жаныңдан!

Уубу, балбы же дарыбы дабышы?
Уккан билет, сырдаш курбу дал ушу!

Кандуу жолдо кимдер гана баспаган,
Кайран камыш, Мажнун болуп какшаган!

«Кулак тилге, түркөй киши акылга,
Кардар болот», – деген ой бар ак ырда!

Ой-сезимге жалын бүркүп айрылуу,
Оттой күйгөн күндөр өтгү кайгылуу!

Асыл жандар алдастабайт азадан,
Алкыш сага, дили тунук, таза адам!

Көз кызартат «өлүк дүйнө» алдагы,
Көрчү балык, такыр сууга канбады!

Ойчул кебин түркөй укпайт «бышпаса»,
Ошондуктан сүйлөш керек кыскача!» [107].

Ошентип «Месневи» жазыла баштайт. Мевлана айткан сайын күнү-түнү жер тандабай Хусамеддин Челеби устаттын оозунан төгүлгөн сөздөрдү жазып олтурат. «Месневинин» жазылган тили фарси. Азыркы күндө Мевлана музейинде турган 1278-жылкы колбуздагы эң эски нускасына караганда 25618 кош сап ыр болуп эсептелет.

Бишнав аз най чун хикоят мекунад,
Аз чудои шикоят мекунад!

Уккун! Бул чоор эмнелерди окуя салат,
Ажыроолордон кандай арыз муң айтат.

Кураны Карим алгач «Оку!» деген буйрук менен башталат. Окулган нерсе угулуш керек. Бийик ойдогу Мевлана да китебине уккун деген акыйкаттардын топтомун Куран сага үн катып жатат, ага кулак сал дегендиги. Угуу – көңүлдү сүйлөшкөнгө берип тындоо жана түшүнүү. Сөз ээси болуш үчүн алгач угуш керек. Мевлана чабанды да уккун, эч нерсе билбесе да, кой кайтарганды сенден жакшы билет дейт. Жин тийгенди (думананы) да уккун, анын оозунан бир сөз чыгат, дүйнөгө ал сөз сыйбай калышы мүмкүн дейт. Мусулман эместерди да уккун, анткени ал дале ислам босогосун аттаган сенин бир тууганың болот дейт. Андыктан бир тууган болууга талапкер болгон кишини укпасаң кантип мусулманчылык түшүндүрүлөт жана түшүнүшөт дейт.

Сүйлөө – окуу менен үйрөнүүнүн натыйжасы. Жусуп Баласагын Өткүрмүштү Өкүмдарга карай төмөндөгү сөздөр менен айтат:

Эй, улуу өкүмдарым,
Угуу сүйлөгөндөн жогору.

Сүйлөгөн жаныңды капалантат,
Угарман жүрөгүңдү жылытат.

Адам угуу менен аалым болот,
Бирок көп сүйлөө адамдын башын алдырат,
Угуу болсо кулак үчүн ырахат [26].

«Меснеvide» Мевлананын өз тилинен бул тууралуу: «Сөз сүйлөө үчүн алгач угуу керек, сөзгө кулак салуу жолунан кел жана кир» – деген [25]. Бир үйдүн эшигинен кирүү сымал маектешүүгө да угуу эшигинен аттоо керек. Андыктан алгач угуп түшүнүү, сөз болуп жаткан маселени жакшы андоо абзел, андан соң орду келип калса сөз сүйлөө жакшы.

«Месневи» үчүн Руми төмөндөгүлөрдү айтат: «Бул китеп жомок дегенге жомок. Бирок бул китепте өз акыбалын көрө билген эр киши. «Месневи» – Нил дарыясынын суусу», – деген Мевлана бул чыгармасы менен чийки адамга эмес, бышкан адамга кайрылган [25]. Ибадат, зикир, шүгүр, адеп-ахлак, сабыр, жөнөкөйлүк, ыкылас, такыба, илим тууралуу аят жана хадистер менен тандалган сөздөр, мисалдар аркылуу оюн таза, тунук түрдө түшүндүргөн. «Меснеvide» кыйынчылыктарды жеңип инсан мартабасына жогорулаган рухка, денеде турган мөөнөтүнчө адеп жана кичипейликти сунуш кылат. Адамдын ички дүйнөсүндөгү көрө албастык, кызгануу жана төрө пейилдик сезимдердин жамааттарды кандай жаман натыйжага алып барарын көргөн жана көрсөткөн. Чечим катары напси деген адамды кемирген микропту жеңүү менен илахи махабатты издеди: «Ачуулар махабаттан таттуулашат, темирлер махабаттан алтындашат» – дечү. Мевлананын «Месневисинде» адамдарды тарбиялоочу дидактикалык чыгарма катарында көптөгөн аспектиди табуу мүмкүн. Анын жазылышын карап отурсаң таң каларлык жогорку зергерликти байкоого болот.

Жыйынтык катарында бул уникалдуу чыгармалар тууралуу жазуучу, публицист Муса Сапаев унутулуп калгандыгын өзүнүн «Мевлана жана мезгил» аттуу макаласында кеңири токтолгон. Колу калем кармаган акындык

өнөрү бар, руханий дүйнөсү бай замандаштарыбыз «Месневиге» окшогон китептерди этияттык менен которуп чыгышса, аларды илимпоздорубуз терең анализге алышса өтө пайдалуу болмок. Экинчи этапта педагогдор курактык психологияга жараша тандап алып бул баа жеткис чыгармаларды адабият сабагынын окуу программасында, тарбиялык сааттарда, кошумча окуу материалдар катары колдонууга берсек жаштардын таалим-тарбиясына чоң салым болмок деген ойдобуз.

Мевлананын чыгармаларын анализдеп окугандыгыбызда жан жаныбарлар ааламындагы өзгөчөлүктөрдү каймана кыйытуулар менен адам баласынын кулк-мүнөзүнө окшош келген образдарды мисалдар менен тарбиялык мааниде чагылдыргандыгын көрүүгө болот. Алсак Куранда аты аталган короз, каз, карга жана тоос (павлин) төрт куштун жаман кулк-мүнөздөрү адамдын ичинде орун аларын белгилейт. Короз: Төшөк жыргалчылыгына жакын, катынсоо адамды чагылдырат. Каз: өжөрлүк жана тойгонду билбеген ач көздүктүн символу катары кабылданат. Карга: акыр аягы келбеген бош кыялкечтиктин белгиси. Тоос: бийлик мактануу, сыланкороздук жана өткөөл кооздуктарга байланууну чагылдырат. Бул тууралуу Мевлана Месневинин V томунда 30-57-кош саптарында Усамеддин Челебиге жаздырган ырларында токтолот.

3.2. Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык идеяларын мектеп окуучуларын тарбиялоодо пайдалануунун жолдору

Мевлана Желаледдин Руми көп кырдуу талант. Анын мурастарын окуп-үйрөнүү да ошондой көп кырдуулукту талап кылат. Анын эң башкы максаты – адамдардын ыйманын, адебин тарбиялоо болгон. Адеп-ахлак – педагогиканын эң байыркы түшүнүгү. Адамзат пайда болгондон тартып эле алардын адептик түшүнүктөрү, адептүү адам тууралуу чен-өлчөмдөрү (критерийлери) пайда болгон.

Азыр бир кыргыз тилинде колдонуп жүргөн «адеп», «адептүүлүк», «адеп-ахлак» түшүнүктөрү орус тилиндеги «нрава», «нравственность» деген түшүнүктөр менен маанилеш айтылат.

Нравственность – «мораль» дегендин синоними катары дагы колдонулат, «мораль» латынчадан которулганда «салт-санаа», «жүрүш-туруш», «адеп» деген мааниде.

Ушул эле мааниде «этика» деген сөз да пайдаланылат, аны кыргызча «салт-санаа», «мүнөз», «жүрүш-туруш» десек болот.

«Мораль» деген терминди алгачкы жолу Цицерон колдонгон. Ал бул терминди «mos» (morus) деген сөздөн алган, бул грек тилиндеги «этос» деген сөздүн синоними болуп эсептелет жана «мүнөз», «темперамент», «мода», «үрп-адат» деген маанини түшүндүрөт. Цицерон «моралдык философия» маселесине өзгөчө караган.

Байыркы илимде «этика», «мораль», «нравалуулук» дегендер түрдүү сөз, бирок бир термин катары пайдаланылып, кийин алардын мааниси айырмалана баштайт. Маданияттын өнүгүү процессинде этика термини илим, ал эми мораль ал илим изилдеген предмет катары каралып калган.

Бул терминдерде, аталыштарда бирдиктүү пикир жок, мисалы, педагогикалык энциклопедияда нравалуулук – коомдук аң-сезимдин бир формасы деп белгиленсе, Г. Гегель адеп менен мораль эки башка түшүнүк деп айтат. Советтик педагогикада «Коммунизмди куруучулардын моралдык кодекси» деген түшүнүк болгон.

«Адеп-ахлак» түшүнүгү менен «ыйман» түшүнүгүн бирдей караган көз караштар да орун алган, бирок биздин оюбузча, «ыйман» ислам дини менен байланыштуу, диний түшүнүк, ал эми «адеп-ахлак» ага караганда кеңири түшүнүк.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» «адеп», «адеп-ахлак» сөздөрү мындайча чечмеленет: «Адеп – ызаттуу, тартиптүү жүрүм-турумдун, өзүн алып жүрүүнүн нормасы, сылыктык», «Адеп-ахлак – жүрүм-турум, кулк-мүнөз».

«Адепсиз – адеби жок, тарбиясыз, башкаларды ызат кылбаган, орой», «Адепсиздик – адеби жоктук, башкаларды ызат кылбагандык», «Адептен – адептүү болуу, адептүүлүктү көрсөтүү», «Адептүү – адеп сактай билген, тарбиялуу, адеби бар, сый-сыпаттуу, өзүн-өзү кармай билген», «Адептүүлүк – адеп сактоочулук, тарбия көргөндүк, тартиптүүлүк, сылыктык, сыпайылык».

Кыргыздын дүйнө таанымында адептүү адам катары төмөнкүдөй сапатка ээ болгон инсандар аталат: чынчыл; адилет; калыс; уяттуу; аманатка кыянат кылбаган; ырайымдуу; боорукер, сабырдуу; оор басырыктуу; жөнөкөй; кичи пейил; кайрымдуу; ынсаптуу; кичи пейил; ак көңүл; эрктүү; чечкиндүү; эмгекчил ж.б. Мындай сапаттардын жүзгө жакынын келтирүүгө болот.

Жогорудагы адептик сапаттарды калыптандыруу үчүн окуучулардын адептик жүрүм-турумундагы эң негизги кемчилдиктерди аныктадык. Алар төмөнкүлөр болду (3.1-сүрөт).

Ушул сыяктуу ондогон терс адептик сапаттар белгиленди. Аны белгилөө үчүн төмөнкүдөй иш-аракеттер жүргүзүлдү: анкета алынды; ата-энелердин балдарга баалары берилди; аңгемелешүүлөр жүргүзүлдү; мугалимдер суроолорго жооп берди ж.б.

Аларды жоюунун же азайтуунун жолдорун адеп-ахлактык тарбия ишке ашырат. Мындай терс жүрүш-туруштарды жоюп, адептик оң сапаттарга жетиштирүү – баланын, ал гана эмес жалпы коомдун келечек тагдырын чечүү. Ар бир тарбиялануучунун артында ага таасир этип көптөгөн тарбия каражаттары турат. Ошолордун бири – маданият, адабият.

Сүрөт 3.1. – Азыркы жаштардын адеп-ахлактык кемчилдиктери.

Педагогика илиминде адептик жактан таза болуунун критерийи төмөнкүдөй өлчөмдөр менен каралган учур кездешет [53]:

- адептүүлүктү билүү;
- адептик компетенттүүлүктөргө ээ болуу;
- адамдарды жана дүйнөнү, жашоону сүйүү;
- достошуу;
- эмгек кылуу (мээнеткеч болуу);
- күрөшө алуу;
- сактоо;
- жардамдашуу;
- жаратуу.

Адеп-ахлактык тарбия – бул бардык башка тарбиянын башаты, негизи, тарбиянын ал түрүн ишке ашырбай билим берүү, кесиптик жактан жетилдирүү, дене-бой жактан өнүктүрүү, мекенчилдикке тарбиялоо ж.б. нерселер инсандын ар тараптуу жетилиши үчүн пайда алып келбейт. Андыктан да билим берүү тармактары адептүү инсанды жетилдирүүнү биринчи милдет катары эсептейт.

Биз Ош шаарындагы «Жетиген» орто мектебинин мугалими К. Акматовдун 9-класста өткөн адеп сабагында жана тарбиялык сабактарында Руминин мурастарын колдонуу боюнча тажрыйбасын үйрөндүк. Анын сабагынын жүрүшү төмөнкүдөй тартипте уюштурулду.

Сабактын темасы: “Адамга карата мамиле”

Сабактын максаты: Окуучулар адамдарга жакшы мамиледе болууну үйрөнүшөт. Адамга жасоо керек болгон жакшы мамилелерди тизмектей алышат. Тексттердеги адептик идеяларды таап, анализдей алышат.

Сабактын жабдылышы: Проектор, слайд, ватмандар, маркерлер ж.б.

Сабактын жүрүшү:

1-кадам: Мугалим окуучуларга адамдар бири-бирине кандай мамиле жасоо керектиги жөнүндө 2 мүнөттүк эркин жазууга көрсөтмө берет. Окуучулар тизмелеп өз ойлорун жазышат. Каалоочулар окуп беришет.

2-кадам: Мугалим проектор аркылуу төмөндөгү слайдды көрсөтөт. Класста талкуулашат.

– Адамдар менен түбөлүк мамиле кылган бул дүйнөдө ар кандай балакеттерге калбайын десең он нерсени жадына түй деп Фисогурс (Пифагор) тээ байыркы заманда эле мына буларды көрсөтүптүр:

- өзүндөн улуу киши менен урушпа;
- копол, ачуулуу адам менен айтышып отурба;
- көрөлбас киши менен бир жыйында болбо;
- наадан адам менен талашып-тартышпа;
- сыналбаган киши менен дос болбо;
- жалганчы менен мамиле кылба;
- бакыл киши менен сукбатташ болбо;
- аялдар менен бир жерде көпкө отурба;
- тез кызыган, кызганчаак киши менен шарап ичпе ж.б.

3-кадам: Окуучулар 6 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко өзүнчө текст таркатылат. Топторго ватман, маркерлер берилет. Текстти окуп чыгышып, топто талкуулап презентацияга даярданышат.

1-топко «Кайчы» деген текст берилди:

Жүрөк оорусу өнөкөткө айланып бара жаткан бир киши Руминин астына келет: “Мен кандай гана дарыларды ичип көрбөдүм, бирок дартыма даба болбоду, акыры бир айласын кылар деп сизге келдим”, – деди ал киши жалынычтуу.

Устаз тигил адамга бир топ тигилип, анан ойлонуп туруп: «Мага кайчы алып келгиле? – деди.

Кайчы алып келгенче тигил кишинин өңү ансайын купкуу тартып, акыры чыдамы кетип: :Сиз эмне, менин жүрөгүмө операция жасаганы жатасызбы?” – деди.

Руми күлүп айтты: «Мен хирург эмесмин, анан калса кайчы менен операция жасайт деп деги эле укпагам”.

Кайчынын алып келген соң Мавлана жанагы жабыркап келген кишинин топчусун ордуна кесип алып колуна карматты да: «Муну башка жерге тагып алыңыз жана топчунун эски ордун эми көп кармалай бербейиз”, – деди. Анан да: «Эми дагы эки жумадан кийин бир келип кетиңиз, мен иштин оң жыйынтыгын көрөйүн”, – дегенин кошумчалады.

Оорулуу киши устаз айткандын баарын кылды. Эки жумадан кийин Руминин алдына кубанычтуу келди. Дарыгер менин жүрөгүмдү текшерип көрүп, баары ордуна келиптир, сиз жакшы болуп калыптырсыз деди. Сиз, урматтуу Мавлана, менин түймөдөн жин-шайтандын баарын кууп чыктыңызбы? Ал кубанып ушинтип айтты.

Руми күлө багып: «Сиздин колуңуз ошол топчуну кармалай берчү экен, топчу болсо жүрөктүн үстүндө, Демек, колуңуз жүрөгүңүзгө тийе берген. Ошол түймө сиздин жүрөгүңүздү жабыркаткан «жин-шайтан» болуп келген. Мен ошол түймөнү башка жакка которуу менен жүрөгүңүздү кысып жаткан колуңуздун нервдеринин таасирин башка жакка жылдырып койдум».

Аңгеме мына ушундай сюжетти камтыйт. Бир карасаң жөнөкөй эле нерседей, бирок дал ошол жөнөкөй нерсе – бир адамдын тагдырын чечип атат. Ал ошол адамдын тагдыры эле эмес, башкаларга да сабак болуучу ибарат.

2-топко: «Руминин көрөгөчтүгү».

Тебриздик бир бай соодагердин башына күлпөттүү иш түшүп Коньяга Румиге атайын келет. Ал Румиге беремин деп ниет кылып өзү менен 50 алтын теңге да алып алган. Келип, Мавлананын кабылканасында туруп, Желаледдинди көрүп калат да, сүрдөп, калтырак басат.

Руми айтат: «Сенин 50 алтын теңгең алынды! Бирок сен 200дү жоготтуң жана ошол нерсе сени мында алып келди. Сени Алла жазалады, эми баары жай-жайына келет».

Соодагерди Руминин көрөгөчтүгү таң калтырды. Руми дагы айтты: «Бир жолу Батышта, христиандардын мекенинде, көчөдө жаткан бир христиан дервиштин жанынан өтүп баратып, ага жийиркенип түкүрүнүп ийгенсиң, азыр эми сен ошонун азабын тартып жатасың. Сен эми ошол кишини табышың керек жана андан кечирим сурашың зарыл, анан биздин саламды айт».

Ошондо соодагер өзүнүн ички дүйнөсү Руми үчүн ачык китеп экенин түшүндү.

«Кара, – деди Желаледдин Руми, – биз аны сага көрсөтөбүз».

Ушинтти да дубалга жакын келишти. Ошол убакта Европанын бир базары жана анын бир жеринде жаткан ыйык адам көрүндү. Соодагер бул көрүнүштөн артка жылып кетенчиктеди жана устазга таң кала карады.

Мында Руминин аябай эле көрөгөчтүгү, акылдуулугу, гениалдуулугу көрсөтүлүү менен адамдардан башкача касиет-сапаттары бар экендиги айтылат. «Кимде ким, – деп айтылат хадистерде, – мусулман мамлекетинде жашаган башка диндеги кишиге акаарат кылса, кыямат күнү оттон жасалган камчы менен сабалат».

3-топко: «Дароо мөмө бере баштаган көчөт».

Жаз жаңы келген күндөрдүн биринде Султан Хусейин падыша сарайында эригип отуруп, увазири Мир Алишерди эстейт да, анын бир топтон бери көрүнбөй калганы үчүн жоктоп үйүнө барып коюуну чечет. Барса Алишер акын багбанчылык кылып атыптыр.

“Көктөм келсе, көчөт эк деген экен машайыктар, – дептир Алишер, – мен да эскирген алмаларды түбү менен оодарып таштап, ордуна жаңыдан үч-төрт жаңгак көчөтүн сайып коёюн” – деп жатам.

“Ообоо, досум, эй, экөөбүз жашарыбызды жашап, ашарыбызды ашап бүттүк, анан бул жаңгактар качан чоңоюп, качан мөмөсүн берет?”

“Досум, жакшыдан бак калат деген, мен бул көчөттөрдү өзүм үчүн эмес, мына бул көчөдө чаңытып ойноп жүргөн балдар үчүн, балким алардын да балдары үчүн тигип жатам. Алар мөмө бере баштаганда адамдар келип муну Мир Алишер атабыз эккен десе, мындан өткөн бата болобу, мындан өткөн байлык болобу? – дептир Навои.

Алишердин жообуна жана анын жасап жаткан ишине ыраазы болгон Султан Хусейин ага бир калта алтын бердирет.

“Мына көрдүңбү, – дейт Алишер Навои, – эгип аткан көчөттөрүм эми эле түшүм бере баштады”

Бул икаяда адамдарга жакшылык кылууну өзүнүн жеке кызыкчылыгынан артык көргөн Алишер Навоини жана анын инсандарга акниеттик менен мамиле кылганын көрүп, баалай билген, адамгерчиликке адамгерчилик менен жооп берген өкүмдар Султан Хусейинди көрөбүз. Мына ушундай инсандар адамдар кандай болушу керектигин бизге айтып берип турушат.

4-топко: «Мансап»

Искендер падыша бир билимдүү жана кадыр-барктуу кишини жогорку мансаптагы кызматынан бошотуп, төмөнүрөөк тепкичтеги мансапка коёт. Бир күнү ал падышанын алдына келгенде Искендер андан сурайт: «Кандай, жаңы мансабың жактыбы?»

«Өмүрүңүз узун болсун, падышам, адам мансабы менен кадыр-барктуу эмес, мансап инсан менен кадыр-барктуу болот», – дептир тигил келген киши.

Ошондой, адамдар бардык нерсенин башында турат. Бардык нерсе, анын ичинде аалам адам менен гана сулуу, инсан менен гана көрктүү. Адам болбосо анын баары талкаланмак. Адамдын ошол улуулугун, дүйнөнү сактап тургандыгын биз түшүнүүгө, аңдап билүүгө тийишпиз.

5-топко: «Элдүү түлкү ач калбайт».

Бир шаарда бир адамдын өтө көп эгини болуп, андан жакшы дан алыптыр. Анан ошол аймакта азык-оокат таңкыстыгы башталып, тигил киши түшүмүнүн баарын сурап келгендерге таратып берет да, өзү да дансыз калат.

«Кызык экенсиң, – дешет тааныштары ага, – ушундай ачарчылыкта өзүң да ач каларыңды билип туруп, анан неге эгиниңдин баарын таратып бердиң?»

«Калк ач туруп, мен ток болсом, ынсапсыздык болор. Калк менен бирге жамандык-жакшылыкты көргөнүм туурадыр», – деди ал киши.

Ушуну үчүн «элдүү түлкү ач калбайт» – деген накыл сөз айтылат. Адамдар эл ичинде болгондо гана анын бийиктиги, адамдык насил наркы билинет. Эгерде кимдир бирөө ашкере мал-мүлкү бар, жеткен бай болсо да, ал адамдардын жакшылык жамандыгына кошулбаса, байлыгынан кембагалдарга, жалпы элге таратып берип турбаса, анын адамдык касиети жок деп эсептешет да, элден чыгарып коёт.

6-топко: «Арыктарды тазалоо».

Акылмандын жанына бир жаш жигит келет да: «Мен ушул күнгө чейин жаман иштерди кылып жүрдүм эле. Эми аны түшүндүм да ошол күнөөлөрүм үчүн тооба келтирүү максатында сиздин алдыңызга келдим. Мени шакирттикке кабыл кылыңыз, тарбияңыздын көлөкөсүнө жакшылар катарында боломун деп үмүт кыламын», – дейт.

Акылман айтат: «Сенин көңүлүң бир ауз-көлмөгө окшош. Беш арыктан ыплас суулар келип, көңүл-аузунду булгап турат. Эгер бул арыктардын

жолдорун тазалап, ыпластанган сууларды киргизбесең, ошондо гана сени шакирттикке кабыл кылып, тарбиялаймын. Арыктар тазаланбаса, миң мертебе тооба кылсаң да пайда бербейт.

Жигит: «Алар кайсыл арыктар?» – деп сурайт.

Акылман айтат: «Бир арык – көзүңдүн жолу. Аялдарга бузукулук, кыянаттык кылуу ниетинде караба. Бир арык – оозуңдун жолу. Оозуңдан адеп тарбиясына тескери болгон сөздөрдү чыгарба, арам жана ишенимсиз нерселерди жебе, ичкилик ичпе. Бир арык – колдор жолу. Кишилердин мал-мүлкүнө кол салып уурулук кылба, бирөөнү уруп-нетип жабыр-жаракат келтирүүдөн сактан. Бир арык – буттарыңдын жолу. Уурулукка жүрбө. Дагы бир арык – кулактарыңдын жолу. Караниеттик менен айтылган сөздөргө кулак салба, адеп тарбиясына тескери болгон сөздөрдү угуудан кач.

Хадистерде айтылат: «Момун-мусулмандардын бири-бирине алты түрдүү акысы бар: салам бериш; чакырса барыш; кеңеш сураса бериш; суроосуна жооп бериш; оору болсо барып көрүш; каза болсо аза зыйнатына катышыш». Ушундан көрүнгөн нерсе адам ар дайым адам менен – адам, ал эми адамдык эң алды менен адамдарга кылган мамиледен билинет.

Бул сабактын педагогикалык-психологиялык мааниси төмөнкү учурлар менен бааланат:

- биринчи планга адамдын адептик сапаттарын тарбиялоо максаты коюлат;
- Ж.Румнин идеясы жөнөкөй аңгемеде диалогдордо жеткиликтүү берилет;
- Чыгыш элинин байыртадан келе жаткан акыл-нускалары бири-бири менен салыштырылып, бири-бирин толуктап көрсөтүлөт;
- бүгүнкү күндүн жаштары үчүн мораль чыгарылат;
- мугалим өзү мисал алган авторлордун идеясын туура түшүнөт жана түшүндүрөт;

– сабак кызыктуу болсун үчүн жана окуучулардын баары талкууга катышуу үчүн аларды топторго бөлөт;

– сабактын жүрүшүн кадамдар аркылуу ишке ашырат;

– мугалимдин колдонгон технологиялары бай жана окуучулар үчүн майнаптуу ж.б.

Натыйжасы:

– окуучулар Ж. Руми жана анын өмүр-баяны, ишмердүүлүгү тууралуу кызыга баштады;

– окуучулардын адамды сүйүү боюнча гуманисттик сапаттарында өзгөрүүлөр байкалды;

– балдар бири-бирин урматтоо, сыйлоо сезимдерин бир топ жогорулатты.

Мевлананын чыгармаларын азыркы жаштарды адеп-ахлактык, руханий жактан тарбиялоодо колдонуунун жолдору катары төмөнкүлөрдү көрсөттүк.

Биринчи жол – билим берүү мекемелеринин көрүнүктүү жерлерине, көчөлөргө ж.б. эл топтолгон аймактарга төмөндөгүдөй сөздөрдү плакат катары илүү.

Мевлананын насааттары:

– Туура жолдо жүргөндөр актанууга муктаж эмес.

– Кайгы – адамзатты жокчулукка жетелеген жорго ат.

– Кимде сулуулук болсо, ал карызга берилгенин билүүгө тийиш.

– Дуба кылуу – Демек, эшикти кагуу. Калганына кийлигишүү чектен ашкандык.

– Көөдөнү сокур адамдын жанында китеп сымал үнсүз бол.

– Иттердин достугу – ортолоруна сөөк ыргытылганга чейин.

– Караңгы адам гүлдүн сулуулугун көрбөй, тикенегине жармашат.

– Сабыр – алгач уу болот, бирок кулк-мүнөзүнө айландырсаң – балга айланат.

– Чыныгы сүйүүнү билген жүрөк – бир тамчы сууга да урмат кылат.

– Көңүлүң сүйүүсүн тапса, куураган тал да бүчүр байлайт.
– Кимдир-бирөөндө текебердик болсо, сөз сүйлөгөн сайын пияз жыттанат.

– Китептерди окугандан мурун, өзүбүздү окуганды үйрөнөлү.
– Жалбыраксыз калдым деп сабагыңды кестирбе, эртең эле жаз келет.
– Эй досум! Арманың эмне болбосун – үмүтүң кудайда болсун.
– Кээде абалыбызга периштелер да суктанат, кээде шайтандар да жийиркенет.

– Даттануу – жаман мүнөз. Жакшылар даттанбайт, сабыр кылат ж.б.
(*Кыргызчалаган Урматбек Нурсейит уулу*).

Ушул жана башка насааттардын негизинде аткарылуучу окуу-тарбиялык иштер:

- насааттардын ар биринин маанилерин чечмелөө;
- насааттардын ар биринин негизинде турмушта болгон окуялардан мисал келтирүү;
- оң жана терс сапаттар тууралуу жогорудагы насааттардын негизинде оозеки аңгеме куруу;
- насааттардын негизинде эссе жазуу;
- осуяттарды жаттоо анын идеяларын башкаларга жайылтуу.

Экинчи жол – Мевлананын чыгармаларын талкуулоо.

К. Акматов «Сүйлөшүү адеби» деген сабагында Руми тууралуу айтардан мурда төмөнкүдөй эрежелерди окуучулар менен бөлүштү: Кээ бир кишилер бар сүйлөгөнүн угуп эле тургуң келет, ал эми кээ бир кишилердин эмне деп сүйлөп жаткандыгын андай албайсың. Адам так, даана сүйлөгөнү ийги. Муну үчүн киши өзүн тарбиялашы керек. Жакшы сүйлөө – тарбиядан. Ички дүйнөң, максат-мүдөөң бүт сөз аркылуу ишке ашат жана сөз сүйлөө өзгөчөлүгү жараткандын адамга тартуулаган эң ыйык тартуусу. Муну туура, максаттуу пайдаланганыбыз – жашоодогу жарым бактыбыз.

Жаман, уят сөздөрдү кебинде колдонуу адепсиздик. Жамаат арасында кулакка шыбыроо, же эки кишинин бөлүнүп алып күжүң-мыжың сүйлөшүүсү – тарбиясыздыктын белгиси. Кимде ким тил адебине көңүл бурбаса, анын адамдык касиети жок деп билгиле.

Кебинде учкул сөздөрдү, макал-ылакаптарды кошуп сүйлөө, эгер алар орду менен колдонулса, анда дааналыктын, акылдуулуктун көрүнүшү, эгер алары жасалма болуп, оркоюп чыгып калса анда ал кишини уят кылат. Сөзүнүн орундуулугуна, кооздугуна жетишүү үчүн андай сапаттарды эч кандай байлык менен эч кайсыл жерден сатып ала албайсыңар. Кусейин Карасаевдин, Жээнбай Мукамбаевдин, Зияш Бектеновдун, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Самак Давлетовдун, Акеш Имановдун, Жээнаалы Шериевдин, Акбаралы Сыдыковдун, Бек Алымовдун, Салижан Жигитовдун, Мурза Гапаровдун сөздөрүн кулак төшөп эле угуп отура берсең жыргап калчусуң, кандайдыр бир ыр уккандай болчусуң.

Окуучулар 5 топко бөлүнүшөт. Ар бир топко бирден эреже берилет. Ватманга өздөрүнө түшкөн эрежелер боюнча презентация даярдашат. Белигенген убакыттан соң баяндап беришет.

1-эреже. Бирөөнүн сөзүн бөлүп-жарууга болбойт, бирөөдөн уккан сөздү башкаларга туура эмес жеткирүү же көбүртүп-жабыртып ийүү, көрүп-билбей туруп жалган сүйлөө – адепсиздик.

2-эреже: Улуу адамдар сүйлөшүп жатканда сөзүн бөлүүгө жарабайт, эгер алар бир нерсе сурап калса кыска жана так жооп берүү зарыл.

3-эреже: Бирөө туура эмес сүйлөп атса, аны дароо беттен албаңыз, өз аргументиңиз менен анын каталыгын түшүндүрүңүз, же сиз ката айтып жаткандыгыңыз билинип калса, дароо моюнга алыңыз, жамааттан кечирим сураңыз.

4-эреже: Сиздин сөзүңүзгө баары кошулат, баары мени колдойт деп ойлобоңуз, ошон үчүн сүйлөп жаткан пикириңиз сиздин жеке көз карашыңыз, оюңуз экени ар дайым көңүлүңүздө турганы ийги.

5-эреже: Мактанып сүйлөгөн, сүйлөп жатып керилип койгон, эсинеп койгон, оозун ачкан, какырынган, чимкиринген жеткен маданиятсыздык.

Мугалим төмөндөгү тексттерди окуп берет. Класста талкуу уюштурулат.

1-текст. XIII кылымда жашаган Желаледдин Руминин энциклопедиялык билимдүүлүгүнө аябай таң каласың, мисалы, адепке үйрөтүүчү аңгемелерди, тамсилдерди жазып, ошол баяндары үчүн фарси, түрки, тажик, араб, грек тилдериндеги адабияттарды казып окуган, же оозеки элдик чыгармалардын сюжеттерин кайра иштеп чыккан. Ушундай чыгармалары элге жетсин, баары үчүн түшүнүктүү болсун деп жөнөкөй тил менен жазып, же айтып, турмушта болуучу кадимки окуяларды көрсөткөн.

Мисалы анын бир кеңешин карап көрүңүз.

Бала ээрчиткен бир аял Румиге келип айтат: «Урматтуу мевлана, мен кандай айтып-деп, эмнелерди кылсам да, балам мени укпай жатат, анын таттууну ушунчалык көп жегенин койдуралар албай кыйналдым. Эми бир гана айлам сизсиз, анткени ал сизди сыйлайт, ошон үчүн сизди гана угушу мүмкүн».

Руми баланы бир топ карап турду да, анан энесине: «Үч жумадан кийин келиңиздерчи», – деди.

Аял түшүнбөй калды. Ушундай бир болбогон нерсеге, үч аптадан кийин келүү керек беле? Алыс өлкөлөрдөн адамдар келип Руми менен сүйлөшүп, маселелерин дароо эле чечип кетип жатпайбы. А буларды болсо...

Айла жок жанагы аял баласы менен кайрадан үч жума өткөрүп келет. Желаледдин дагы бир жолу балага көз жүгүртөт да: «Дагы үч жумадан кийин келип көргүлөчү», – дейт.

Энеси чыдабай суроо берет: «Неге эми?»

Мевлана Желаледдин Руми болсо айтканынан кайтпайт.

Ошентип кайра үч жумадан кийин эне-бала ээрчишип Руминин астына дагы үмүт байлап келет, ошондо Руми балага тигилип туруп минтет: «Уулум, менин кеңешимди ук, таттууну көп жеген сенин ден-соолугуңа зыян.

Бала айтат: «Эгер сиз ушинтип айтсаңыз, анда мен мындан кийин таттууну көп жебейм!

Энеси баласынан эшикке чыгып күтүп турууну суранат. Бала чыгып кеткенде ал Румиден сурайт: «Эмнеге ушул бир ооз сөздү мурда эле айтып таштабадыңыз?»»

Көрсө Руми өзү да таттууну көп колдончу экен. Балага кеңеш берүү үчүн биринчи кезекте өзү да ошол адатын таштап туруп, анын айтыш керек тура. Өзү таттууну ташташ үчүн биринчи жолу үч жума жетет деп ойлоптур, көрсө жетпей калыптыр, ошон үчүн эне-бала үч жолу келүүгө аргасыз болгон экен.

Мында устат кандай болуу керек, шакирт кандай болуу керек деген маселеге талдоо берилет. Чыныгы устат болуу үчүн өзүң ошого татыктуу болушуң кажет. Болбосо мавляна үчүн бир сөз айтып коюш кыйын беле? Оңой эле болчу, бирок ага барган жок. Советтик педагогика да «тарбиячы өзү тарбияланган болуу керек» деп эчен кылымдык тажрыйбага таянып айтат.

Мугалим сүйлөө адебинин сегиз түрүн окуучулар менен бирге талкуулайт.

Эгер силерден сүйлөө адеби канча деп сураса, сегиз деп жооп берип, аларга төмөнкүлөрдү көрсөткүлө:

Биринчиси, маанисиз сүйлөбөө;

Экинчиси, ыраттуу жана жумшак сүйлөө;

Үчүнчүсү, ачык көңүл менен сүйлөө, кебете-кешпирди сүйлөп атып бузбоо;

Төртүнчүсү, угуп жаткан киши кыйналбай тургандай кылып сүйлөө;

Бешинчиси, пайдалуу сөздөрдү гана айтуу;

Алтынчысы, ойлонуп сүйлөө, «ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», «ойлобой сүйлөсөң, онтобой өлөсүң» дейт эл дааналары;

Жетинчиден, кишилер сүйлөшүп жатканда арасына кыпчыла калып сүйлөбөө, бирөөлөрдүн сукбатын бузбоо;

Сегизинчиден, көп сүйлөбөстүк.

5-кадам: Мугалимдин жыйынтык аңгемеси.

Абу Али ибн Сина дайыма шакирттерине айтчу экен: «Берген дарым гана оорулууну айыктырат десең, аның туура эмес. Айыктыруу эң алды менен ширин тил, жакшы мамиле, күлүп-жайнаган көрүнүш менен коштолот. Кесел копол болсо, табып жумшак болушу, кесел уудай болсо, табып балдай болушу, оорулуу үмүтсүз болсо, табып үмүттүү болушу, дарттуу кайгырса, табып кубанып турушу керек. Табыпта мындай сапаттар болбосо, ал табып эмес, а балким өлүмдү жакындаштыруучу бир нерсе болуп чыгат».

А түгүл илгеркилер сүйлөп жаткан кишинин кийими, үстү-башы таза болсун, оозунан пияз, сарымсак жыты келип турбасын деп насаат кылган.

Болор-болбос нерсеге каткырып күлө берген, көпчүлүктүн алдында эки кишинин бөлүнүп алып сүйлөшүп күлүп калышы, бир адамдардын атын айтпай, ылакап аты менен чакыруу, же кайрылуу – адепсиздик.

Жусуп Баласагын мындай бейттерин жазат:

Өз башыңы өзүң ажалга дуушар этпес үчүн сөзүңө сак бол,

Өз тишиңди өзүң сындырбас үчүн тилиңе сак бол.

Көп сүйлөбө сабыр кыл, ар сөзүңдү салмактап айт,

Он миң сөздүн түйүнүн он сөз менен чеч.

Адам эки нерсе менен картайбайт: биринчиси – кайрымдуу иши,

Экинчиси – мээримге толгон сөзү.

Демек, адамдар мына ушундай сүйлөшүү адебин түшүнгөндө гана насаат кептерди угат, кабыл алат, андагы ойлорду башкаларга жеткирет.

Мугалимдин бул сабагынын өзөгүн Мевлана Желаледдин Руминин аңгемеси түздү. Ошол аңгемени талкуулоо менен окуучулар өздөрү да айткан сөзүңө бек болуу, сөзүңдө туруу, иш менен сөздүн биримдигин сактоо сыяктуу сапаттарга ээ болуу керектигин түшүндү.

Үчүнчү жол – Мевлананын чыгармаларынын негизинде талаш-тартыш өткөрүү. Мисалы, «Ким менен жан жолдош жана дос болгондон

этият бол. Булбул – гүлгө, карга – таштандыга алып барат» деген Мевлана Желаледдин Руминин кыска сөзүн талкуулап, талаш-тартыш кылуу үчүн жаштар бир саат бою достук, жолдоштук, саткынчылык, эки жүздүүлүк сыяктуу темаларда ой жүгүртүштү, өз сөздөрүн аргументтүү кылуу үчүн турмуштук мисалдарды алышты.

Желаледдин Руминин «Бир кумура суу» деген аңгемесинин негизинде талаш-тартыш.

Аңгеменин мазмуну мындай: Багдадда бир атактуу халиф жашаптыр. Ал бул шаарды гүлдөткөн өкүмдар болуптур. Ар кимден белектерин да аябайт экен.

Ошол эле калыйпалыкта, биябан чөлдөрдүн биринде абышка менен кемпир жалгыз күн кечиришиптир. Бир күнү кемпири абышкасына халифке белек алып барып, кайтарымына бергенин алып кел, ошол менен жан багып жашайлы деп айтат экен. Эмне алып барсак деп ойлонуп, бул чөлдө эң таңкыс нерсе суу да деп, бир кумура суу алып жөнөптүр. Жол өтө алыс экен, баалуу деп эсептеген белегин эптеп жеткириптир. Өкүмдардын сакчылары абышканын белегин көрүп мыйыгынан күлүшөт. Себеби алар суусу мол жана таза Дижле дайрасынын боюнда жашашат экен да. Аларга суунун баркы болмок беле.

Халиф абышканын күн-түндөп көтөрүп келген белегин көрүп, ыраазы болуптур. Кумурасын алтынга толтуртуптур, кеме менен Дижле дайрасы аркылуу жеткирип койгула деп жансакчыларын кошуп да бериптир.

Абышка Дижле дайрасынын мелмилдеп агып жаткан суусун көргөндө өз белегинен аябай уялыптыр...

Мына ушул чакан аңгемени талаш-тартышка (диспутка) айландыруу үчүн төмөнкүдөй суроолорду койдук:

1. Халиф эмне үчүн абышка менен анын кемпирин сыйлады?
2. Кемпир эмнеден жазды?
3. Абышка акылы кем кишиби, же аялына ишенген адамбы?
4. Бул аңгеме бизге эмнени наасаттайт?

5. Бийлик, байлык, мансап жана карапайым кишилер ж.б.

Төртүнчү жол – Ж. Руми тууралуу документалдык фильмдерди көрүү.

Интернетте бул инсан жөнүндөгү көптөгөн фильмдер, роликтер бар. Аларды сабактарда колдонуу абдан жакшы натыйжа берет. Биз студенттерге «Илк-фильм» (Өзбекстан) студиясында тартылган «Жалолиддин Румий» деген хронометраждуу кинону үйдөн көрүп келүүгө сунуштадык. Алар фильмдин негизинде аңгеме курушту, айрым эпиздорун сүрөттөп беришти.

Бешинчи жол – Ж. Руми негиздеген Сема бийи менен таанышуу, анын педагогикалык-философиялык маанисин чечмелөө. Мында сема бийинин видео ролиги көрсөтүлүп, анда айтылган ойлор талкууланды.

Алтынчы жол – Ж. Руминин чыгармаларынын негизинде мектеп сахнасында театралдык оюндарды коюу. Сахнага алып чыгуу үчүн төмөнкү аңгеме инценировкаланды.

Бир жолу Желаледдин Руми намаз окуган медресеге султан Иззеддин Кей Кавус баш багат. Акын көңүл бурбай достору менен сүйлөшүп отура берет. Карапайым уста, токуучу, тери ийлегич кишилердин арасында бир аз отургандан кийин өзүн кордолгон, басынтылган абалда сезген султан капа боло мындай дейт: “Ыйыктардын ыйыгы, бизге да акыл-насаат айтып коё алар бекен?”

“Сага эмне деп акыл айтмак элем?” – дейт анда акын. Сен койчу болушуң керек эле, а сен болсо карышкырга айланып калдың. Сага элди коргоо тапшырылган, а сен талап-тоноп жатасың. Кудай сени султан кылып дайындады, сен болсо шайтандын жетегинде жүрөсүң!”

Бул мезгилде султан бир тууганы менен кырды-бычак болуп жүргөн. Акындын жанагы сөзүнөн көп өтпөй султан тактыдан жылбышат да, анын ордуна бир тууганы отурат.

Руми элдин сөзүн тайманбай, тайсалдабай султанга жеткирди...

Мына ушул чакан диалог сахна аркылуу окуучуларга жеткирилди. Анын көптөгөн аңгемелерин ушундан сценка катары көрсөтүүгө болот.

Жетинчи жол – Ж. Руми тууралуу презентация даярдоо.

Сегизинчи жол – «Ж. Руминин чыгармачылыгындагы адам сапаттары» деген сыяктуу темаларда долбоор жазып, коргоо ж.б.

Кыргызстандын мектептеринде Ж. Руминин педагогикалык ойлорун окуучулардын адептик сапаттарын жогорулатуу үчүн колдонуунун жолдору жана мүмкүнчүлүктөрү мындан башка да көп экендигин, алар мугалимдердин жана тарбиячылардын чыгармачылыгына байланыштуу экендигин айта кетмекчибиз.

Үчүнчү глава боюнча корутунду

1. «Жаштарга билим жана тарбия берүүдө Мевлананын педагогикалык ойлорун пайдалануунун илимий-методикалык негиздери» деп аталган үчүнчү главада Мевлананын чыгармаларын азыркы билим берүү системасында пайдалануунун психологиялык, педагогикалык өңүтүн кароого аракет кылдык. Кыргызстандын жалпы билим берүүчү мектептериндеги изилдөөлөр мугалимдердин жана окуучулардын Желаледдин Руми тууралуу кеңири маалыматка ээ эместигин көрсөттү. Мына ошондон кийин биз атайын китеп жазып, аны мектептерге тараттык. Ал математика, физика, адабият, астрономия боюнча маалыматтарга ээ болуп, араб, грек, иврит тилдерин жакшы билген, музыка боюнча эстетикалык табити да жогору болгон. Демек, ал жалпы адамзаттын орток баалуулуктары терең анализдеген. Мына ошол ойлорунун азыркы замандагы мааниси, ал идеяларды колдонуунун технологиялары бул эмгегибиздин орчундуу бөлүгү болуп саналат.

2. Желаледдин Руми акыл – ыйман – сүйүү үчилтигинде терең орду бар инсан экендиги, чыгыш менен батышта идеяларынын бирдей тарап жатышы, кыял чабыттарынын эбегейсиз кенендиги, терең билими, сезимдеринин байлыгы, сезимталдыгы жана сөз кылып жаткан нерсесине чын ыкластуу мамилеси жалпы адамзаттык руханий күчкө айлангандыгы азыркы кыргыз жаштары үчүн эң керектүү мурас болуп эсептелет. Мевлананын 31 миң кош ыр сабында (бейт), уникалдуу тамсил жана окуяларды камтыган «Месневисинде», 44 миң ыр саптан турган 2073 газелди камтыган «Улуу

Диванында», 4000 саптан турган философиялык жана лирикалык рубаилеринде балдарды, жалпы эле адамдарды тарбиялоого таасир этүүчү терең дидактикалык насааттар берилген жана анда «чыныгы адам» болуунун жолу көрсөтүлгөн.

3. Бул главада азыркы жаштарды тарбиялоодо психологиялык-педагогикалык негиздерди кеңири камтыган «Месневи» аттуу чыгармасындагы идеяларды ачып берүүнүн жүрүшүн жана ыкмаларын сунуш кылынды. Алар:

1-этап. Өзүн-өзү тааный билүү жана кабардар болуу. Бул үчүн «Өжөр окуучу» деген аңгемеси мисал кылынды.

2-этап. Башкаларды түшүнө билүү жана эмпатия. Бул кадамга «Дүкөнчү жана тоту куш» аттуу аңгемеси мисал катары тартылды.

3-этап. Байланыш жөндөмдүүлүгү. Буга «Падышабы же Бермет ташпы?» деген баян сунуш этилет.

4-этап. Мотивация жана келечекти пландоо. Бул «Жалкоо иттин трагедиясы» притчасы аркылуу түшүндүрүлөт.

5-этап. Проблемаларды чече билүү жөндөмдүүлүгү. Мисал баян «Үч түш» деп аталат.

6-этап. Жинденүү, стресс жана убакытты башкаруу. Мисалы, «Арстандын түшү» аттуу аңгеме.

7-этап. Кечиримдүүлүк жана айкөлдүк. Бул мисал, «Төөнүн тизгинин тарткан чычкан» баяны.

8-этап. Чыдамдуулук. Мисалы «Кыш (кирпич) трагедиясы» аңгемеси.

9-этап. Жардамдашуу жана биргеликте иштөө. Буга мисал катары «Жоомарт Шайыктын икаясын» эстеп көрөлү.

10-этап. Келишүү же жарашуу. Мисалы, «Пил» аңгемеси.

Мына ушул чыгармаларды тарбиялык иштерде психологиялык-педагогикалык анализ жүргүзүү менен азыркы окуучулар материалдык дүйнөгө, өзүмчүлдүк менен өз көмөчүнө күл тартууга кызыкпай, руханий бийик идеяларга кызыгарын иште көрсөттүк. Бул чыгармаларды адабият,

адеп жана тарбиялык сааттарда толук колдонууга негиз бар экендигине ынандык.

4. «Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык идеяларын мектеп окуучуларын тарбиялоодо пайдалануунун жолдору» деген экинчи параграфта Мевлана идеяларын оозеки түрдө гана айтпастан, кабыл алууну жеңилдетүү жана жөнөкөйлөштүрүү максатында түрдүү ыкмаларды жана жолдорду (мисал келтирүү, салыштыруу, далилдөө, суроо-жооп, түшүндүрүү, көргөзүү) колдонгондугун, курактык психологияга маани бергендигин, окуусун үйрөнүү процессин жай жана акырын-акырын, этап-этап, кадам-кадам менен жүргүзгөндүгүн байкайбыз жана ошону биз да практикада колдондук. Анын түшүнүгүндөгү негизги дидактикалык принцип – тарбиялануучунун мотивациясы күчтүү болуусуна шарт түзүү, стимулдаштыруу методикасы аркылуу кемчиликтерди оңдоо жана бул процесстен позитивдүү жүрүш-турушка багыт берүү экендигин көрсөттүк. Мевлананын дидактикалык түшүнүгүндө эс-акылга гана маани берилбейт, анда адамдын көңүлүнө, руханий дүйнөсүнө, сезим жана акылдын синтезине өзгөчө маани берилет. Жалпы көз караш менен караганда билим таалим процессин ойлоноу, эс алуу, көрүү, түшүнүү жана практикага айландыруу түрүндө түшүнүп өз доору үчүн башкалардан айырмаланган дидактикалык түшүнүктү негиздегендиги, «Жаман сапаттарга ээ, илим менен кулк-мүнөзүн, адеп-ахлагын оңдобогон кишиге билим жана табыгый илимди үйрөтүү каракчынын колуна курал жарак бергенге барабар» деген принцип менен чыгармачылыгын жүргүзгөндүгү белгиленди.

5. Мевлананын окуулары азыркы илим, билим, технология доорунда адамзатка пайда алып келет, себеби анын психологиялык эффективдүүлүгү жогору, ал адамдын ички дүйнөсүндөгү ачылыштарга жол көрсөтүү менен адамдын өзүнүн ушул турушунан дагы жакшылык жактарга ашып өтүүгө багыт көрсөтөт. Анын аңгемелери, тамсилдери жана насыяттары жөнөкөй, бирок адамды өзүн-өзү таанууга, жетилүүгө, өзгөрүүгө багыттайт. Алар этаптар менен жүрөт, булар шариат (теориялык билим же болбосо жетилүү

жолунун башталышы), тарикат (психоанализдин методикасын өнүктүрүү жана аны өз турмушунда, жан дүйнөсүндө колдонуу), акыйкат (чындыкка, адилеттикке негизделген тууралык, чындыкты табуу, адилеттүүлүк). Окуялар колдонулуп жүргүзүлгөн психотерапиялык ыкма «библиотерапия» деп аталган методика аркылуу Желаледдин Руминин чыгармаларын үйрөнүү технологиялары да каралды. Анын чыгармаларынын аткарган функциялары (адам өзүн көрүүчү күзгү; окуялардын модели; үрп-адаттарды жеткирүү) көрсөтүлдү.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Мевлана Жалеледдин Руми – дүйнөлүк маданий тарыхта бурулуш жасаган улуу инсан, ал суфизм багытындагы акын, адамдарды жакшылыкка үндөгөн, дин аркылуу пендени адептик-ыймандык жактан тазалоого болорун далилдеген гуманист-педагог. Анын педагогикалык идеялары сегиз кылымга жакын убакыттан бери сыноодон өтүп адамзатка ак кызмат кылып келе жатат. Мына ошолордун бири – анын идеяларынын педагогикалык маңызы, ошол идеяларды азыркы Кыргыз Республикасынын билим жана тарбия берүү уюмдары аркылуу жаштарды тарбиялоого колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү, бул багытта биз илимий изилдөө жүргүзүп, акырында төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик.

1. Мевлана Жалеледдин Руминин дүйнөлүк маданияттагы, анын ичинде педагогикалык ойлордун тарыхындагы аалымдык жана агартуучулук ордун көрсөтүү үчүн ойчул акындын биографиясы, калыптануусу эволюциялык планда талдоого алынды. Ал социалдык-маданий жактан өзгөрүүлөр ылдам жүрүп жаткан учурда, тарыхый катаал бурулуш кезинде – Чыңгыз хандын каардуу жапырыгынын мезгилинде, Азиянын борбор бөлүгүндө жарык дүйнөгө келген жана ач көздүк, басып алуучулук, түркөйлүк, кара ниеттик, дүйнөкорлук ошол адамзаттын кайра өзүн жок кылуучу күчкө ээ кезде, келечекти ойлоо зарылдыгы туулган шартта өмүр сүргөн жана инсан катары калыптанган. Анын балалык жана жигиттик курагы ислам окууларынын таасири чоң болгон үй-бүлөдө жана устаттык чөйрөдө өткөн. Илим алуу үчүн ал Балх, Нишапур, Дамаск, Багдад, Мекке ж.б. шаарларды кыдырып, ал жерлердин таасирин көрүп, эл турмушун дервиштердей таанып билген жана ошол кездеги Селжук түрктөрүнүн борбору болгон Конья шаарында отурукташып калган. Мына ошол географиялык алкак жана устаттар биримдиги анын гуманист акын-педагог болуп чыгышын шарттаган. Биз эмгекте мына ушул биографиялык процесстин эволюциясын көрсөтүү менен карапайым адамдан улуу ойчул

адамга чейин өсүп жетилүүсүн ар тараптуу чагылдырдык. Дүйнө жүзүндөгү гуманизм идеяларына болгон муктаждык анын ошол ойлорун Батыш менен Чыгышта жайылтууга шарт түздү, биздин изилдөөбүздө ал ойлордун таралышы иликтөөгө алынды. Мына ошол ойлор кыргыздар арасына араб, фарс, түрк тилиндеги адабияттар аркылуу, ислам дининдеги китептер аркылуу Октябрь революциясына чейин эле тарап келсе, кийин орус тилине которулган чыгармалары, советтик чыгыш таануучулардын эмгектери аркылуу окуп үйрөнүлдү. Диссертациялык изилдөөбүздө ойчулдун педагогикалык ойлорунун дүйнөгө таралышы, изилдениш тарыхы жана азыркы ааламдашуу доорундагы мааниси изилденип, ал идеялар бүгүнкү күндө Кыргызстандын жаштарын тарбиялоодо чоң мүмкүнчүлүккө ээ экендиги белгиленди. Мевлананын педагогикалык ойлорунун таралышын, изилденишин, маанисин, бүгүнкү күндө Кыргызстандын жаштарын тарбиялоого кошо турган мүмкүнчүлүгүн аныктоо үчүн биз анын ойлорунун Батыш-Чыгышка орто кылымдан азыркы күнгө чейин таралыш эволюциясын, эмгектериндеги педагогикалык идеялардын изилденишинин кыскача тарыхын карап чыгып, акын-ойчул, аалым улам кылымдар өткөн сайын адамзат үчүн кызыктуу болуп келгендигин көрсөтүүк жана ошол ойлордун бүгүнкү Кыргызстан үчүн керектүүлүгүн да аныктадык.

2. Ойчулдун чыгармаларынын дидактикалык негиздерин, этикалык принциптерин талдоо максатында анын «Месневи», «Улуу Диван», «Фихи Ма-фих», «Мектубат» («Каттар») деген чыгармалары жана жеке жүрүш-турушу мисалга алынып, анын жаңы төрөлөгөн наристеден төгөрөгү төп келген инсанды жетилдирүүгө боло турган жолду көрсөткөндүгү, адамдын жүрөгү сүйүүгө, мээримге толуп турушу керектиги, кайрымдуулук, сабырдуулук, кичипейилдик, токтоолук, маңыздуу сүйлөө ж.б. сапаттарга окурмандарын үгүттөп келгендиги конкреттүү мисалдар менен берилди. Анын ойлорунун өзөгүн адамга болгон ишеним, адамды сүйүү түзөрү аныкталды жана анын чыгармаларын окуган кишиде жаманчылык ойлор, кара ниеттик, адамды жек көрүү сезимдери болбой тургандыгы жана бул

нерселер азыркы коомду «тазалоочу» касиетке ээ экендиги белгиленди. Мына ошолор аркылуу Мевлана Желаледдин Руминин мурастарындагы педагогикалык идеялардын табияты жана негизги багыттары аныкталды.

3. Мевлана Желаледдин Руминин мурастарын азыркы муунду тарбиялоодо колдонуунун теориялык негиздерин аныктоо үчүн агартуучунун педагогикалык идеяларынын маңызы, гуманисттик мазмуну конкреттүү чыгармаларынын негизинде ачып берилди. Кыргыз элдик педагогдорунун тарбиялоо, таалим берүү тууралуу ойлору менен Руминин идеяларынын ортосундагы байланыштарын салыштырып анализдөө учурунда кыргыз элдик оозеки адабиятындагы макал-ылакаптар, табышмактар, тамсилдер, жомоктор, санат-насыят ырлары ж.б. чыгармалары талдоого алынды. Ж. Баласагындын «Куттуу билим» дастаны, Тоголок Молдонун, Калыгулдун, Арстанбектин, Жеңижоктун, Токтогулдун, Барпынын ыр-поэмалары талдоого алынып, алардагы этикалык параллелдер табылды. Мында, биринчиден, кыргыз акындары менен Желаледдин Руминин ой жүгүртүүлөрүнүн гуманисттик рухунун окшоштугунан, экинчиден, алар азык алган куран, хадис сыяктуу булактарынын бирдейлигинен, үчүнчүдөн, бири-бирине чыгармачылык таасирин тийгизгендигинен экендиги аныкталды.

4. Желаледдин Руминин мурастарын азыркы муунду тарбиялоодо колдонуунун теориялык негиздерин аныктоо үчүн Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде Руминин эмгектерин пайдалануунун психологиялык, педагогикалык өбөлгөлөрүн иштеп чыгуу маселеси иликтенди. Бул багытта иштер жакшы жолго коюлбагандыгы маалым болду жана бул проблеманы жойуу максатында атайын кыргыз тилинде китепче жазылып, мектептерге таратылды. Окуучулар улуу ойчул-таалимчинин чыгармачылыгына кызыга тургандыгын, анын идеялары кабыл алууга, түшүнүүгө жеңил экендигине жана балдарды адептүү өсүүгө жардам бере тургандыгы аныкталды. Мевлана Желаледдин Руминин педагогикалык идеяларын мектептерде пайдалануу боюнча мугалимдердин, табиячылардын тажрыйбалары иликтенип,

жалпылаштырылды жана өзүбүз тараптан дагы заманбап технологиялар сунушталды.

Ошону менен бирге эмгектин тыянактары бир нече **сунуштарды** айтуу зарылдыгын пайда кылды. Бул багытта төмөнкүдөй иш чараларды уюштуруу керектиги маалым болду. Алар: Мевлананын насааттарын, өзгөчө жети осуятын орто мектептерде тарбиялык сааттарда анализдөө, колдонуу жана мектеп далистерине илип коюу; Руминин педагогикасы жана мевлевилик тууралуу илимий иш чараларды системалуу өткөрүп туруу; адамдын жетилүү этаптары тууралуу улуу ойчулдун көз караштарын университеттердеги келечек педагогдорго жеткирүү, талкуулоо, анализдөө, рефераттарга айландыруу; психологиялык терапия тууралуу эмгектерин психологдорго тааныштыруу. Мевлевилик Сема бийи аркылуу медитацияга кызыккандарга альтернатива түзүү; педагогикалык баалуулуктарга бай эмгектерин, насааттарын адеп сабагында колдонуу; анын адабий мурастарын Кыргыз Республикасынын орто мектептеринин адабият сабактарынын дүйнөлүк классиктер менен катар окутулушун иштеп чыгуу; анын чыгармаларына жазылган музыка жана композицияларды маданият тармагына жайылтуу; тамсилдеринин негизинде сценарийлер жазып, маданият тармагында, өзгөчө куурчак театрларында колдонуу; ойчулдун чыгармаларынын баарын кыргыз тилине которуу, айрымдарын балдарга ылайыктап адаптациялоо ж.б.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Annemarie, S. I am wind you are fire, Shambala dragon edititon [Text] / – S. Annemarie. – Boston. – 1992. – P. 81-82.
2. Browne, E.G. A Literary History of Persia [Text]: 4 v. / E.G. Browne. – Bethesda MD: Ibex Publishers, 1997. – V.4. – 478 p.
3. Celal, C, Yonelimlerinve Mevlanayla ilginin Sebepleri [Text] / Celal Cayir, Bayram Kahraman, – II-t p. 166-167.
4. Chittick, W.C. The Sufi Path of Love. The Spiritual Teaching of Rumi [Text] / W.C.Chittick. –Albany, 1983. – 433 p.
5. Cyprian, R. The Persian Sufis [Text] / R Cyprian. – London, 1964. – 104 p.
6. Dunja. Dervish Dance, Authentic and/or ‘Transnational [Text] / Njaradi Dunja. – France: Le Figaro, 1970.– P. 13.
7. Emin, I. Belhin Güvercinleri, Ötüken yayınları [Text] / I. Emin. – İstanbul, 2012. – 65 p.
8. Esmail, A. The poetics of religious Experience. The Islamic context [Текст] / A. Esmail. – London, 1998. – 75 p.
9. Eva de, Vitray-Meyerovitch. Le Chant du soleil, Mass Market Paperback Pris [Text] / . Eva de, Vitray-Meyerovitch. – Paris, 1999. – 67 p.
10. Gülen, F. Mevlana Celaleddin Rumi [Text] / F. Gülen // Yağmur dergisi. – 2004. – №22.
11. Farouk, Mitha. Al-Ghazali and the Ismails [Text] / Mitha Farouk. – London, 2001. – 128 p.
12. Fatih, Çıtlak M. Rumi and his Sufi Path of Love [Text] / M. Çıtlak Fatih, Bingül Hüseyin. – New-Jersey, 2007. – 121 p.
13. Fedorenko, V. Central Asia: From ethnic to civil nationalism Rethink [Text] / V. Fedorenko. – InstituteWashington. DC, 2012.
14. Garland, Cannon. The letters of Sir William Jones [Text] / Cannon Garland. – Oxford, 1970. – 735 p.

15. Gülen, M.F. Mevlana Celaleddin Rumi [Text] / F.M. Gülen // Yağmur dergisi. – 2004. – №22.
16. Gülen, M.F. Sorular ve çıkış yolları [Text] / F.M. Gülen. – İzmir, 1976.
17. Halıcı, Feyzi. Mevlânâ Sevgisi [Текст] / F. Halıcı. – Konya, 1981. – 93 p.
18. Halil, Ş. Mevlana'yı tanımak Nun yayınları [Text] / Ş. Halil. – İstanbul, 2009. – 103 p.
19. Heinz Halm. Shi'ism [Text] / H. Heinz. – New York, 1991. – 216 p.
20. Heinz Halm. The Fatimids and their traditions of Learning [Text] / H. Heinz. – London, 1997. – 112 p.
21. <http://www.edebiyatdefteri.com/yazioku.aspx?id=47521>. – 17.03.2014.
22. İsmail, Güleç. Nicholson'un Mesnevi tercüme ve şerhi üzerine, Divan ilmi araştırmalar [Text] / G.İsmail. – İstanbul, 2006. – 229 p.
23. Jafar, S. Doctrines of Shi'i Islam [Text] / S. Jafar. – London, 2001. – 240 p.
24. Keshavjee, R. Mysticism and the Plurality of Meaning [Text] / R. Keshavjee. – London, 1998. – 75 p.
25. Gülen, M.F. Mevlana Celaleddin Rumi [Text] // Yağmur dergisi. – 2004. – №22.
26. Fatih, Çıtlak. Rumi and his Sufi Path of Love [Text] / Çıtlak Fatih, Hüseyin Bingül. – New-Jersey, 2007. – 121p.
27. Madelung, W. The Advent of the Fatimids [Text] / W. Madelung, E. Paul. – London, 2001. – 192 p.
28. Mark, T. Abroad [Text] / T. Mark. – New York, 1894. – 206 p.
29. Mehmet, Z. Mevlana'nın En Büyük Eseri Mesnevi'de Geçen Butun Hikayeler ve Hikmetleri [Text] / Z. Mehmet. – İstanbul, 2013. – 20 p.
30. Mehmet, Z. Mesnevide geçen bütün hikayeler ve hikmetleri, Bilge kültür sanat yayın [Text] / Z. Mehmet. – İstanbul, 2010. – 103 p.
31. Melikoff, İ. «Batı Hümanizmasının Karşısında Mevlâna'nın Hümanizması', Yirmi Altı Bilim Adamının Mevlâna Üzerine Araştırmaları [Текст] / İ. Melikoff. – Konya, 1983. – P. 64-67.

32. Michael, A. Early Islamic Mysticism [Text] / A. Michael. – Mahwah, 1996. – 396 p.
33. Milliyet, Gazetesi. – Стамбул, 2002. – 15-декабрь.
34. Muhammad, M. Fragrance of Sufism. Royal Book Company [Text] / M. Muhammad. – Izmir, 1993. – 217 p.
35. Mustafa, Ö. Anadolu'nun Sönmeyen Işıkları Yunus ve Mevlana, Sütun Yayınları [Text] / Ö. Mustafa. – İstanbul, 2010. – 121 p.
36. Nicholson, R.A. Selected Poems from the Divan-I Shamsi Tabriz Mustafa [Text] / A.R. Nicholson. – Ankara, 1898. – 105 p.
37. Pala, I. Kudemanın Kırk Atlası, Kapı yayınları [Text] / I. Pala. – İstanbul, 2004. – 69 p.
38. Rumi, Selections from his Writings [Text] / – Лондон, 1950.
39. Safak, Y. Mevlana Celaleddin Rumi, Konya Buyuksehir Belediyesi [Text] / Y. Safak. – Konya, 2007. – P. 26-28.
40. Schimmel, A. The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalaloddinn Rumi [Text] / A. Schimmel. – London: East-West Pub. – 1980. – 142 p.
41. Selected, Poems from the Divan-e Shams-e Tabrizi / Кембридж, 1898. – 1952.
42. Semih, Y. Mevlanadan Gençlere Hikayeler ve sorular 2, Erkam Yayınları [Text] / Y. Semih. – İstanbul, 1984. – 65 p.
43. Shemeem, B.A. The Female Voice in Sufi Ritual [Text] / A.B. Shemeem. – Austin, 2002. – 209 p.
44. Süheyl, S. Mesneviden Hikayeler Mevlana, Timaş Yayınları [Text] / S. Süheyl. – İstanbul, 2012. – 580 p.
45. Şaban, K. Mevlana Ruhsal Terapiler, Yediveren Yayınları [Text] / K. Şaban. – İstanbul, 2012. – P. 32-34.
46. Şaban, K. Dünyada Mevlana nefesi, Yediveren Yayınları [Text] / K. Şaban. – İstanbul, 2011. – 28 p.
47. Şaban, K. Dünyada Mevlana nefesi, Yediveren Yayınları [Text] / K. Şaban. – İstanbul, 2011. – 28 p.

48. Şaban, K. Mevlana Aşkın Hayat, ilk Kaynaklara Göre Hz. Mevlananın Hayatı ve Felsefesi, Yediveren Yayınları [Text] / K. Şaban. – İstanbul, 2013. – P. 43.
49. Şaban, K. Dünyada Mevlana etkisi, Hz. Mevlana Tarih boyunca dünyada kimleri nasıl etkiledi, Yediveren yayınları [Text] / K. Şaban. – İstanbul, 2013. – 255 p.
50. Şahin, H. Mevlanayı Tanımak, Nun Yayınları [Text] / H. Şahin. – İstanbul, 2009. – 138 p.
51. Şefik, C. Mesnevi Hikayeleri, Ötüken yayınları [Text] / C.Şefik. –İstanbul, 2011. – 50 p.
52. Tales of Mystic Meaning: Being Selections from the Mathnawi of Jalal-ud-din Rumi. – Лондон, 1931.
53. Tarhan, N. Mesnevi Terapi, Timaş Yayınları [Text] / N. Tarhan. – İstanbul, 2012. – P. 35-36.
54. Tarhan, N. Mesnevi Terapi, Timaş Yayınları [Text] / N. Tarhan. – İstanbul, 2012. – 231 p.
55. Tekin, K. Mevlanadan Torunlarına Yol Rehberi, Gül nesli Yayınları [Text] / K. Tekin. – İstanbul, 2013. – 109 p.
56. Papaha zretlerinin mesajları // Milliyet Gazetesi,1958. – 28-декабрь.
57. Uysal, A.E. Semavi mutrib heyetlerinin Amerikada ve Avrupadaki etkileri, bunların Türkiye'nin yutdışında tanıtılmasındaki yeri [Text] / E.A. Uysal. – Ankara, 1985.
58. Wolfgang von Keitz (Hrsg.): Oestliche Rosen. Republik [Текст] – Berlin, 2012.
59. Yakup, Şafak. Mevlana Celaleddin-i Rumi [Text] / Şafak Yakup. – Konya, 1990. – 24 p.
60. Акыл кенчи. Ирандын даанышман акындарынын тандалган чыгармалары [Текст] / Которгон К. Басылбеков. – Бишкек: Эркин-Тоо, 2010. – 112 б.
61. Акыл кенчи. Ирандын даанышман акындарынын тандалган чыгармалары. 2-бас. [Текст] / Которгон К. Басылбеков. – Тегеран, 2015. – 115-б.

62. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 2000. – 42 б.
63. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 1995. – 62 б.
64. Баласагын, Ж. Куттуу билим: дастан [Текст] / Которгон Т. Козубеков. – М.: НИК, 1993.
65. Басылбеков, К. Дүйнөнү дүңгүрөткөн Румдук Азирети Мавляна [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз. А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 37-38-бб.
66. Бейшеналиев, А. Мевланада дуализм [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 16-17-бб.
67. Бертельс, А.Е. Носир Хусрав и исмаилизм [Текст] / А.Е. Бертельс. – М.: 1959. – 289 с.
68. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М.: 1988. – 558 с.
69. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М.: 1965. – 523 с.
70. Бертельс, А.Е. Носир Хусрав и исмаилизм [Текст] / А.Е. Бертельс. – М.: 1959. – 289 с.
71. Билкан, А.Ф. Жусуп Баласагындын Мевлана Желаледдин Румиге чейинки сүйүү жана толеранттуулук [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 99-100-бб.
72. Богоутдинов, А.М. Избранные произведения [Текст] / А.М. Богоутдинов. – Душанбе, 1980.
73. Богоутдинов, А.М. Очерки по истории таджикской философии [Текст] / А.М. Богоутдинов. – Сталинабад, 1961. – 332 с.
74. Богоутдинов, А.М. Избранные произведения [Текст] / А.М. Богоутдинов. – Душанбе, 1980. – 418 с.

75. Ботобеков, У. Ааламды айланткан аалым Мевлана жана анын Орто Азия адабиятына тийгизген таасири [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз. А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 37-38-бб.
76. Ботобеков, У. Немистин улуу акыны Гётени мусулман кылган Мевлана [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз. А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 39-42-бб.
77. Брагинский, И.С. 12 миниатюр. От Рудаки до Джоми [Текст] / И.С. Брагинский. – М., 1976. – 304 с.
78. Диван-и Кебир 4-том, 236 с / Месневи 5-том, 536-544, 613-617, 641 к.с.
79. Доталиев, А. Улуу инсан Мевлана керемет наасаттардын атасы [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз. А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 115-116-бб.
80. Ефлаки, А. Mevlana Celaleddin [Текст] / А. Ефлаки. – 1986. – 172-181-бб.
81. Жалалиддин, Р. Дил сыры [Текст]: Тамсилдер, тамашалар / Которгон К. Басылбеков. – Бишкек: Учкун, 2000. – 164 б.
82. Жунусалиев, Б. Азирети Мевлананын дүйнөгө көз карашы [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз. А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 73-76-бб.
83. Жусуп, Баласагын. Куттуу билим [Текст] / Ж. Баласагын Которгон Козубеков. – Бишкек, 1984. – 216 б.
84. Зиёев, Х.М. Мавлавия ва та'рихи тахаввули он [Текст] / Х.М. Зиёев – Душанбе, 2004. – 216 с.
85. Зиёев, Х.М. Место разума в теории познания Джалаледдина Руми [Текст] / Х.М. Зиёев // Известия АН Республики Таджикистан. – Отделение общественных наук. – Душанбе, 2006. – №2. – С. 42-46.

86. Зиёев, Х.М. Суфийский орден мавлавия [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2007. – 275 с.
87. Зиёев, Х.М. Баррасихо аз хаёт ва эҷодиёти Мавлоно, Бухоро [Текст] / Х.М. Зиёев, Биё, То Кадри Якдигар Бидонем. – Душанбе, 2013. – 80 с.
88. Зиёевб Х.М. «Маориф» Бахоуддина Валада как теоретический источник по средневековому суфизму. Философия: прошлое, настоящее и будущее [Текст] / Х.М. Зиёев. – Фрунзе, 1989. – С. 165-167.
89. Зиёевб Х.М. «Маориф» Бахоуддина Валада как теоретический источник по средневековому суфизму. Философия: прошлое, настоящее и будущее [Текст] / Х.М. Зиёев. – Фрунзе, 1989. – С. 165-167.
90. Зиёевб Х.М. Бурхониддини Мухаккик ва та'лимоти ахлокии [Текст]: актуальные проблемы филологии и дидактики / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2001. –С. 8-14.
91. Зиёев, Х.М. Мавлоно [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2007. – 196 с.
92. Зиёев, Х.М. Мироззрение Бахоуддина Валада [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 1992. – 114 с.
93. Зиёев, Х.М. Мироззрение Бахоуддина Валада и его роль в формировании ордена «Мавлавия» [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 1991. – 21 с.
94. Зиёев, Х.М. Пантеистические тенденции в учении Бахоуддина Валада [Текст]: сборник трудов республиканской конференции / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 1989. – С. 87-89.
95. Зиёев, Х.М. Рузгор ва осори падари Мавлави [Текст] / Х.М. Зиёев // Илм ва хаёт. – Душанбе, 1990. – №11. – С. 10-11.
96. Зиёев, Х.М. Суфийский орден Мавлавия и эволюция его теоретической и практической философии (XIII начало XX вв.) [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2006. – 50с.
97. Зиёев, Х.М. Та'лимоти Чалолуддини Руми оиди хакикат дар киёс бо андешаҳои Носир Хусрав [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2006. – С. 117-122.

98. Зиёев, Х.М. Та'лимоти Чалолуддини Руми оиди хакикат дар киёс бо андешаҳои Носир Хусрав [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2006. – С. 117-122.
99. Зиёев, Х.М. Учение Бхоуддина Валада о познании. Серия: философия и право [Текст] / Х.М. Зиёев // Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе, 1992. – №3. – С. 23-26.
100. Зиёев, Х.М. Учение Бхоуддина Валада о познании. Серия: философия и право [Текст] / Х.М. Зиёев // Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе, 1992. – №3. – С. 23-26.
101. Зиёев, Х.М. Чанд андешае дар бораи Шамси Табрези ва та'лимоти ахлокии у. Актуальные проблемы филологии и дидактики [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2001. – С. 23-31.
102. Зиёев, Х.М. Пантеистические тенденции в учении Бахоуддина Валада [Текст]: сборник трудов республиканской конференции / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 1989. – С. 87-89.
103. Идирисов, С. Мевлана Желаледдин Руминин месневиси тандалган ангемелер [Текст] / С. Идирисов, Н. Содиков // Шооқум. – 2012. – №4. – 184 б.
104. Измайлов, А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казакстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М., 1991.
105. Имаева, Н. Идеи воспитания в творческом наследии Токтогула [Текст] / Н. Имаева. – Фрунзе, 1971.
106. Исмаилов, А. Мевлана жана тўпбашат [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дўйнөлўк цивилизация: мақалалар топтому/ Тўз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 28-29-бб.
107. Кадырмамбетова, А. Таланттын жарыгы [Текст] Мевлана Желалиддин Руми жана дўйнөлўк цивилизация: мақалалар топтому/ Тўз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 109-113-бб.
108. Калдыбаева, А.Т. Калык Акиевдин чыгармаларынын тарбиялык мааниси [Текст] / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 1994.

109. Калдыбаева, А.Т. Эл акындарынын чыгармаларындагы этнопедагогикалык идеялар. Монография [Текст] / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2005. – 218 б.
110. Калдыбаева, А.Т. Эл акындарынын этнопедагогикалык идеяларын жаштарды тарбиялоодо колдонуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док-ру дис. .авторефераты. 13.00.01 / А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2007. – 40 б.
111. Керим, Замани. Мевлананын чыгармаларында адамдын моралдык көрүнүштөрү [Текст] / Замани Керим. – 2011. – 12-13-бб.
112. Койчуманов, Ж. Идеи воспитания в творчестве Тоголока Молдо [Текст] / Ж. Койчуманов. – Фрунзе, 1964.
113. Кыргыз эл педагогикасы [Текст] / Түз. С. Иптаров. – Бишкек, 1998.
114. Мавлоно. Чалолиддини Балхи, Маснави Маънави, Нашри Замон. – Тегеран 2001. – 16 б.
115. Мамбетакунов, Э. Мевлананын сырдуу дүйнөсү [Текст] / Э. Мамбетакунов // Шоокум. – 2012. – №8. –16-17-бб.
116. Маони Мирзоди, ва Давлатзода Сунатуллох. Адабиёти Тоҷик китоби дарси барои синфи [Текст] / Давлатзода Сунатуллох ва Маони Мирзоди. – Душанбе, 2009. – 84-85-бб.
117. Махмадҷонова, М.Т. Этические взгляды Джалолуддина Руми [Текст] / М.Т. Махмадҷонова. – Душанбе, 2001. – 168 с.
118. Махмадҷонова, М. Ибн Араби и Джалолуддин Руми [Текст] / М. Махмадҷонова // Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе, 2007. – №3. – С. 44-50.
119. Махмадҷонова, Т.М. Философия Джалолуддина Руми [Текст] / Т.М. Махмадҷонова. – Душанбе, 2007. – 300 с.
120. Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация [Текст] / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек, 2013. – 120 б.
121. Месневи 1-том: Кириш сөз.
122. Месневи 4-том, 1897-1919 к.с / Межалиси Себа 36 с.

123. Месневи. II том. – 2156-2162-бейт.
124. Месневи. III том. – 1001-бейт.
125. Месневи. IV том. – 2040-2041-бейт.
126. Месневи. VI том. – 53-бейт.
127. Месневиден тандалган аңгемелер / Түз: С. Идирисов, Н. Содиков. – Бишкек. – 2012. – 184 б.
128. Муратов, А. Аталар сөзү – акылдын көзү [Текст]: адеп аңгемелери / А. Муратов. – Бишкек, 2008.
129. Муратов, А. Батыш менен Чыгыштын руханий көпүрөсү / Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому/ Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 52-б. [Текст] / А. Муратов. – Бишкек, 2009. – 49-б.
130. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2006. – 228-б.
131. Муратов, А. Бийиктиктин терендиги терендиктин бийиктиги [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому/ Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 52-б.
132. Мухаммаджонова, М.Т. Мулохизоте чанд оид ба ахлоки Чалолуддини Руми [Текст] / М.Т. Мухаммаджонова // Известия АН Республики Таджикистан. – Душанбе. – 1992. – №1. – С. 24-32.
133. Мухаммадходжаев, А. Пайванди акидати Чалолуддини Руми ва Фаридуддини Аттор Ахбори АИ Чумхурии Тоҷикистон. Шу'баи илмҳои ҷам'иятшиносии [Текст] / А. Мухаммадходжаев. – Душанбе, 2007. – №3. – С. 19-29.
134. Мухаммадходжаев, А. Гносеология суфизма [Текст] / А. Мухаммадходжаев. – Душанбе, 1990. – 112 с.
135. Николсон, Р. Маснави маънавӣ, Нашри Замон [Текст] / Р. Николсон. – Тегеран, 2001. – 208 с.
136. Одилов, Н. Чахонбинии Чалолуддини Руми [Текст] / Н. Одилов. – Душанбе, 1964.

137. Одилов, Н. Мироззрение Джалолиддина Руми [Текст] / Н. Одилов. – Душанбе, 1974. – 111с.
138. Ормушев, А. Мевлананын поэзиясындагы философиялык ой-толгоолор [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров.– Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 7-8-бб.
139. Осман Нури, Топбаш. Мевлана Желаледдин Руминин Месневисинен. Бир кумура суу [Текст] / Топбаш Осман Нури. – Бишкек, 2007.
140. Николсон, Р. Маснави маънави, Нашри Замон [Текст] / Р. Николсон. – Тегеран. – 2001. – 208 б.
141. Рахимова, М.Р. Кыргызская народная педагогика [Текст] / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова. – Бишкек, 1993.
142. Рахмонфар Асрори, ва Акбарзод Мубашшир, Чалолуддин Руми [Текст] / Мунтахаби Газалиёт, Нашриёти Адиб. – Душанбе, 2013. – 376-377-бб.
143. Роджер, Грауди менен маектешүү [Текст] / Diyanet Avrupa Dergisi, 2003. – №5. – 15 б.
144. Рысбаев, С. Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек, 1998. – 64 б.
145. Рысбаев, С. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо [Текст] / С. Рысбаев. – Кант, 1998.
146. Рысбаев, С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С. Рысбаев. – Бишкек, 2006. – 364 б.
147. Сапаев, М. Мевлана жана мезгил [Текст]: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 102-109-бб.
148. Идирисов, С. Мевлана Желаледдин Руминин месневиси тандалган аңгемелер [Текст] / С. Идирисов, Н. Содиков // Шоокум. – 2012. – №4. – 184 б.
149. Фиш, Р. Джалаледдин Руми [Текст] / Р. Фиш. – М., 1985. – 268 с.

150. Фурузонфар, Б. Шархи ахвол ва накду тахлили осори Шайх Аттори Нишопури [Текст] / Б. Фурузонфар. – Тегеран, 1340. – 540 с.
151. Фурузонфар, Б. Шархи ахвол ва осори Мавлоно [Текст] / Б. Фурузонфар. – Душанбе, 2007. – 248с.
152. Фурузонфар, Б. Аходиси «Маснави» [Текст] / Б. Фурузонфар. – Тегеран, 1344. – 266 с.
153. Хан, Г.М. Bir Klasik Operanin Oncusu Mevlana Celaleddin Rumi [Текст] / Г.М. Хан. – Istanbul, 1988. – 37-40-бб.
154. Чалолуддин, Руми. Девони кабир [Текст]: в 1 т. / Руми Чалолуддин. – Душанбе, 1992. – 448 с.
155. Чалолуддин, Руми. Мунтахаботи куллиёти Шамси Табрези [Текст] / Руми Чалолуддин. – Душанбе, 2007. – 488 с.
156. Чалолуддини, Балхи. Рубоиёт [Текст] / Балхи Чалолуддини. – Душанбе, 2007. – 308 с.
157. Чалолуддини, Балхи. Гузидаи газалиёти Шамс [Текст] / Балхи Чалолуддини. – Душанбе, 2001. – 544 с.
158. Чалолуддини, Балхи. Гузидаи газалиёти Шамс [Текст] / Балхи Чалолуддини. – Душанбе, 2005. – 544 с.
159. Чыгыш эл адабияты [Текст] / Түз. жана которгон Э. Эрматов. – Ош. – 95-106-бб.
160. Эрол, Э. Mevlana Muzesive Ziyaretciler [Текст] / Э. Эрол // Anadolu Manşet Gazetesi. – Конья. – 2004. – №1. – 229-239-бб.
161. Мохтар, Т.Д. Педагогические идеи Джалаладдина Руми в системе современных общеобразовательных школ Ирана [Текст]: дис. ... к.п.н.: 13.00.01. – Душанбе, 2010. – 175 с.
162. Файзалиев, Дж. Х. Педагогические взгляды таджикско-персидских мыслителей XII-XIII вв. на формирование совершенного человека [Текст]: диссертация .. к.п.н.: 13.00.01. – Душанбе, 2006. – 165 с.

163. Мухаммад Махди, Ш.Б. Педагогические взгляды Джалолиддина Руми и Абрахама Маслоу относительно проблемы совершенного человека: сравнительный анализ: [Текст] дис. ... к.п.н.: 13.00.01 / Ш.Б. Мухаммад Махди. – Душанбе, 2012. – 166 с.
164. Арипов, М. Из истории педагогической мысли Таджикского народа. (9-11 вв.) [Текст] / М. Арипов. – Душанбе, 1962. – Ч.1. – 162 с.
165. Арипов, М. Из истории педагогической мысли Таджикского народа [Текст] / М. Арипов. – Душанбе, 1965. – Ч.2. – 160 с.
166. Мухаммедходжаев, А. Гносеология суфизма [Текст] / А. Мухаммедходжаев. – Душанбе, 1990. – 116 с.
167. Очерки истории школы и педагогической мысли древнего и средневекового Востока: Сб. науч. трудов / Под ред. К.И. Салимовой. – М.: Изд-во АПН СССР, 1988. – 198 с.
168. Тллашев, Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья [Текст] /. Тллашев, Х.Х., Матвиевская Г.П. – Ташкент, 1989. – 145 с.
169. Старр, С.Ф. Жоготулган агартуу. Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин [Текст] /. С.Ф. Старр. – Бишкек, 2017. – 630 б.
170. Алимбеков, А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар [Текст] /. А. Алимбеков. – Бишкек, 2017. – 270 б.
171. Асипова, Н. Билим философиясы жана тарыхы [Текст] / Н. Асипова. – Бишкек, 2010. – 188 б.
172. Эшиев, А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. [Текст] / А.М. Эшиев. – Бишкек, 2006. – 174 б.
173. Муратов А. Алтын доордун агартуучулары [Текст] /. А. Муратов, Б. Зулуев. – Бишкек, 2018.
174. Лихачев, Б.Т. Педагогика: Курс лекций / [Текст]: учеб. пособие / Б.Т. Лихачев. – М.: Юрайт, 2001.

Мевлананын педагогикалык ойлору тууралуу кыргыз окумуштууларын пикирлеринен

1. Жалаледдин Руми тарикаттын токтомдорун өз башынан өткөзгөн. Адамдын өзүн-өзү таанып-билүүсү, өз алдынча жетилүүсү жөнүндө таң калаарлык тажрыйбалардан өткөн. Аларды азыркы күндөгү таалим-тарбия ишине колдонуу өзүнүн оң натыйжасын берээринде эч кандай күмөнчүлүк жок. Ошондуктан бул маселени атайын изилдөөгө алуу – келечектин иши (Э. Мамбетакунов, КР УИАнын мүчө-корреспонденти, педагогика илимдеринин доктору, профессор).

***

2. Мевлананын чыгармаларындагы суфизм идеялары чыныгы турмушту так өзүндөй сүрөттөөсү менен баалуу, барктуу. Ал бул дүйнөнүн өлчөмүн байлыкта, бийликте, күчтүүлүктө, сулуулукта эмес, жөнөкөй жупуну жашоодо экендигин аныктайт. Эгерде бай адам көлгө чөгүп кетсе, анын бүт дүйнөнү титиреткен байлыгы, бийлиги эч нерсеге татыбайт. Ааламдагы бардык байлыктар Алла Таалага гана тиешелүү! Ал момун мусулмандарына өзүнүн байлыктарын бөлүштүрүп берген. Бирок бир жолку намаз, сенин эки жүздөй менчигинден дагы артык, жакшыраак экендигин айтып, өзүнө жердин да, бийликтин да кереги жок, күнүнө намаз окуп Алла Таалага таазим кылууга жаралгандыгын жашырбайт. Тирүүлүгүң, жашооңдун улануусу таза болсо, Алла сага баарын берет, эгерде адам таза, так, адилеттүү, кудайдан корккон пенде болсо, ага көптөгөн мактоолор келет деген пикирлерди жараткан. Өзгөчө Мевлананын чыгармаларындагы таалим-тарбия, адеп-ахлак жөнүндө айтылган ой-пикирлер узун сабак кеп кылууга арзыйт (А. Ормушев, тарых илимдеринин доктору, профессор).

***

3. Ал өлбөс поэзиясында Адам менен кудайды жакын алып караган жана диний догмаларга каршы туруп, адам дилинин керемет күчүнө, сыйкыр дүйнөсүнө жогору баа берген, дал ушунусу менен өзүнө чейинки адабияттан бир кадам алдыгы озуп чыккан (*А. Муратов, педагогика илимдеринин доктору, профессор*).

***

4. Мевлана айрыкча сүйүүнү даңктап, сүйүүнү барктаган, сүйүү деп жашап, сүйүү деп дүйнөдөн өткөн ашкере акылгөй, даанышман ойчул акын болгон. Анын философиясы боюнча, Жараткандын жаркын тилегине жетүү үчүн адамзатка эң оболу сүйүү керек. Бул дүйнөдө адам гана бир мезгилде тунук акылы, тулку бою, көзкарашы, бүткүл денеси жана ачык жүрөгү менен сүйө алат. Мындай сүйүү башка эч бир макулукка ыроолонбогон. Мевлана аялзатына болгон улуу сүйүүнү өзгөчө даңктайт, себеби башка бирөөнү сүйө билген инсан гана өзүн, адамзатты, жараткан ааламды жана улуу Кудайды сүйө билет эмеспи. Дүйнөдөгү эң ажайып сүйүү – бул Жаратканды сүйүү деп эсептейт Мевлана. Ошол үчүн дербиштер «Ааламды айланткан бий» аркалуу жалпы адамзатка сүйүүсүн билдирип, тегеренүү менен Жаратканга жалбарат. Ошол үчүн адамзаттын акыл-ою, сүйүүсү түбөлүк. Адамзат жаны (душа) Жараткан Кудайын табууга, ага кайтып барууга ар убак умтулат. «Жаратканды издегендер, силер да өзүңөр издеген Жараткандай ыйыксыңар» дейт Мевлана. Муну менен ал ааламды Кудай жаратканын, ал эми адамзат ааламдын бир парчасы экенин айткан (*У. Ботобеков, саясат таануу илимдеринин кандидаты*).

Ж. Руминин чыгармаларынан кыска саптар

Кээ бир кишилерди Кудурети күчтүү Алла дүйнө-мүлк, бийлик, күч-кубат берип жазалайт.

***

Сөз көбөйгөндө максат унутулат.

***

Акыйкатты көрүш үчүн уйкусуз көз керек. Уйкулуу көз аны көрбөйт.

***

Кудурети күчтүү Алла Таала Баязидден: «Эй, Баязид, эмне каалайсың?» – деп сурады. Баязид: «Эчтеке каалабоону каалайм» – деди.

***

Адамдын ар бир жасаган иши суроо, кубанычы жана кайгысы – бул ага берилген жооп. Жакшы жооп үчүн Аллага шүгүр кылып, жаман жооп уксаң Аллага тобокел келтирүү керек.

***

Дүйнө бир тоого окшойт. Сен сүйлөгөн жакшы, жаман сөз өзүңө жаңырык болуп кайтат. Мен жакшы эле сөздү сүйлөдүм эле тоо жаман жооп кайтарды дей албайсың. Мындай болушу мүмкүн эмес. Эгер тоодо булбул сайраса анын жаңырыгы эч качан эшектин же карганын үнү болуп кайтпайт. Жаңырган эшектин үнү болсо, Демек, бул жакта кыйкырган да эшек.

***

Эгер кишинин он кайгысы болуп, ал ошолордун ичинен диндин кайгысын тандаса, калган тогуз кайгыдан аны Алла өзү арылтат. Аалымдар, олуялар атак-даңктын, нандын кайгысын унутуп, Алланын ыраазычылыгы үчүн жашагандыктан алар нанга да, атак-даңкка да ээ болушту.

***

Эгер муктаж болбосоң Каабаны жанында туруп да көрө албайсың.

***

Алла Таала ырыскы берет. Бирок үйүндө отуруп ырыскы күткөн киши андан куржалак калат. Бала ыйласа апасы эмчек берет. Эгер: «Ыйлагандан пайда жок» – деп унчукпаса, анда, ачка калышы мүмкүн.

***

Момундардын азап чегүүсүнүн эч зарылчылыгы жок. Себеби, алар жыргалга батып турганда да азапты унутушпайт. Маселен, эстүү бала бутуна тийген таяктын уусун эч качан унутпайт. Акмактар гана жазаны эсинен чыгарып коюшат. Акылдуу ат үчүн бир камчы жетиштүү. Акмак атка болсо улам-улам камчы уруп туруш керек.

***

Бирөөлөр мышыкты кармамакчы болуп, бирок такыр колго түшүрө албай коюшат. Күндөрдүн бир күнүндө мышык чымчык аңдуу менен алек болуп калганда байкатпай келип кармап алышты. Демек, адам да торго илингиси келбесе бу дүйнөнүн азгырыктарына алыксып калбашы керек.

***

Улуу Алла Таала ар кимге эле сөз айтпайт. Дүйнө Падышалары көрүнгөн эле тигүүчү менен сүйлөшүшпөйт. Вазир дайындайт, алар болсо падышага барчу жолду көрсөтүп беришет. Алла Таала да бир кулду дайындайт. Кимде ким Алланы издесе ошонун(Алла Таала дайындаган кулдун) алдына барсын. Пайгамбарлардын баары дүйнөгө ушул озуйпа менен келишкен. Алардан башка эч ким жол көрсөтө албайт (*Которуп, даярдаган М. Сабыров*).

***

Азирети Мевлананын насааттары:

Билгениң канчалык көп болсо да, айта турганыңды уккандар түшүнгүдөй болсун.

◆◆◆

Окшош тилди сүйлөгөндөр эмес, окшош сезимде жашагандар бири-бирин түшүнүшө алат.

◆◆◆

Кайрымдуулук жана боорукердик – адамдардын сапаты, а каардануу жана кумарпоздук – айбандардын сыпаты.

Келгиле, бири-бирибиздин кадырыбызды билели. Ансыз деле бир күнү түбөлүккө ажырашабыз.

Сыноо ичинде сыноо бар. Кенедей сыноодо өзүңдү сатпа.

Көз жаштын да милдети бар: артынан келе турган жылмаюу үчүн тазалоо ишин жүргүзөт.

Гүлдү күлгөнгө, жүрөгүңдү сүйгөнгө бер.

Таарыныч үчүн себеп издебей, сүйүү же сүйүлүү үчүн арга изде.

Акыл – козу, напси – карышкыр, а ыйман дегенибиз – чабан. Ыйманың күчтүү болбосо напси акылды жалмап коёт.

Тилиңди тарбиялоодон мурда жүрөгүңдү тарбияла, себеби сөз жүрөктөн келип тилиңден чыгат.

Ашыктык бул өзгөчө бир сыр. Ал – кимдир-бирөөнүн намысына ыргытылган таш же көздөн аккан жаш.

Кайрымдуулукка чыккан күндөй, жоомарттыкка аккан суудай, жөнөкөйлүккө топурактай, күнөөлөрдү жашырууда караңгы түндөй бол.

Ар кыйынчылыктын артында үмүттүн шооласы бар. Эгер колун тикенекке тытылып, канга чыланса, Демек, гүлгө жетериңе аз калды.

Күлгө айлансаң кайрадан гүл болуунду күт. Өтмүшүндө канча жолу күл болгонуңду эмес, күлдүн арасынан гүл болуп өсүп чыкканыңды эсте.

(Кыргызчалаган Урматбек Нурсейит уулу)